

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ
 ગાયકવાડ સેનાખાસગેલ સમશેર
 બહાદુર એમના ઉદાર
 આશ્રયથી,

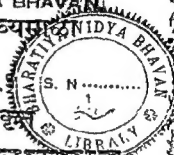
~~SHARATIYA VIDYA BHAVAN~~

પ્રાચીનકાવ્યસાહિત્ય

ગ્રંથ ૩

પ્રેમાનંદકૃષ્ણ

પાંચાલીપ્રસન્નાચાર્યના.

સંશોધન કરી ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ કરનાર
 હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા

અને

નાથાશંકર ખૂળશંકર શાસ્ત્રી.

જા
 મુદ્રા
 ૧૬૩૦૫

વડોદરા.

સંવત ૧૯૪૭-૪૮. સન ૧૮૯૧-૯૨.

કીમત રૂ. ૧-૦-૦

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

અમદાવાદ “આર્યોદય”

તથા

વડોદરા “વીરક્ષેત્રમુદ્રાલય”માં છાપ્યું

Under the liberal patronage of

His Highness Maharaja

SAYAJI RAO GAEKWAR

Sena Khaskhel Samsher Bahadur
Baroda.

PRACHIN KAVYA MALA,

or

Old Gujarati Poetical Series,

VOL. XXX.

POET PREMANAND'S

PANCHALIPRASANNAKHYAN.

Published with annotations

By

Hargovind Dwarkadas Kántávalá

and

Nathashankar Pujashankar Shastri.

A. D. 1891-92.

Price Re. 1-0-0

પ્રસ્તાવાન.

યથાર્થ રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઈશ્વરકૃપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિપક્વ સાર્યક થવું માને છે. તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે. વસુંધરા (પૃથિવી) નો જે પ્રદેશ પોતાનો છે તેમાં અન્નફળાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમાં ધારણ થયેલ વસુ (ખમિજ ધન રત્નાદિ) ને બહિર કઢાવો તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે, પ્રજાની સુખશાન્તિમાં ભંગ ન થતાં તેનો વધારો યવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે; નિર્મળ જળાશય, ઝૂમઝૂમ માર્ગ, ઔષધાલય આદિથી શરીરની ડાખાકારીનાં સાધન નિર્માણ કરે છે; તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, અંધવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખશાન્તિનાં સાધન આપે છે. ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમભાવથી, ઉદારતાથી, પ્રજાને સ્વપ્રજા તુલ્ય ગણી ગિતાવત્ સર્વનું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અવર્થ જે રાજા પ્રજાનું રંજન કરવા પ્રયત્ન છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેના મનોરથ સફળ થઈ તે અક્ષય કીર્તિને પામે છે. એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેલા પ્રમાણિક સિદ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન, શક્તિમાન અને પરમ પવિત્ર મહારાજાધિરાજ શ્રીમન્ત સયાશ્રવાય ગાયકવાડ રેનાખારાખેલ સમશેર બહાદુર એમના પૂર્વોક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ ભાવ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આચારમાં આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન પ્રયત્ન, એ સાંપ્રતકાળમાં સર્વે સ્થળે પ્રશંસનીય ગણાતાં દૃષ્ટાંતરૂપ યદ્ય પડ્યાં છે.

શ્રીમન્ત મહારાજાધિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઈ તા. ૮ મે ૧૮૮૮ ની એક રમરૂણી તેઓ નામદારની સેવામાં રજુ કરવામાં આવી હતી. તેનો આશય એ હતો કે વડોદરારાજ્યમાં થઈ ગયેલા ગુર્જર કવિઓના અપ્રસિદ્ધ મયો મસિદ્ધિમાં આવે તેવી યોજના રાજ્યાધ્યયથી યાવ તો સાર.

કવિતા-સ્વતઃ ઇશ્વરની એક વસ્તુ છે ઇશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના બિધ્યદાદી કર્યા છે, અને કવિતાને જેમ આપણે અવિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહમા અને શક્તિમા ઇશ્વર પેઠે યદ્યપિ છીએ

કવિ વિષે વર્ણન કર્યું છે કે —

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and nobler cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કંઠા આપ્યા છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો, જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત ઉપર આપણને સત્યના સ્વચ્છ અને આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે

આપણા દેશમા તો કવિને રવિ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામા આવે છે

સ્વદેશમાના કોટ, રાજમહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જળાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિસ્તંભ પૂરવા રાજા કે ધર્મોત્તમા ગૃહગ્રંથો કરાવી ગયા હોય છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે, એમ ધર્મશાળામા કહ્યું છે, અને સારા રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા, અને તેથી સર્વ પ્રજાના સુખભોગમા વૃદ્ધિ થઈ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે

કવિના દ્રવ્યતા અન્ત કરણમા ઉત્પન્ન થઈ સહૃદયજનોના અત કરણમા પ્રવેશી ત્યાં વસી સુખાનંદ દેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે બાળકથી વૃદ્ધ—કથી શ્રીમાન સુધી સર્વને હું ખમા વિશ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કરનાર કવિતા એ પણ સાધન છે એવા એક સુખપ્રદ

સાધનનો જીર્ણોદ્ધાર પ્રત્નના કલ્યાણસાર શ્રીમંત મહારાજધિરાજ કરાવે છે
એ તેમના પ્રજાર જન કરનાના ઉચ્ચ જ્ઞાનમાનુ એક સુચિન્દ છે

વડોદરારાજ્યમા થઇ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા
સભાગથી પ્રસિદ્ધિમા લાવનાના દેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટિ નીમવામા
આવી છે

પ્રમુખ.

દિવાન બાહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ

મેમ્બરો.

રાવનહાદુર અબાલાલ સાકરલાલ એમ જી, એન જીત બી
ખાનગાહાદુર જમશેદજી અરદેશર દલાન એમ જી, એન એન બી
રાવસાહેબ પીતાબરમાઈ જેઠાભાઈ
રાવસાહેબ હરગોવિ દદાસ દારકાલાસ

દરેક અધ્યક્ષી જનતા શુધી અને પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને દીકા
શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વ કામ ગવસાહેબ હરગોવિ દદા-
સની સભાજી નીચે રાજી નાયાશ મર પૂર્વજાકર તથા કવિ છોટાલાન
નરભેરામ આદિ લોક માણસનાથી ચનાવવામા આવ્યું છે પુસ્તકો સબ-
ધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટિ તરફ છે કમિટિમાથી કોઈનું
ખાનગી હિત કે સ્વાર્થ આ સબધમા ન જતા માત્ર લોકહિતાર્થ કામ જાણી
કમિટિએ આ કામ માટે લાખુ છે

વડોદરારાજ્યનિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાત ગુજરાતના બીજા
પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ઘણો જથ્થો રાવસાહેબ હરગોવિ દદાસ
તથા રાજી નાયાશ કરની પ્રશમનીય સોધથી એકઠો થયેલો છે, અને વધારે
જથ્થો એકઠો કરના પ્રયત્ન કમિટિ તરફથી જરી રાખવો એમ ધારણા છે
આ સર્વ કવિતા પછુ પ્રસિદ્ધિમા લાવવા મેળના તૈયાર થાય છે, અને તે ઉદ્ય-
મ સફળ થવા દરેક પામે પ્રાર્થના છે

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની સુદર તથા બોધક કવિતા-
થી વાચનારનું જ્ઞાન તથા સદ્ગુણ, રસજ્ઞતા, રૂચિ, રસિકતા, સહૃદયતાદિ
ઉચ્ચ પ્રકારના યર્થ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જરવાસી અન્ય સમયે કવિઓની
કવિતાની પણ તીવ્ર માયના થઇ પ્રકટ થશે

આ પ્રાચીનકાવ્યમાળાને કચ્છ, કઠિયાવાડ અને ગૂજરાતનાં રાજ્યકર્તા-
ઓ તરફથી તથા બીજા ધણા સદ્ગુણસ્થો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે,
તે માટે તેમનો અંત કશુપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

વડોદરા
સ વત્ ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
શુદી ૧, તા ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૯૪૦, રવિવાર.

}

મણિભાઈ જશભાઈ.

અંથવિવેચન.

પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન મહાકવિ પ્રેમાનંદનો રચેલો બીજો નાટકનો અંથ છે. સાતમાભારોપદર્શિકાનાટક બ્યારે પેહેલવેહેલું જોવામાં આવ્યું હતું ત્યારે જે આશ્ચર્ય ઉપજ્યું હતું તેવું ને તેવુંજ આ બીજો અંથ જોવાથી પણ ઉપજ્યું છે. રોપદર્શિકા નાટકનો ઉત્તમ અંથ છે અને આ વળી તેના કરતાં કોઇ પ્રકારે ઉતરતો નથી ! રોપદર્શિકા એતાને ઉચ્ચ પંક્તિના શૃંગાર-રસમાં લીન કરી નાખે છે, ત્યારે આ નાટક વળી કોઇ જુદાજ રસમાં શ્રોતાઓને રૂબાડી દે છે. રજાવનિ અને પ્રિયદર્શિકાની પેઠે આ બે નાટકોમાં મળતાપણું કિંચિત્ નથી. જે મહાકવિ પ્રેમાનંદની કૃતિ તરિકે એમા કાઈને કાંઈ મળતાપણું માનવુંજ હોય તો તે એટલુંજ છે કે બન્ને નાટકો એતાને પદે પદે અમત્કાર ઉપગમે છે, બન્ને નાટકો એતાને રસમય બનાવી દે છે, અને બન્ને નાટકો બાપાની પ્રીતીને માટે વખાણ્યા જવા છે.

આ નાટકને પણ કવિ આખ્યાનજ લખેછે. નાટકને નાટક નામ ન આપતાં સામાટે આખ્યાન કહેવું એ વિરે રોપદર્શિકા અંથનું વિવેચન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે, તથા રોપદર્શિકા નાટકની પ્રસ્તાવના કરતાં મહાકવિ પ્રેમાનંદે પણ પૂરતો ખુલાસો આપ્યો છે, એટલે તે વિરે આ જગોએ કાઈ બોલતા નથી. અહીં માત્ર આ અંથની વસ્તુસંકળનાનું અને તેના નાટક તરિકેના બંધારણનું સંક્ષેપમા વિવેચન કરીશું.

આ અંથનું ઇતિહાસ મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાથી લીધેલું છે. આરણ્યક પર્વના ૧૪૫મા અધ્યાયને અતે વ્યાસ મહાત્મા લખે છે કે —

“ કૃણાયાસ્તત્રપદ્યતઃ ક્રીદિતાન્યમગ્રમ્માઃ ।

થિચિત્રાણિ નરબ્યાઘા રેભિરે તત્ર પાદ્યાઃ ॥ ”

“ અર્જુનને મળવાની ઇચ્છાથી પાંડવો ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયા હતા. ત્યાં દેવનાં સરખી કાંતિગાળા મહામળવાન પાંડવો દ્વૈપદીની વિચિત્ર

કોણેને જોઈને આનંદથી વિનોદ કરતા હતા. આ કથાનો સંબંધ પૂર્વે આ રીતે વર્ણવે છે દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાને અર્જુન રંગમાં ગયો હતો તે વારે મહાત્મા લોમશ ઋષિ યુધિષ્ઠિર વગેરે ચાર પાડવોને તીર્થયાત્રા કરાવતા કરાવતા બદાવનમાં લેઈ ગયા હતા, અને ત્યાંથી તેઓ ગંધમાદન પર્વ તાળી પાસે ગયા હતા તે સ્થળમાં આ પ્રસંગ વર્ણવે છે. મહાભારતના આરંભક પર્વના ૧૪૬ માં અધ્યાયમાં મહાત્મા વ્યાસ, એ કથાનો આ રીતે આરંભ કરે છે —

૦ “ પુરોમાં સિંહરૂપ અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાવાળા પાડવોએ ત્યાં છ દિવસપર્યંત નિવાસ કર્યો હતો. તેવામાં છશાન દિશામાંથી વાતો વાયુ સૂર્ય સૂર્યા પ્રકાશમાન અને દિવ્ય એક હજાર પાખડીવાળા કમળના પુષ્પને લાદ્યો તે મહાસંગંધીવાળું કમળ પૃથ્વીપર પડ્યું હતું તેને જોઈને દ્રૌપદી તેની પાસે ગઈ, અને હર્ષયુક્ત થઈને ભીમસેનને કહ્યું કે હે મહાશયવીર ! આ દિવ્ય, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વ કરતા ઉત્તમ અને સુગંધીમય, અને મારા મનને આનંદ આપનાર આ પૃથ્વીપર પડેલા કમળના પુષ્પને તમે જુઓ, તે મને તે લાવી આપો છું એ કમળ આપણા કામ્યક નામના આશ્રમમાં જઈ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને આપીશ હે સ્વધર્મનિષ્ઠ ભીમસેન ! જે તમને મારામાં પ્રીતિ હોય તો તમે મને જોવા બીજાં પણ પુષ્પો લાવી આપો; કારણ કે હું તેમને કામ્યક આશ્રમમાં લેઈ જવા પ્રમુદ્ધ છું. એ પ્રમાણે ભીમસેનને કહીને દ્રૌપદી તે કમળનું પુષ્પ લેઈ યુધિષ્ઠિર પાસે ગઈ. ”

“ હવે પુરોમાં એક મહાજગવાન ભીમસેન પોતાની સ્ત્રી દ્રૌપદીને અભિપ્રાય જણાવી તેણે પ્રિય કરાણી ઇચ્છાનુકૂળ થઈ હાથમાં ધનુષ્યબાણને મહણ કરી મહોન્મત્ત હરિતની પેઠે ક્રોધયુક્ત થઈને જે દિશામાંથી કમળના સુવાસિયુક્ત વાયુ આવ્યો હતો તે દિશા તરફ કમળચેરને જરા લાગ્યો, તે વખતે તે દિશાના જૂન પ્રાણીઓએ, ધનુષ્યમાણુ ધારણ કરીને ચાલતજ ભીમસેનને જોયો. તે સમયે વાયુની સાહાયતાથી જનાત ભીમને ગ્વાનિ, વિકળતા, તથા ભય કંઈ પણ ચયુનદિ મહાજગવાન ભીમસેન પોતાના વાયુના જળના આશ્રયથી ભય તથા શોડનો ત્યાગ કરીને વૃક્ષ તથા લતાઓથી ઢંકાયેલી સિંચાઓવાળા, કિન્નરોએ સેવન કરેલા, મૃગાદિ જનનરોના રહેવાથી વિચિત્ર શોભાવાળા, બીજી પણ સર્વ પ્રકારની શોભાથી સુન્ન, જાણે પૃથ્વીનો હજારો રોપની શું, એમ વૃદ્ધિ પામેલા શ્રેષ્ઠ ગંધમા-

દન પર્વતપ્રત્યે કેનઽ દ્રોપદીનું પ્રિય કરવું એવા દેવુથી જવાને ગ્વાને યગે' ઠગ પવનની લેહેરોથી તથા વનખર્પિત આદિકના સુગંધથી આનંદ પામીને મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે આનંદો બીમ આમપામના પર્વતમા પુષ્પને માટે જોતો જોતો જતો હતો."

આ રીતે ગદ્યમાદન પર્વતનું કેટલુંક સુદર વર્ણન કર્યા પછી વ્યાસ મહાત્મા લખે ૭૩—“ગદ્યમાદન પર્વતની રમણીય સપાઠ જમીનને વિશે કરતા પોતાની સાથે વનમા આવેલી દ્રોપદીનું પ્રિય કરનાની ઇચ્છાથી બીમ આવી રીતે વિચાર કરતા લાગ્યો કે,—અરે! અર્જુન રત્ન પ્રત્યે મયો છે અને હું અહીં પુષ્પ લેવા સાફ ફૂલ છું, પણ અમારા જોકે ગર ભુધિનિ રાગ ફૂલ કરશે? અરે! તે મારામા રનેહને લીધે માત્ર બળ નહિ જણીને મારી રોધ કરતા સાત નડળ તથા સહદેવને તો નહિ મોકલે? એ પ્રમાણે વિચાર કરતો એવો, મનુષ્યોમા સિદ્ધકૃષ્ણ, કૃષ્ણ તથા પુષ્પરાગા વૃક્ષોદુક્ત પર્વતની તળેડીને જોવામા લાગ્યા હતા મન તથા દૃષ્ટિ જોના એવો તથા દ્રોપદીના કહેવાથી પુષ્પ લેના માફ જતો એવો બીમસેન, મને પુષ્પ જનદીથી કેમ પ્રાપ્ત થશે એ વિચાર કરતા, તથા પોતાના મોગ વેગથી પૃથ્વીને ક પારંત્યા ગરૂડ પક્ષીની પેઠે જનદીથી ગતિ કરવા લાગ્યો. વાયુના સરખા વેગવાન તે દરિતઓના મૂંચોને ત્રાસ પમાડતો હતો, સિંહ, વ્યાધ તથા મૃગોને અહાર કરતો હતો, વૃક્ષોને ઉખેડી પૃથ્વી પર ફેંટી દેતો હતો, લતાઓ તથા વેનાઓને ખેંચી કાઢતો હતો, મદોન્મત્ત હસ્તિની પેઠે પવનના ઉચ્ચ મ્યાન પ્રત્યે અડના મેઘના સગ્ગા મોટા શમ્ભુ કરતો હતો."

શુદ્ધમા સૂતેના વ્યાજો તેનો શમ્ભુ સામગીને જાગી જાડયા તથા ચારે પાસે ન્નશભાગ કરતા લાગ્યા, આકાશમા ઉડતા પક્ષીઓ પૃથ્વી પર પડીગયા, મૃગોના યુધ્ધ ભાગી ગયા, વાનરોએ વૃક્ષોનો લાગ કવા મિટોએ શુદ્ધાઓને તથા, દગ્ધિઓ પોતાની સાઓ સહિત જો વાગ્યા હતા, તે વનનો ત્યાગ કરી બીમ મોટા વનમા જતા રહ્યા, અને બન પામેના વરાદાદિ પશુઓ તથા પક્ષીઓ ગર્વ દિશામા નાચી ગયા કેટનાક સિંહ તથા પાડાઓ તો મોટા શમ્ભુ કવાલા તો વેળા લાપજાઓએ રમરેના ગાયે કડી મમ્મનનો ત્યાગ કરતા, આન યથે ૥ મનરીગા, અને પોટોગા ચણગયેના સુખરાગા કેટનાક મહાભયક

હસ્તિઓ, સિંહો અને વ્યાદો મોટા ક્રોધથી બચંકર શબ્દ કરતા બીમસેનની સામે દોડવા લાગ્યા. તે જોઈને મહાક્રોધ પામેલા બીમસેન, હસ્તિએ કરી હસ્તિને, સિંહે કરી સિંહને, અને બીજાં પ્રાણીઓને પોતાના હાથથી હણવા લાગ્યા, તેથી બચ પામેલા તે સર્વ પ્રાણી ત્યાંથી નાસવા લાગ્યાં એ પ્રમાણે કેટલાંક સિંહાદિ જનપસેનો નાશ કરીને મહાજળવાન પાડુ રાજાના પુત્ર બીમસેને મોટી ગર્જના કરીને સર્વ દિશાઓ મળતી મુઠ્ઠી, અને ગંધમાદનના મોટા માઠ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી ગંધમાદનની સપાટ ભૂમિમાં ધણાક યોજન વિસ્તારવાળા ધાડા કેળના વનને જોઈને મહોન્મત્ત હાથીની પેઠે તેને ભાગવા માંડ્યું તથા ધણા લાંબા અને મોટા કેળના સ્તંભોને જામેડી દૂર ફેંકી દેવા માંડ્યા. વળી બીમસેને વૃસિહની પેઠે મોટી ગર્જના કરી તેથી રૂર, વાનરો, સિંહો, પાડાઓ, તથા જળજંતુ આદિ ધણા મોટા પ્રાણીઓ પરાભવ પામી ત્રાસયુક્ત ધર્ષ ભય કર શબ્દ કરવા લાગ્યા. તે સાંભળીને જળે કરીને બીની પાંખવાળા હનરો જળમક્ષીઓ જળમાંથી ઉછળવા લાગ્યાં. તે જોઈ અહીં જળનું સ્થાનક છે એમ માનીને બીમ તે તરફ ગયો. અને ત્યાં આગળના તળાવમાં પ્રવેશ કરી હસ્તિની પેઠે ક્રીડા કરવા માંડી. ઈચ્છા પ્રમાણે ક્રીડા કર્યા પછી તલાવને સામે કિનારે જઈ ગંધમાદન પર્વતના વૃક્ષોવાળા વનમાં મોટા વેગથી જવા સાહે શંખ વગાડ્યો તથા મદલની પેઠે પોતાની જુળ ઠોકી જેના શબ્દે કરી સર્વ દિશાઓ ગાળવા લાગી, અને પર્વતની ગુફાઓમાંથી પણ પ્રતિધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો. બીમસેને વગાડેલા શંખના નાદને, તેણે ઠોકેલી જુળઓના શબ્દને અને તેના આસવાના શબ્દને સાંભળીને પર્વતની ગુફામાં રહેલા સિંહો મોટા શબ્દ કરવા લાગ્યા. સિંહના શબ્દ સાંભળીને ત્રાસયુક્ત થયેલા હસ્તિઓએ મોટા શબ્દ કર્યા તે આખા પર્વતમાં સંભળાવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે હસ્તિઓના શબ્દ સાંભળીને વાનરરૂપ હનુમાને મારો બાધ બીમસેન આવ્યો છ એમ જાણી, તે આ માર્ગે જ નવ્ય એમ વિચારી, સ્વર્ગપ્રત્યે જવાના માર્ગને રૂધી મૂક્યો. વળી બીમસેન આ માર્ગથી જશે તો શાપ અથવા અપમાનને પામશે, માટે મારે એ માર્ગને રૂધી મૂકવો એમ માનીને તેની રક્ષા કરા. સાહે કેળના વનના સાકડા માર્ગને ત્રિધે રહેલા અને વૃદ્ધિ પામેલા મોટા દેહવાળા હનુમાને, નિઃશયુક્ત ધર્ષ ઇન્દ્રધ્વજ સરખું પોતાનું પૂંછડું પછાડ્યું, તેથી ઇંદ્રના વજ્રપાત સરખો શબ્દ થયો. હનુમાને પછાડેલા પૂંછડાના શબ્દની સામે, જેમ ગાય પોતાના વાછરડાને શબ્દ સાંભળી સામે શબ્દ કરે, તેમ ગંધમાદન પર્વતની ગુફાઓ એ પ્રતિ-

ધ્વનિ કયોં વળી તે શબ્દે કરી તે પર્વત અલાયમાન થવાથી તેનાં શિખરે શિથિલ થયા, અને ચારે બાજુથી પડવા લાગ્યાં વળી મ્હો-મત દસ્તિના સરખો મદાભયંકર અને અતઘ્યાનરૂપ તે શબ્દ તે પર્વતની વિચિત્ર સર્વ સપાટ જગીનને વિષે સબળાયો હતો. તે શબ્દ સાંભળીને હર્ષયુક્ત થયે-સો બીમસેન, આ શબ્દ ક્યાં થયો એમ માની તે સ્થાનને શોધવાને કેળ જણના વનમાં ચારે પાસ ફરવા લાગ્યો. તે સમયે મોટી જુલવાળા બી-મસેને વીજળીની પેઠે જેની સામું પશુ ન જોઈ શકાય એવા, વીજળી સરખા પીળા વર્ણુવાળા, વીજળી પડવાના સરખા શબ્દ કરનારા, અંચળ, પોતાના બે હાથને સાચિયાની પેઠે રાખીનેની ઉપર પોહોણું મોઢું અને નાંતું ગરતક રાખી, એક મોટી શિક્ષા ઉપર સૂતેલા, મોટી કાંધવાળા, સૂક્ષ્મકટિવાળા, નાના ઓઠવાળા, ત્રાંબાના વણું સરખી જીભવાળાં લાલ મુખવાળા, જેની બુકુંટિ હાલ્યા કરતી હતી એવા, જેના મોઢામાંથી દાંત તથા દાઢ દેખાતાં હતાં એવા, તીવ્ર અથમાગવાળા દાંતયુક્ત મુખવાળા, હનુમાનને જેવા. જેમ કિરણે સહિત અંદ્રિંઅ શોભે તેમ તેનું મુખ મંડળ શોભતું હતું. તે કેળ જણના વનમાં અરોઠ જણના પુષ્પના કેસરનો મોટો હોય તેમ રહેલા હતાં. મોટી દાંતિવાળા, જ્વાળામયુક્ત અગ્નિની પેઠે પ્રકાશમાન પીળાં નેત્રવાળા, મોટા શરીરવાળા, અને મહા બળવાન હનુમાન સ્વર્ગમાં જવાના માર્ગને શેકીને જેમ દિગ્માલય પર્વત પડ્યો હોય તેમ પડ્યા હતા. પછી મોટી જુલવાળા, ભય વગરના, અને મહાબળવાન બીમસેને તેની પાસે જઈ વજ્રપાત સરખો મોટો સિંહનાદ કયો. જેને સાંભળી મૃમ તથા પક્ષીઓ મોટા ત્રાસને પામ્યા. તે વખતે હનુમાને પોતાનાં પીળા નેત્ર કિચિત્ ઉઘાડી દૂર દૃષ્ટિથી બીમસેન સામું જોઈ તેની પાસે આવીને હર્ષથી તેને કહ્યું કે, અરે! પોતાની વેદનાથી સતેજાને મને તે શાગાટે જમાડયો? અરે! બુદ્ધિમા-ન! તારે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓ પર દયા કરવી જોઈએ. અરે! અમે તો પશુ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ માટે ધર્મને જાણીએ નહિ મનુષ્યો તો બુદ્ધિમાન હોયછે માટે સર્વ જીવોપર દયા કરેછે અરે! તારા સરખો બુદ્ધિમાન પુરૂષ દેહ-વાણીને દ્વંષણ આપનાર તથા પુણ્યને હરનાર એવા કુરુકર્મમાં કેમ આસક્ત થાય? પણ તું ધર્મને જાણુને નથી; કેમકે તે બુદ્ધિમાન પુરૂષોની ઉપા-સના કરી નથી. અને તેથીજ તું અગ્નિ બુદ્ધિથી મૃગાદિ જનવરોનો નાશ કરેછે. અરે! તું કોણ છે? શાગાટે મનુષ્ય વગરના વનમાં આવ્યો છે? અને તારે ક્યાં જવું છે? તે મને કહે. અરે હે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ!

મનુષ્યોથી દુઃખે કરીને પણ જેની ઉપર ચઢી શકાય નહિ એવા આ પર્વતને વિષે અહીંથી સિદ્ધગતિ વગર કોઈથી જઈ શકાય તેમ નથી; કેમકે દેવ લોક પ્રત્યે જવાનો આ માર્ગ છે માટે તારી ઉપર દયામુક્ત થપને હું, તને આ માર્ગ પ્રત્યે જવામાં અટકાવ કરનારા વાક્ય કહું તે સામળ્ય —હે શરવીર ! તારાથી આહીથી આગળ નહિ જઈ શકાય એમ હું કહું છું, તે ઉપર તું વિશ્વાસ રાખ ને તને જેની ઇચ્છા ને અહીં નજીક પ્રાપ્ત થયેલાં છે. હે મનુષ્યોમા એકા હું તને તારા હિતના વાક્ય કહું છું ને જે તારે માન્ય કરવાં હોય તો આ અમૃત સરખા સ્વાદીય જૂળ તથા દળેનું બદાણું કરીને નિવૃત્ત થા, નહિતર મૃત્યુને સ્વાધીન થઇશ ” .

“ એ પ્રમાણે મહાબુદ્ધિમાન હનુમાનના વચન સાંભળીને શરવીર બી-મસેન બોલ્યો કે, અરે ! તું કોણ છે ? અને તે વાનરનું સ્વરૂપ શા કારણથી ધ્યું છે ? અંદવશી ક્ષત્રિય કુળમા ઉત્પન્ન થયેલો વાયુનો પુત્ર પાંડવ બીમ હું તને પૂછું છું માટે કહે બીમના એવા વચન સાંભળીને વાયુ પુત્ર હનુમાને કશું કે હું વાનર છું, અને તને ઈર્ષિંહત માર્ગ પ્રત્યે નહિ જના દેવ, માટે અહીંથી પાઠા વળ, મારી સાથે વિરોધ કરીશ નહિ.”

“ બીમ—હે વાનર ! મને તારી સાથે વિરોધ થાઓ કે ગમે તે થાઓ, તેની મારે દરકાર નથી; હું તને કંઈ પૂછતો નથી. તું બ્રહ્મ, અને મને રસ્તો આપ; મિથ્યા મારાથી દુઃખ ન પ્રાપ્ત કરી સેવશ.”

“ હનુમાન—હું બાપિએ કરી કલેશમુક્ત છું માટે મારામા બિહવાની શક્તિ નથી; જે તારે જવું હોય તો મને બોળાંધીને જ ”

“ બીમ—નિર્મુણ પરમાત્મા સર્વના દેહમા બાપી રહ્યા છે, માટે હું, જેનું સ્વરૂપ ગાને કરીને જાણુ માર્ગ આવેછે, તેને અપમાન પોહોચાડી ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ અરે ! હું આદ્યસાદિ પ્રપંચના કર્ણને વેદના વાક્યોથી નિર્બળુતો દોઉં તો તને તથા આ પર્વતને પણ જેમ હનુમાને સમુદ્રને ઉલ્લંઘ્યો હતો તેમ ઉલ્લંઘય.”

“ હનુમાન—હે મનુષ્યોમા એકા ! જે હનુમાન નામના વાનરે સમુદ્ર ઉલ્લંઘ્યો હતો તે કોણ ? એમ હું તને પૂછું છું; માટે તને કહેવાની શક્તિ હોય

“ભીમ—વખાણવાયોગ્ય ગુણવાળા, બુદ્ધિમાન, પરાક્રમી, બળવાન, અને રામાયણમાં વિખ્યાત ચરેલા શ્રેષ્ઠ વાનર હનુમાન મારા ભાઈ થાય છે. જેણે રામચંદ્રની સ્ત્રી સોતાની રોધ કરવા સારું સો યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્રને એક છતંગ મારી ઉલ્લઘન કર્યો હતો ! ને મહાપરાક્રમી મારા ભાઈ હનુમાનના પ્રતાપે કરીને હું બળ, પરાક્રમ તથા યુદ્ધને વિશે તેના સરખો છું; માટે તને શિક્ષા કરવા સમર્થ છું માટે તું બિઠ અને મને જવાને રસ્તો આપ. જો તું મારી આજ્ઞા નહિ માને તો આજ મારા પરાક્રમને જોઈશ; હું તને મૃત્યુ પમાડીશ !”

“એ પ્રમાણે પોતાના બળેકરીને મદોન્મત અને પોતાની ભુજનના પરાક્રમથી ગર્વિષ્ઠ ભીમસેનનાં વચન સાંભળીને, હનુમાન આ મારે ભાઈ છે એમ જાણી પોતાના મનમાં હસી કહેવા લાગ્યા કે, હે નિષ્પાપ ! તું મારા ઉપર પ્રસન્ન થા; હું હૃદ્ય અવસ્થાવાન છું, માટે મને બિઠવાની શક્તિ નથી, તેથી આ મારા પૂછડાને ખસેડીને જા.”

“હનુમાનનાં આ પ્રમાણે વચન સાંભળીને પોતાના ભુજનમગ્ધી ગર્વિષ્ઠ ભીમસેન, આ વાનર બળ તથા પરાક્રમ વિનાનો છે, માટે હું તેનું પૂંછડું પકડી તેનાં નાશ કરું એમ માની તેની મથુના નહિ કરીને હસતાં હસતાં પોતાના ડાબા હાથથી તેના પૂંછડાને ઉંચકવા લાગ્યા, પણ તે લગભરે ખસેડી શકાયું નહિ. તેથી અતિશય ક્રોધ પામીને જમણા બગધી જે હાથે તે પૂંછડાને ઊપાડવા માંડ્યું, પણ ઊપડ્યું નહિ, તેથી લજ્જાનુક્રાંત યર્ધનીયું મોઢું કરી, હાથ જોડી નમીને તે ખોલ્યો કે હે વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ ! મેં તને જે દુષ્ટ વચન કહ્યાં તે ક્ષમાકર. હે બુદ્ધિમાન ! તું વાનરનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર કોઈ સિદ્ધ, દેવતા ગંધર્વ, અથવા શુભ્ર છે શું? હું તને તારી પામે આવી શિખની પેઠે પૂછું છું, માટે તારે કહેવા યોગ્ય હોય અને મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય તો કહે. હનુમાને કહ્યું કે, હે પાકુના પુત્ર ભીમસેન ! હું કેસરી નામના વાનરની સ્ત્રી અંગનીને વિશે સર્વ જગત્તા આજુબ રૂપ વાણીથી ઉત્પન્ન ગયેલો હનુમાન છું.”

આટલું કહી પછી હનુમાને પોતાનો આજ્ઞ મુખીનો ઇતિહાસ તથા રામનું ચરિત દુઃકામાં બીમને કહી સંભળાવ્યું, તેનું વર્ણન બપોરે કર્યું છે. હનુમાને તે હકીકત પૂરી કરતાં બીમને કહ્યું કે—

“ પત્ની જ્યારે રામને વસિષ્ઠ ઋષિએ રાજ્ય ગાદી પર અભિષેક કર્યો ત્યારે મેં તેમની પાસે વરદાન માગતા કહ્યું કે, હું શત્રુઓનો નાશ કરનારા શ્રીરામચંદ્ર ! જ્યાં સુધી આ જગતમાં તમારી કથા રહે ત્યાં સુધી હું જીવું એ પ્રમાણે મારાં વચન સાંભળીને શ્રીરામચંદ્રે મને કહ્યું કે હું હનુમાન ! આ તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું તને વરદાન આપુ છું હે બીમસેન ! શ્રીરામચંદ્રે મને વરદાન આપ્યું તે સાંભળીને સીતાએ કહ્યું કે હું વાનર ! તું જ્યાં રહ્યો હોઈશ ત્યાં તને પોતાની મેળે નાના પ્રકારના સુખભોગ મળશે એવી રીતે સીતાની કૃપાથી મને દિવ્યભોગ એવી મેળે પ્રાપ્ત થાય છે * * * અહીં અપ્સરાઓ તથા મધવો શ્રીરામચંદ્રના દિવ્ય યશસ્વ ગાન કરીને મને હર્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. હું કુરુક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીમસેન ! તું જે માર્ગે પ્રત્યે જવા ઇચ્છે છે તે મનુષ્યોથી નહિ જઈ શકાય તેવો છે, કેમકે તેનું દેવતાઓ મેનન કરે છે જો તું તે માર્ગે જાય તો ત્યાં દેવતાઓ તને શાપ દે અથવા અપમાન પાડી આડે, એવા નિશ્ચયથી મેં તને શક્યો છે હું બારન ! આ દિવ્ય માર્ગ દેવતાનો છે જ્યાં મનુષ્યો જતા નથી અને જે પુણ્ય સાર તું આન્યેરે છે, તે જગા છે, એવું સરોવર પેલું રહ્યું ! ”

“ હનુમાનના વચન સાંભળીને મહાબાહુ બીમસેને મનમાં પ્રસન્ન થઈ તેને પગે લાગીને કહ્યું કે, જ્યેષ્ઠમંધુ, મારા સરખો જગતમાં કોઈ ધન્ય નથી ! કેમકે મેં આજ પોતાના મોટા ભાઈ એવા તમને જોયા તમે મને દર્શન આપ્યું તેથી તમારો મોટો અનુગ્રહ માની ઘણો પ્રમન થયો છું ”

હવે બીમ હનુમાનના સમુદ્ર ઉદ્દલધન કરતી વખતના સ્વરૂપને જોવાની ઇચ્છા કરે છે, અને કેટલીક વાતચિત થયા પછી હનુમાન તે દેખાડે છે, અને બીમ તેથી પ્રસન્ન થાય છે આ પ્રસંગ બ્યામયુતિએ લગભગ નવ જ અધ્યાયથી વર્ણવ્યો છે એકસો એકાદશમાં અધ્યાયનાં અંતમાં બ્યાસ બોલે છે —

“ હનુમાન બોલ્યા કે તું મારો ભાઈ થાય છે, માટે તું તારા સ્નેહને લીધે તારું નિયંત્રણ કરીશ, તે એવી રીતે કે જ્યારે તું શત્રુઓની સેનામાં પ્રવેશ કરી સિંહનાદ કરીશ, ત્યારે હું શૂન્દ કરીને તારા શત્રુના વેગને વૃદ્ધિ પમાડીશ અને અર્જુનના રથની ધ્વજામાં રહીને યોગ બળ કર નાદ કરીશ, જેથી તમો શત્રુઓના પ્રાણને મુખે કરી દરજી કરી શકો એ પ્રમાણે પાંદ રાજાના

પુત્ર બીમસેનને કહીને તથા કમળનાં પુષ્પવાળા તળાવનો માર્ગ બતાવીને હનુમાન્ ત્યાજ અતરધાન થયા. ”

આ પછી બીમ સૌગંધિક વનની તલાવડીમાં ગયો તેનું તથા તલાવડીનું રમણિક વર્ણન વ્યાસે કર્યું છે. એકસો બાવનમો અધ્યાય પૂરો કરતાં વ્યાસ લખે છે:—

“ પાંડુ રાજના પુત્ર બીમસેને તે વનને જોઈ પોતાના મને કરી માન્ય કે મને જેનો કામના હતી તે મળ્યું. એમ માનીને પોતાના અંતઃકરણથી વનવાસના દુઃખે કરી કલેશયુક્ત પોતાની જાી દ્રૌપદીને યાદકરી. * * * પછી બીમે તેનાં અમૃત સરખાં સ્વાદિષ્ઠ, રીતળ, નિર્મળ અને હલકા જળનું પાન કર્યું; ત્યારે તે તલાવડીની કુબેરની આજ્ઞાથી વિચિત્ર હથિયાર ધારણ કરી રક્ષા કરતા એવા ક્રોધવશા નામના લાખ્યો રાક્ષસો, મૃગચર્મ ઓઢેલાં, સુવર્ણના બાણુબધવાળા, શરવીર, બચંકર પરાક્રમી, હથિયાર ધારણ કરેલા, કવચ પેહેરેલા, શંકા વગરના, શત્રુઓને નાશ કરનાર, અને કમળનાં પુષ્પો લેવાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલા કુંતીના પુત્ર બીમસેનને જોઈ મોટા રાખ્ધ કરી પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, અરે ! પુરષોમા સિંહરૂપ, શસ્ત્ર મહત્વ કરેલો, અને મૃગચર્મ ઓઢયું છે જોણે, એવો આ પુરુષ અહીં શામાટે આવ્યો છે ? એમ તમારે એને પૂછવું જોઈએ * * * પછી તેઓ બીમને પૂછવા લાગ્યા કે તું કોણુ છે ? અહીં શામાટે આવ્યો છે ? બીમે કહ્યું કે હું રાક્ષસો ! ધર્મરાજની પછી ઉત્પન્ન થયેલો હું પાંડવ બીમસેન છું. હું પોતાના ભાઈઓ સહિત વિશાળ એવા બદરીવનમાં આવ્યો ત્યારે પાંચાલદેશના રાજા દ્રુપદની પુત્રી દ્રૌપદીએ વાયુથી હડી આવેલાં સુગંધવાળાં કમળનાં પુષ્પને જોઈને તેવા બીજાં ઘણાં પુષ્પોની ઇચ્છા કરી. તે જોઈતેનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવ્યો છું. ”

“ રાક્ષસો—હે અહ પુરુષ ! આ કુબેરને ક્રીડા કરવાનું અત્યંત પ્રિય સ્થાન છે. જેમાં મરવા રૂપ ધર્મવાળા મનુષ્યો વિહાર કરવાને સમર્થ નથી. હું બીમસેન ! ઋષિઓ, દેવતાઓ, યક્ષો, ગંધર્વો, તથા અખરરઓ કુબેરની રમ્ભ લેખને અહીં જળપાન કરેછે અને ક્રીડા પણ કરેછે. પણ જે દુષ્ટ મતિમાન પુરુષ કુબેરની અણુના નદિ કરીને અન્યાયથી આ તલાવડીને વિરે વિહાર કરવા ઇચ્છેછે, તે નાશ પામે છે એમાં શક નથી ! હું બીમસેન ! તું ”

ધર્મરાજનો બાપ છુ ' એમ કહેછે, ને કુમેરનો અનાદર કરી બળાકારથી કમળના પુષ્પો લેતા કેમ હમ્મ છે ? તુ યક્ષના રાજા કુમેરની રજા લેઈને આ તલાવડીને વિષે વિહાર કર તથા તેના જળનું પાન કર પણ તેની રજા વગર અહીંના કમળ પુષ્પોની સામુ જોવા પણ સમર્થ નથી "

॥ ભીમસેન—હૈ રાક્ષસો ! હુ અહીં નજીક કુમેરને જોતો નથી અને કહી જોઉં તોપણ તેની પાસે આ તલાવડીને વિષે વિહાર કરવાની યાચના કરવા હમ્મનો નથી, કેમકે રાજાએ કાઠની યાચના કરતા નથી કારણ કે કાઠની યાચના ન કરવી એવો ઠાંત્રિયોનો ધર્મ છે, માટે હુ પોતાનો ઠાંત્રિયધર્મ ત્યાગ કરીશ નહિ અરે ! આ તલાવડી પર્વતના ઝરણોથી ઉત્પન્ન થઈ છે, કંઈ મહાત્મા કુમેરના સ્થાનકથી ઉત્પન્ન થઈ નથી માટે સર્વ જૂત પ્રાણીને ત્યાં તેને સરખી છે ! વાસ્તે તે સખ ધી કાણુ કેની યાચના કરવા યોગ્ય છે ? "

" એ પ્રમાણે સર્વ રાક્ષસોને કહીને અતિ ક્રોધ પામેશે બળવાન ભીમ તલાવડીમાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયો રાક્ષસો તેને ના કહેવા લાગ્યા પણ તે ન માનતા તેણે તલાવડીમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ક્રોધ પામેના સર્વ રાક્ષસો ' અરે આ ભીમસેનને પકડો, બાધો, કાપો, આપણે એને રાધીને બાધ જઈશું એમ કહેતા કહેતા દાયમા ઉમાડા શસ્ત્રો લેઈ તેની નજીક આવી તે જોઈને મહાવેગવાન ભીમસેન પોતાના દાયમા યમરાજના ઠંક સરખાં સુનળના પટાવાળી અને મોગી મહા લેઈ તેમની સામે આવ્યો, અને ' ઠીબા રડો, ઊંબા રહે ' એમ કહેના લાગો તે સમયે ભીમસેનના એવા શબ્દો માબળીને મહાક્રોધપ્રકટ થયેના અને તેને નાશ કરવાની હમ્મલાવાળા તે સર્વ રાક્ષસો તોમર તથા પદ્ધિશાદિ શસ્ત્રોએ કરી પ્રહાર કરતા તેની ઉપર એકદમ આરે ડોરથી તૂટી પડ્યા તે વખતે બીમસેને કુમેરના સંકડો અનુચરો નાશ કર્યો રાક્ષસો ભીમસેનનું બળ જોઈને તેની સાથે પુદ્ગલ કરવાને અસમર્થ થયા અને યુદ્ધ કરવાથી વિરાગ પામ્યા + + + પછી તે સર્વ રાક્ષસો કેલાસ પર્વતના ચિખર વરફ બાગી મના એ પ્રમાણે જેમ ઈંદ્ર દેવોને જીતે તેમ પોતાના શત્રુ રાક્ષસોને જીતીને ભીમસેન તે તલાવડીમાં પ્રવેશ કરી પોતાની હમ્મ પ્રમાણે તેમાંથી કમળના પુષ્પો મહણ કરવા તૈયાર થયો પ્રથમ તેણે તલાવડીના અમૃત સગળાં જળનું પાન કર્યું, તેથી તે મહાપરાક્રમી અને અત્યંત તેજપ્રકટ થયો પછી તેણે મહાસુગંધી કમળના પુષ્પો મહણ કર્યા "

“ કાંધવશો નામના રાક્ષસોએ કુબેર પાસે જઈને યુદ્ધમાં બીમસેને જે બળ તથા પરાજય દેખાડ્યું તેની સર્વ વારતા કરી. તે સાંભળીને યક્ષાધિપતિ કુબેરે કહ્યું કે, હે અનુચરો, બીમસેન દ્રૌપદીને માટે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કમળનાં પુષ્પો અદ્યુષ્ટ કરેછે તે હું જાણુ છું, માટે તેને રાક્ષસ ઈચ્છતો નથી. આ સાંભળીને રાક્ષસો પાછા તલાવડી આગળ આવ્યા ત્યારે તેમણે તલાવડીમાં મોટા દર્પથી વિહાર કરતા એકલા બીમસેનને જોયો. ”

“ જે વખતે બીમ તલાવડીમાં કમળ લેવા ગયો, તે વખતે તેના યોગથી કાંકરા ઉડતા હતા એવો દુઃસહ વાયુ વાવા લાગ્યો, મદાભયકર ઉત્ક્રાપાત અને વજ્રપાત ચવા લાગ્યો, અને સર્વે કાંતિ વગરતો થયો, જેથી ધણું અંધારું થયું. વળી પૃથ્વી કંપવા લાગી, ધણી રજ જડવા લાગી, સર્વે દિશાઓ રક્તવર્ણુ યહ, તથા મૃગાદિ જનવચ્ચે અને પક્ષીઓ ભયંકર શબ્દ કરવા લાગ્યા. વળી ધણું અંધકારને લીધે કોઈને કંઈ જાણવામાં આવ્યું નહિ, તથા ખીજા અનેક ઉત્પાત ચવા લાગ્યા. તે જોઈને યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા કે અરે ! કાણુ આપણો પરાજય કરવા આવ્યોછે ! હે પાંડવો ! તમે સૌ શસ્ત્રો ધારણ કરીને સાવધ થાઓ. એમ કહીને યુધિષ્ઠિર ચારે પાને જોવા લાગ્યા પણ બીમસેનને દીઠો નહિ, તેથી દ્રૌપદીને તથા નકુળ સહદેવને પૂછવા લાગ્યા કે બીમસેન ક્યાં છે ? તે શું કરવા હ્મંછે ? આપવા તેણે અંઈ સાદસ કામ કર્યું છે કે શું ? કમકે તેને તે પ્રમાણે કરવું ધણું પ્રિય છે અરે ! હમણા યુદ્ધ પ્રાપ્ત થયુંછે એમ સૂચવનારા ઉત્પાત ધણું યતા જોવામાં આવેછે. યુધિષ્ઠિરનાં એવા વચન સાંભળીને ઉદાર મનવાળી, સુંદર દારૂવવાળી તથા પતિઓનું પ્રિય હૃદયનારી દ્રૌપદી બોલી કે હે રાજન્, વાયુથી જીડી આવેલા કમળના પુષ્પને મે લેઈને તેવાં ખીજાં ધણું કમળ જોવાની ઇચ્છા કરી, અને બીમને તે લાવવાની વિનંતિ કરી. આ ઉપરથી મારું પ્રિય કરવાને તે પુષ્પો લેવાને ઈશાન તરફ ગયા છે. દ્રૌપદીનાં આવાં વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર રાજ્યે નંકુળ સહદેવને કહ્યું કે આપણે સર્વે બીમની પાસે જઈએ * * * હે ધટોત્કચ ! તું દ્રૌપદીને વહન કર અને આ તારા રાક્ષસો આજણીને વહન કરશે. ધટોત્કચ આ સાંભળીને પોતાના રાક્ષસોની સાહાયથી પાંડવો, દ્રૌપદી, અને બધા આજણો સર્વેને બીમની પાસે લેઈ ગયો. ત્યાં ભેદાઈને પડેલાં રાક્ષસાદિનાં શરીરોને તેમણે જોયાં, અને ક્રોધસુક્ત થયેલા તથા ગદા ઉગામી ઉભેલા બીમને પણ જોયો. તેને જોઈને યુધિષ્ઠિરે ગધુર વાણીથી કહ્યું કે કુંતીના પુત્ર ! તારાં કલ્યાણુ યાઓ,

પણ તે દેવતાઓને અપ્રિય એવું આ સાહસ કામ શું કર્યું ! ! હવે જો તું
મારું પ્રિય કરવા ઇચ્છતો હોય તો તારે આવી રીતે કદી ન કરવું. પછી સર્વ
પાંડવો એકલા યજ્ઞ કમળના પુષ્પોને અદક્ષ કરીને તે તથાવડીને વિષે પોતાની
ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરવા લાગ્યા તે સમય શિલાઓ રૂપી આયુધ અદક્ષ
કરેલા, મોટા શતીરવાળા સૌમંદિક વનની રક્ષા કરનારા કુબેરના આકરો
ત્યાં આગ્યા અને તેમણે યુધિષ્ઠિરને, લોમશને, નકુળને, સહદેવને, અને
બીજા સર્વ બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યા * * પછી તેઓ અત્યુન્નતા આવવા-
ની વાટ જોઇને થોડાક કાળ ત્યાં રહ્યા.”

“ પાંડવો ત્યાં રહેતા હતા તેવાંમા એક જટાશુર નામે રાક્ષસે બ્રાહ્મણ-
નો વેપ લેઇને ત્યાં આવીને તેમને કહ્યું કે, હું મનશાસ્ત્રના કુશળ તથા સર્વ શા-
સ્ત્ર જાણનારાઓમા ઉત્તમ બ્રાહ્મણ છું એવા તેના વાક્ય સાંભળીને યુધિષ્ઠિર,
નકુળ, સહદેવ, તથા દ્રૌપદીને તેના વચનમા વિશ્વાસ આગ્યો. તે બ્રાહ્મણનું
સ્વરૂપ ધારણ કરેલો દુષ્ટ મતિયાળો રાક્ષસ પાંડવોના બાણોના બાધાઓને તથા
ધનુષોને લેવાની ઇચ્છાથી અને દ્રૌપદીનું હરણ કરવાની ઇચ્છાથી લાગ તપા-
સતો કેટલાક દિવસ સુધી ત્યાં રહ્યો. તેનું પોષણ યુધિષ્ઠિર તે બ્રાહ્મણ છે એમ
જાણીને કરતા હતા; પણ જેમ રામોડીથી ઢંકાયેલો અગ્નિ જાણવામાં ન આવે
તેમ કપટ રૂપી રામોડીથી ઢંકાયેલો અગ્નિરૂપ તે રાક્ષસ જાણવામાં આવ્યો નહિ.
એક વખત બીમસેન ઝૂગ્યા કરવા ગયા હતા. પોતાના રાક્ષસ આકરો સહિત
ધોળાકથ પથ દૂર વનમાં ગયો હતો, લોમશાદિ બ્રાહ્મણો સ્નાન કરવા અને
પુષ્પ લેવા ગયા હતા, તે સમયે જોઇને રાક્ષસે પોતાનું રિહાજ સ્વરૂપ ધારણ
કરી પાંડવોના શસ્ત્રો, દ્રૌપદી, યુધિષ્ઠિર, નકુળ, તથા મહદેવને અદક્ષ કરી તે
ત્યાંથી આશ્વતો થયો. તે સમયે સહદેવ મોટા પરાક્રમથી તે રાક્ષસના હાથમાથી
બૂટો પડી આનમાંથી તત્તવાર કાઢી હાથમા લેઇને બે દિશા તરફ બીમંમેન
ગયો હતો તે દિશા તરફ તેને મોટી જુમ પાડી પોકારવા લાગ્યો. તે વખતે
હરણ કરી જતા રાક્ષસને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હે મૂઢ ! તારો ધર્મ નાશ પામે છે,
તું ધર્મનાં તત્તરને જાણતો નથી ! અરે ! મનુષ્યો તથા પશુપક્ષીઓ પણ
ધર્મનો વિચાર કરે છે અને રાક્ષસો તો વિગેયથી તેનો વિચાર કરે છે ! અરે !
ધર્મનું મૂળ તો રાક્ષસો છે અને તેઓ સારી રીતે જાણે પણ ॥ મારે તુ
ધર્મનો વિચાર કરી અમને મુક્તિ દેઈ અમારી પામે નહેવા યોગ્ય છે. * * * *
હે દુષ્ટ ! જો તારે સર્વ ધર્મથી રહિત થઇને દ્રૌપદીનું હરણ કરવું હોય તો

અમને મૂકી દેછે અમારાં અસ્થો અમને આપી અમારી સાથે યુદ્ધ કરીને તેનું હરણ કરે એ તું કંઈ પણ વિચાર કર્યો વગર મનુષ્યની સ્ત્રી આ દ્રૌપદીનું હરણ કરવારૂપ કામ કરીશ, તો જગતમાં અધર્મને તથા અપક્રાંતિને પામીશ. હે નિર્લજ્જ ! તારું આ કામ પાત્રમાં વિષ ઘોળીને પાન કરવા જેવું છે. એમ કહીને યુધિષ્ઠિર રાજાએ પોતાના શરીરને ધણું બારે કપું, તેથી બારે ઠરી પીડા પામેલો તે રાક્ષસ જલદી આલવા સમર્થ થયો નહિ. તે જોઇને યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને તથા નકુલને કહ્યું કે તમે આ મૂઠ રાક્ષસથી બચ પામશો નહિ, મેં એની મતિને નાશ કરી છે. વળી બીમસેન દૂર નહિ હોય. તે હમથા આવી આ રાક્ષસનો નાશ કરશે. * * * * * પછી સહદેવે તે રાક્ષસને કહ્યું કે, હે રાક્ષસ ! હું સહદેવ નામે પાંડવ છું તું મારી સામે યુદ્ધ કરવા ઊભો રહે. તું મારે નાશ કરીને આ દ્રૌપદીને હરણ કરીને લેછે જ, અથવા મારાથી નાશ પામીને પૃથ્વીને વિષે શયન કર. એ પ્રમાણે સહદેવ તે રાક્ષસને કહેતો હતો તેવામા હાથમાં મદા લેઈને બીમસેન ત્યાં આવી પોહોચ્યો. * * * * * તેણે રાક્ષસને કહ્યું કે, હે દુષ્ટ રાક્ષસ ! મેં શસ્ત્રની પરીક્ષા કરતો તને જોઇને ઝોળાખે હતો, પણ તે વખતે તને મારવાની ઇચ્છા થઇ નહિ; કેમકે તેં શ્રાવણનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, અમોને અપ્રિય લાગે એવાં વાક્ય કયાં નહોતાં, અમારામાં પ્રીતિ રાખીને અમારી સાથે નિઃસ્વાસ કર્યો હતો, અને અમારું અપ્રિય કંઈ પણ કર્યું નહોતું. * * * * * અરે કાળક્રીડા દોરડાએ કરી ટીંગાપલાએ તે, જેમ જળમાં રહેનાર મત્સ્ય ધાતુના આકાંક્ષાના અગ્રભાગમાં રહેલી માંસની ગોળીને મળે, તેમ આ દ્રૌપદી રૂપ ગોળીને મળી છે. મારે જેમ તે મત્સ્ય નાશ પામે છે તેમ તું પણ નાશ પામીશ. * * * * * બીમસેનનાં આ વાક્ય સાંભળીને તે રાક્ષસ યુધિષ્ઠિરાદિને ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઇ ઊભો; અને મહાક્રોધયુક્ત થઈ બોલ્યો કે, હે પાપકૃપ ! મારે જે દિશા તરફ જવું હતું તે દિશા તરફ હું ન જઈ શકવાથી અટકી રહો છું એમ નથી; કેવળ તારી વાટ જોઈ ગઈ રહો છું. કેમકે તેં જે રાક્ષસોનો નાશ કર્યો છે તે સર્વ મેં સાંભળ્યું છે, મારે આજ હું તારો નાશ કરીને તારા શરીરના રૂધિર રૂપી જળથી તે સર્વ રાક્ષસોની ઉદ્ધવાન રૂપી ક્રિયા કરીશ. એ રીતે રાક્ષસનાં વચન સાંભળીને બીમસેન મહાક્રોધ કરી તેની સામે યુદ્ધ કરવાને દોડ્યો અને રાક્ષસ પણ સામે થયો, તથા બન્નેનું જાહુચુંદ થવા લાગ્યું. તે જોઈ નકુલ તથા સહદેવ રાક્ષસની સામે આવવા લાગ્યા, તેમને બીમે હસીને કહ્યું કે હું આ રાક્ષસનો નાશ

કરવા સમર્થ છું, માટે તમે જોવા કરો * * * * * ત્યાર પછી બીમસેન
એવી રીતે તે રાક્ષસનો નાશ કરીને પોતાના ભાઈ યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા ”

ઉપર પ્રમાણે ૧૪૫ થી તે ૧૫૭ અધ્યાય સુધીના પૂરી થતી કથા ઉપરથી
કવિએ આ નાટકનું ઇતિવૃત્ત લીધેલું છે એ ઇતિવૃત્તમાથી કવિએ કયો કયો
ભાગ કેવી રીતે ગ્રહણ કર્યો છે તથા સી વ્યવસ્થા કરી છે તે આપણે આગળ
જોઈશું.

દશ રૂપમા લખે છે કે—

“ સત્તત્રાનુચિત વિંધિન્ નાયકસ્ય રસસ્યવા ।

વિરુદ્ધ નત્વ ધરિત્યાગ્ય મન્યથા ના પ્રવલ્પયત્ ॥ ”

“ કોઈ ઐતિહાસિક ઇતિવૃત્તમા જે વૃત્તાત નાયકના લક્ષણથી અથવા
રમથી વિશદ હોય, તેનો ભાગ કરવો, અને કદાપિ જરૂર લાગે તો ના-
યક તથા રસને અનુસાર તેમાં ફેરફાર કરીને અથવા આગળ પાછળ ગોઠવી-
ને નાટકના ઇતિવૃત્તની રચના કરવી ” એજ અર્થમાં, આ પ્રમાણે પૂર્વના
કવિએ કહ્યું આવ્યું છે તેના ઉદાહરણ પણ આપ્યા છે જેમ, ઉત્તરા-
ધવમા તેના કર્તા માયુરાજે રામે કષ્ટ કરીને વાસિને વધ કર્યો છે તે ભાગ
તથા દીધો છે, અને વીરચરિતના કર્તા ભવભૂતિએ એ વાત ફેરવી નાખી
છે એવી રીતે કે, વાસિ રાવણની સાથે મિત્રતા રાખીને રામનો વધ કરવા
આવતો હતો માટે તેને રામે માર્યો. એવીજ રીતે ઉપર વિસ્તારથી લખેલા
કથા ભાગમાથી કવિએ કેટલોક નીરસ ભાગ ગાળી નાખ્યો છે, એમ નાટક
જોતા વાચનારની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ આવશે બહુધા તો અમે પણ કથા ભાગને,
ઉતારો કરતા જે જે ભાગ નાટકકર્તાએ તથા દીધો છે તે તે ભાગ આગળ
લાગુ પડે તે કરી બતાવ્યા છે મહામારતમા એવા પ્રસંગ વ્યાસે બહુ વર્ણવ્યા
છે કે જેથી પાંડવોની દ્રૌપદી ઉપર અસાધારણ પ્રીતિ હતી એમ માન્ય
પડી આવે છે અહીં પણ અસાધારણ અને જીવનના જોખમમાંથી જાણેલા
જઈ બીમે કેવળ દ્રૌપદીને પુરા કરવા માટે કમળ લાવવાનું સાદસ કર્યું હતું.
એમ નાટકમાં વર્ણવ્યું છે, પણ બીમ આનંદ મોહુ સાદસ કેવળ કમળ
લાવવા માટે એવી જો એટલો ધૈર્યવાન હતો કે નહિ, તથા દ્રૌપદીપ્રતિ બીમ
પાંડવો કરતા બીમની એવી વિશેષ પ્રીતિ હતી કે નહિ, એવાત કવિએ પ્રથમ

ખતાવી આપવી જોઈએ કેમકે જો ભીમ પામે એકાદ રાક્ષસનો વધ કરાવી નેના ઉદ્ધત બળની અસર કવિ શ્રોતાના મનપર ન બેસાડે, તેમ દ્રૌપદી સાથે તેનો સહવાસ વર્ણી દ્રૌપદી પરની તેની ગાદી પ્રીતિ પણ પ્રથમ ન બતાવે, તો આ નાટકના પાછલા અક્ટમાં વર્ણાવેલું ભીમનું શ્રવ-સાદાનું સાદસ, અને તેને દામે યતું કુએરના અનુચરો આદિકનું મરણ સુધઠિત થાય નહિ. મહાકવિ પ્રેમાનંદના લક્ષ્યમાં પણ આ વાત હતી, એમ તેની નાટકની વસ્તુસ કલના પરથી જણાઈ આવે છે. જુઓ નાટકના પેહેલા એ અક્ટમાં ભીમદ્રૌપદીને સૃગાર વર્ણને ભીમની દ્રૌપદી પ્રતિ અસાધારણ પ્રીતિ વર્ણવી છે; અને જટાસુરના વધનો પ્રસંગ પણ પ્રથમ વર્ણવોને ભીમનું રાક્ષસ હથવામાં સાદસ પણ પ્રથમથીજ મતાપી આપ્યું છે. પેહેલાજ અંકમાં કવિ મંત્રાનંદ થયેલા રાક્ષસનો અને દ્રૌપદીનો દેખાવ આપે છે, તથા ત્યાંથી નાટક શરૂ કરે છે. મહાભારતમાં મહારાક્ષી યદને આવેલા જટાસુરને યુધિષ્ઠિર વગર ઝાળખી રાખે છે, એમ વર્ણે છે, પણ અહીં કવિ યુધિષ્ઠિરના પાત્રને કેવી રીતે જાળવી બે છે? અહીં દ્રૌપદીદ્વારા મંત્રાનંદને રખાવે છે. શ્રીઓ સર્વદા ખીજા પ્રત્યે વિશેષ દયાળુ લાગણીવાળી હોવાથી તેમના કપટ તુરતા તુરત ન જાણતાં જો તેમના કાલાવાસા કરે તેમને માટે બમામથ્ય કરવામાં હતાવળી હોય છે: એજ સામાન્ય સ્વભાવ દ્રૌપદીમાં વર્ણવવાથી દ્રૌપદી પાત્રની ખુખીમાં વધારે થાય છે, અને યુધિષ્ઠિર જેવું રાજનીતિય પાત્ર મંત્રાનંદ સરખા કપટી તરફ સથળની દૃષ્ટિથી જુએ છે, એમ વર્ણને પણ કવિએ યુધિષ્ઠિર પાત્રની શોભામાં અત્યુત્તમ વધારે કર્યો છે. આમ કહીને અમે વ્યાસ મહાત્માની બૂલ કાઢીએ છીએ, અને પ્રેમાનંદ કવિએ તેને સુધારી છે એમ કહીએ છીએ, એમ સમજવું નહિ, વ્યાસ મહાત્માએ ઈતિહાસ લખ્યો છે અને આ કવિએ નાટક લખ્યું છે, ગાદે નાટકને અનુરૂપ ફેરફાર કરવો કવિને યોગ્ય હતો, અને તે કર્યો છે, એમ અમારું કહેવું છે. કવિ જો ભારતની કથાતેજ અનુસરત, અને નાટકને યોગ્ય ફેરફાર તેમાં ન કરત, તો પાંચાલીપ્રસન્નનાટક જે આજ આપણે રસમંથ જોઈએ છીએ તેવું થાત કે નહિ, એ વિચારવા જેવું છે.

મંત્રાનંદની ભીમ પાસે બલામણ કરાવીને તેને રખાવ્યો છે, પણ પ્રસંગ જોઈને તે દ્રૌપદી વગેરેનું હરણ કરી જાય છે. ભારતમાં આ બનાવનું સ્થળ ગંધનાદન પર્વત વર્ણવે છે. પણ આપણે બંદરીવનનો કામ્યક આશ્રમ છે, એમ માનવું જોઈએ, કેમકે યુધિષ્ઠિર પ્રથમ ત્યાં રહેતા હતા, અને

રથજયીજી બીજા ક્રમજી સેવાને ગર્વમાદન ઉપર ગયો હતો. રાક્ષસે હરણ કર્યું તે વખતે સોમશાદિ ઋષિઓ સ્નાન કરવા ગયા હતા, એમ ભારતમાં કહેછે અને કવિ તેમને ચિત્રરથ ગર્વર્ષ પાસે અર્જુનની ખતર પૂજવા મોકલે છે. અર્જુન ત્યાં નહોતો એ વાત શ્રોતાને જણાવવાને કવિએ આ રચના કરી છે માટે તે સ્પષ્ટ છે. વચમાં વચનો તથા ધ્વજભોજન વગેરેનો પ્રસંગ વર્ણવે છે તે પ્રકીરણ (અવાંતર પ્રસંગના એક અંગરૂપ) હોવાથી ઇતિહાસ તરિકે જાણે લક્ષ્ય આપવા જેવો નથી, વચાપિ નાટકના વાંચનાર કે જોનારને તો તે ખરેખરી ગમ્મત આપનારા છે. રાક્ષસ દ્રૌપદીનું હરણ કરીને પોતાને ઘેર લેઈ જાય છે તથા બીજા ત્યાં આવીને તેને મારેછે, એટલે એ અંગ સમાપ્ત થાય છે. ભારતમાં એવું વર્ણન છે કે જામ રાક્ષસને રસ્તામાં પકડી પાડેછે અને મારે છે. આ પ્રસંગમાં પણ આટલો ફેરફાર કરવામાં કવિનો હેતુ નાટક વાંચનારના લક્ષ્યમાં તુરત આવે એવો છે. કીમ્કનો વધ સાંભળવાના પ્રસંગમાં જે ગમ્મત પડેછે તેથી જ ઇર્ષ્ય જણાય છે. આલોચી મુક રાક્ષસ જામને આ જાણી કેવો હમાય છે, એ ગમ્મત બતાવવાને કવિએ એ કમલાં આગળ ચલાવી રાક્ષસને તેને ઘેર પોહોવાડ્યો છે. પણ એ કરતાં એવો ફેરફાર કરવાનું બીજું મોટું કારણ છે તે રસજોર તથા નાટ્યશાસ્ત્રના જાણનારા જોઈ શકશે. આ નાટકમાં પ્રધાન રસ વીર છે તથા તેના અંગગત રસ સૃગાર, રૌદ્ર, કરુણ, અને જય પણ થોડા થોડા વર્ણવાયા છે જે કવિ ભારતમાં લખ્યા પ્રમાણે અધવચ દ્રૌપદીને છોડાવી દેત તો કલ્યા રૌદ્ર કે વીર રસ વર્ણવી શકત અને તેથી ક્રમજીહરણના પ્રસંગમાં પાછી તેની પુનરુક્તિ થવાથી રસદોષ થાત; માટે એ જગોએ જય અને શોક-સ્થાપિભાવનું પોષણ કરવાનો કવિને પ્રમંગ યોગ્ય લાગ્યો, અને તેટલા માટે રાક્ષસના વધનો પ્રસંગ તેના ધરમાંજ વર્ણવેા. વળી વધનો પ્રસંગ જો આમ ન વર્ણવેા હોત, અને રસ્તામાં વર્ણવેા હોત તો તેને કોઈ પણ પ્રકારથી નિરૂપાન કરવો પડત. કેમકે—

“ દુરાધ્વાનં વર્ષં યુદ્ધં મન્યેદન્નાદિવિપ્લવમ્ ॥

સતોષ માજનં સ્નાનંપુરતં ચાનુદેગમ્ ॥

અમ્બરમદ્મદાનિ પ્રત્યક્ષાનિ ન નિર્દિશેનુ ॥ ”

અર્થ—હર માગનું ક્રમજી, કોઈનો વધ, યુદ્ધ, રાત્રી અથવા દેશનો નાસ, નમરને ઘેરો ધાત્રવો, બોજન કરવું, સ્નાન કરવું, આ પુરવો

સંલોગ, શરીરે અંદન આદિનો લેપ, અને વસ્ત્ર ધારણ કરવાં કે વસ્ત્ર ખેંચી લેવાં, એ વગેરે પ્રસંગ રંગભૂમિ ઉપર બતાવવા નહિ. ” (દશરૂપ). એવી નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. ત્યારે જો રાક્ષસના વધના પ્રસંગને તિરોબૂત કરત, તો બીજા અંગભૂત રસ વર્ણવવાના પ્રસંગ પણ કવિ જોત. માટે રાક્ષસનો વધ રાક્ષસના ધરમાંજ કર્યો છે, તેજ હીક કર્યું છે.

ત્રીજા અંકમાં પવનથી ઉડી આવેલા કમળને જોઇને દ્રૌપદી બીમ પાસે તેવાં કમળ માગે છે, અને ભામ તે લેવા જાય છે, એ વર્ણન છે બીમને રસ્તામાં બૂતાદિ તથા વનદેવતાઓ મળે છે, એ પ્રકરી રૂપ પ્રસંગ કવિકલ્પિત છે. કવિએ એમ વર્ણવ્યું હોત કે “ બીમ ગાંઠ જંગલમાં ગયો, ત્યાં વાઘ હતો ત્યાં વર હતો, ત્યાં હાથી હતો, ત્યાં પાંડ હતો, ત્યાં કેળનાં વન હતાં, હત્યાદિ ”. તો તે વર્ણન નાટકને ઘટતું છે એમ કોઇ કહેશે ? ત્યારે અંધમાદનના દેવતાધ વનનું ચિત્રપણ અને દેવતાધપણ બતાવવાને કવિએ બીજું શું કરવું જોઇતું હતું ? વન દેવતાદિકનો પ્રસંગજ આ વાતને ઉત્તમ રીતે અંધ એસતો યદ્યપે છે. એ પ્રસંગ વર્ણવવામાં કવિએ જે ખુબી કરી તે વિષે અમે દુવે પછી બોલીશું. અહીં તો માત્ર નાટકનું ઇતિવૃત્ત શું છે તેજ બતાવીએ છીએ.

ચોથા અંકમાં હનુમાન તથા બીમનો મેળાપ ભારતમાં કયા પ્રમાણે વર્ણાયો છે. ભારતમાં હનુમાને યુગયુગના ધર્મ વગેરે કેટલીક વાત બીમના પૂછવાથી કહીછે તેનું વર્ણન છે, તે કવિએ પ્રસંગને ન લગતું હોવાથી તથા રસને નિરૂપયોગી હોવાથી તથા હીક છે તેમ હનુમાનનું ત્રેતાયુગનું મહાનુસ્વરૂપ બીમને બતાવ્યાની વાત પણ તથા હીક છે. કેમકે બીમ સરખા પરાક્રમીથી હનુમાનનું પૂછકું સુદાં ખસેડી ન શકાયું, એ વગેરે વર્ણન કરવાથી વીરનો અંગભૂત અદ્ભુત રસ જોડલો આવવો જોઇએ તેટલો આવી જાય છે; તેમ છતાં હનુમાનના મોટા સ્વરૂપનું દર્શન કરાવીને અદ્ભુત રસ જાણવું-પણ વર્ણવી અંગની અતિવિસ્તૃતિ રૂપ રસદોષ કવિ શામાટે કરે ? આ જગાએ જો કવિએ એ વાત છોડી ન દીધી હોત તો જરૂર અદ્ભુત રસ જોવાય છે તે પ્રધાન થાત, અને તેથી પ્રધાન રસ વીર છે તે જાણો પડી જત. પણ બીજા કવિએ કરતાં જે ગ્રેમાનંદને રસનું વિદ્વાનો યખાણે છે, તે આવી ભૂલ કેમ કરે ?

પાંચમા અંકમાં બંદરીવનમાં રહેલા યુધિષ્ઠરને ઉત્પાતનું દર્શન થાય છે તેથી તેઓ ધર્તૌતકચ આદિની સાહાયથી સૌગંધિક વનમાં જાય છે. બીમ

તે વખતે હનુમાને બતાવેલી સૌજન્યિક વનની તલાવડી આગળ જઈ કુબેરના સેવકોનો પરાજય કરી તલાવડીમાંથી કમળ ઓઢ્યાં કરી રહ્યો છે ! બીમથી પરાજય પામેલા કુબેરના અનુચરો આ વાતની કુબેરને જાણ કરે છે, ત્યારે કુબેર તેમને માત્ર ઓટલું જ કહે છે કે “ દ્રૌપદી નિમિત્ત બીમસેન કમળ લે છે એ વાત હું જાણું છું : તેને રોકવો નહિ. ” ભારતમા એમ છે; પણ નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે નિર્વહણ સધિને અંતે ચારે પાસથી આનંદની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, માટે કવિ અહીં કુબેરને અને અર્જુનને પણ લાવી મેળવે છે, અને નાટક પૂરું થાય છે.

મહાભારતમાં વર્ણીતલા પ્રસંગોમાંથી ઉપર કયા તેટલા પ્રસંગની સુંદર સંકલના કરીને મહાકવિ પ્રેમાનંદે આ નાટક લખ્યું છે. એ નાટકજ છે, એમ તો એને જોઇને હરકોઈ સામાન્ય માણસ પણ કહી શકશે, પણ રૂપકના રસ કે ઉપરૂપકના અદારમાંથી તે કયા પ્રકારનું છે, એ વાત વિદ્વાનોને જાણવા જેવી છે. અમે તેને સર્વ રૂપકોમાં અગ્રગણ્ય નાટકનું નામ આપીએ છીએ. નાટકનાં લક્ષણ સાહિત્યરૂપણમાં લખે છે કે:—

“ નાટકં દ્યાતૃત્વત્ સ્યાર્ત્વ સધિસમન્વિતમ્ ।
 વિલાસસ્તાંદિગુણવ્યુક્તં નાના વિનૂતિભિઃ ॥
 સુસદુઃસસમુદ્ભૂતિ નાના રસનિરન્તરમ્
 પંચાદિકા દશપદાસ્તપ્રાકા. પરિકીર્તિતાઃ ॥
 પ્રહ્યાતવંદો રાજર્ષિ પીરોદાત્તઃ પ્રતાપવાન્ ।
 દિવ્યોપદિવ્યાદિવ્યો વા ગુણવાધાયનો મતઃ ॥
 એક એવ મૌર્યગી શૂરાઓ વીર એવા ।
 ભગમન્યે રસાઃ સર્વે કાર્યો નિર્વહ્યેદ્રુતઃ ॥
 ચત્યારઃ પંચ વા મુર્યાઃ કાર્યવ્યાપ્તગુણાઃ ।
 ગોપુચ્છાપ્રસમાનં તુ વપન તસ્ય કીર્તિતમ્ ” ॥

આર્થ—“ ધનિદ્વાસ્તાદિમાંથી પ્રખ્યાત વૃત્તાંત લેઈને નાટક રચવું જોઈએ તથા તેમાં મુખ્ય વગેરે પાત્ર સુધિએ વર્ણવવા જોઈએ: નાટકમાં વિલાસ, મંપતિ વગેરે ગુણ વર્ણવવા જોઈએ તથા નાના પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય પણ વર્ણવવાં જોઈએ. તેમાં મુખ્ય અને દુઃખની કૃત્પતિ વર્ણવી જોઈએ. જૂદા જૂદા રસ અવિચિન્નપણે વર્ણવવા જોઈએ. તેમાં એકાગ્રતા આજી પાંચ

અને ઘણામાં ઘણા દશ અંક થવા જોઈએ. નાટકમાં જે નાયક ચોજવો તે પ્રખ્યાત વંશનો રાજા, ધીરોદાત્ત વગેરે ગુણનો, પ્રતાપવાન, દિવ્ય અથવા દિવ્યાદિવ્ય પ્રકૃતિનો જોઈએ નાટકમાં પ્રધાન રસ શૃંગાર અથવા વીર બેમાંથી એક જ જોઈએ. અને બીજા સર્વે રસ અંગબૂત ગણવવા. નિર્વહણ સધિમાં અદ્ભુત રસ ગણવવો. નાટકના કાર્યમાં ચાર કે પાંચ મુખ્ય પુરોનો ઉપયોગ કરવો. તથા તેના અંકની રચના ગાયના ડુંછડા જેવી કરવી, એટલે પેહેલા અંક કરતાં બીજો અંક નાનો, એમ ઉત્તરોત્તર અંક નાના કરવા. "

આ બધાં લક્ષણો જે પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં હોય તે તેને સ્વ. માન્યપણે નહિ પણ યથારાજ નાટક કહેવું જોઈએ. આ નાટકનું ઇતિ-વૃત્ત મહાભારતમાં છે, અને તે વળી પાકવસંબધી હોવાથી વિશેષ પ્રખ્યાત છે. એમાં સુખ, પ્રતિસુખ, વગેરે પાંચ સધિઓ વર્ણવાયા છે, તે તેની ટીકામાં તે તે ટીકાણે ખતાવવામાં આવ્યું છે, અને આ વિવેચનમાં પણ અમે તે યોગ્ય રથજે સ્ફુટ કરીશું. વળી આ નાટકમાં યદ્યાદિક સંપત્તિ, યદ્યાદિક વિલાસ, અને શૌર્યાદિક અથવા વનશોભા આદિક વિભૂતિ પણ વર્ણવી છે. દ્રૌપદી આદિ પાત્રોનું પ્રિયસમાગમ વગેરેથી સુખની અને જટાસુરે કરેલા હરણ વગેરે પ્રસંગથી દુઃખની ઉત્પત્તિ પણ વર્ણવી છે. એમાં જીમ અને દ્રૌપદીના પ્રસંગદ્વારા શૃંગાર, વિધાર્યીઓ અને બીમધટાત્કચના પ્રસંગદ્વારા ભયાનક, જટાસુર અને દ્રૌપદીના પ્રસંગદ્વારા દરશ્ય, જટાસુર અને જીમના પ્રસંગદ્વારા દૈદ્ર, બીમના અને હનુમાનના પ્રસંગદ્વારા અદ્ભુત તથા બીમ અને યક્ષસેવકોના પ્રસંગદ્વારા વીરરસ નિરંતર જમાવ્યો છે. એ બધા રસો સંતત છૂટા છૂટા પણ એકના અંતર્ધાન થવાની સાથે બીજાની ઉત્પત્તિ ધામ એમ સંકળાયેલા આ નાટકમાં જોવામાં આવે છે, તથા જેમ માળાના ગણકમાં આખો દોરો સજંગ હોય તેમ વીરરસ આખા નાટકમાં આદિથી અંતસુધી પ્રધાનપણે જોવામાં આવે છે. આ નાટકના અંક પણ પાંચ કરેલા છે. બીમસેન નાયક છે તે પ્રખ્યાત ચંદ્રવંશનો રાજા છે. વળી તે ધીરોદાત્ત પણ છે. કેમકે શોક અને ક્રોધાદિકથી તેનું ચિત્ત પરાભવ પામતું નથી. તેને જટાસુર ઉપર ક્રોધ થાય છે ખરો, પણ જટાસુરને મારવો એ જાણે તેને મન રમત હોય તેમ તે તેની સાથે દ્રૌપદીના વેશમાં દંકાષ્ટને ગમમત પણ કરે છે. વનદેવતાઓ ઉપર તે ક્રોધ કરે છે પણ સ્ત્રીઓને હણવી નહિ, એવું હનુમાનનું વચન તેવાદ લાવે છે. એવી રીતે વીર પુરુષને ઘટે તેટલો ક્રોધ જે

કે વર્ણાગો છે તથાપિ તે ક્રોધથી ગાડો બની ગયો હોય તેમ વર્ણાયું નથી, માટે તેનું મન ક્રોધથી પરાભવ ન પામીને વિવેકની મર્યાદામાં રહેલું હોય તેમ વર્ણાયું છે બીમનામા આપણે ક્રોધ ક્રોધ હામે આત્મસ્તુતિ દેખીએ છીએ પણ તે એની પ્રસંગાનુસાર છે કે તેથી એની ધીરોદાત્તા બગડતી નથી. તે અતિ ગંભીર છે. બીમનું પાત્ર મહાત્મા વ્યાસે પણ અક્ષમાશીય વર્ણ્યું છે માટેજ આ કવિ પણ એક જગ્યાએ બીમ પાસે કહેવારાવે છે કે “ક્ષમાની તમા ! અને તે બીમબહને । ।” એમ જતા તેજ જગ્યાએ તેણે દ્રૌપદીના મર્મ-વેષક વાક્યતી તેને (દ્રૌપદીને) ક્ષમા પણ કરી છે આમ વર્ણાને કવિએ ધીરોદત્ત ધધ જતા બીમ પાત્રની ધીરોદાત્તા જળવી છે બીમમા નિગૂઢ (અતરમા હ કાયસો) અહંકાર તો ધણો હતો. એ એટલી સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે તેને હ્રદાહગ્નની જરૂર ધારતા નથી હોય તે દદવત અયયા ને અગીકાર કર્યું હોય તે હોડે નહિ એવો હતો, એમ પણ કવિએ બીમ હતુ-માનના મેળાપ વખતે વર્ણી બતાવ્યું છે હતુમાને બીમને કહ્યું કે જો તારી ઇચ્છા હોય તો તે દિવ્ય કમળ નુજ તને લાવી આપું ” ત્યા આગળ બીમે તે કમળ ગમે તેટલા કપડે પણ પોતેજ લાવવાની ઇચ્છા કરી, એથી તેનું દદ-વતપણું જળવાયું છે

ક્રોધ ક્રોધે ક્રોધે ક્રોધે નામક ધીરોદત્ત નહિ પણ ધીરોદત્ત હતો ક્રમક્ર તે શૌર્યોદિ મહવાગો, અમહનશીજ તથા આત્મસ્તુતિ કરવાવાગો હતો પણ આ વાત ખરી નથી, એમ નીચે લખેલા ધીરોદાત્તા તથા ધીરોદત્તના લક્ષણથી માયમ પડશે દશરૂપના ખીજ પરિચ્છેદમાં ધીરોદાત્ત લક્ષણ મંથકાર લખે છે કે—

“મહામત્વોઽતિગમીર” ક્ષમાવાનવિકત્યન” ।

સ્મિતો નિગૂઢાદકાસે પીતોદાત્તો દદવત. ॥ ”

અર્થ—“મોટા ધૈર્યવાળો, અનિર્મંભીર, ક્ષમાવાન, આત્મસ્તુતિ નહિ કરનાર, સ્મિત, નિગૂઢ અહંકારવાળો, તથા દદવત હોય તેને ધીરોદાત્ત નામક બોલે”

હવે તેજ મથા ધીરોદત્તના લક્ષણ લખે છે કે—

“ દર્પ માત્સર્ય મૂયિષ્ઠો માયાઘ્નપરાયણઃ ।

ધીરોદ્ધતસ્ત્વહંકારી ચલધન્વો વિકત્ત્વનઃ ॥ ”

અર્થ—“ અત્યંત ગર્વ અને અત્યંત અદેખાઈવાળો, છળ કપટ કરનાર, અહંકારી, અસ્થિરમનવાળો, મંડ—ભયંકર ક્રોધવાળો અને આત્મસ્તુતિ કરનારો હોય તેને ધીરોદ્ધત બાણુવો. ”

બીમ નાયક આ નાટકમાં કેવી રીતે વર્ણાયોછે તે જોવાથી આ વાતનો ખુલાસો થઈ જશે. બીમને છળકપટ કરનારો તથા અસ્થિર મનવાળો કવિએ ક્રોધ જગોએ વર્ણ્યો નથી; અને ‘ખડ’ પૂછે તો વર્ણાય પણ નહિ. બહુધા પ્રતિનાયકને ધીરોદ્ધત વર્ણવવામાં આવેછે. આ નાટકમાં જટાસુર એ પ્રતિનાયક છે માટે તેને નાટકશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે—

“ દુષ્ણો ધીરોદ્ધતઃ સ્તબ્ધઃ પાપહૃદયસ્ત્રી રિપુઃ । ”

એટલે લોભી, ધીરોદ્ધત, સ્તબ્ધ (જડ—અક્રુડ), પાપી, વ્યસની અને નામકનો શત્રુ, એવો પ્રતિનાયક યોજવો. અને એ પ્રમાણે જટાસુરની યોજના પણ કવિએ કરી છે. તેને દ્રૌપદીના લોભવાળો વર્ણ્યો છે; ધર્મરાજનાં સામવચન અને દ્રૌપદીનાં પ્રાર્થનાવચન તે માનતો નથી, એમ બતાવીને તેને સ્તબ્ધ પણ વર્ણ્યો છે; તેના બારણા આગળ મનુષ્યનાં ચૂંચી ખાધેલાં શરીર પડેલા કહીને તેને પાપી વર્ણ્યોછે; તે મનુષ્ય સ્ત્રીઓનું હરણ કરેછે, એમ બતાવીને તેને કામાદિ વ્યસનવાળો વર્ણ્યો છે, અને તે બીમની નિંદા કરે છે, એમ બતાવીને તે દ્વારા તેને નાયકનો શત્રુ પણ વર્ણ્યો છે. પ્રતિનાયકના એ બધા ગુણ સાથે તે ધીરોદ્ધત પણ હોવો જોઈએ. દ્રૌપદી આદિ તથા પાંડવોને લેઈ જતી વખતે તેનાં વચન તપાસો તેમાં ગર્વ અને અહંકાર ભાવમ પડી આવે છે. તે મંત્રાનંદ થઇને રલો છે તેમાં તથા દ્રૌપદીને છેતરવાને તે અર્જુન તથા બીમનું રૂપ ધરીને આવે છે તેમાં, તેની માયા તથા છળ કપટ જણાઈ આવે છે. મંત્રાનંદ રૂપે છતાં તે વિદ્યુત્કાંતિની અદેખાઈ કરે છે એ તેના મત્સર ગુણ છે. અને એવરીને ધીરોદ્ધતપણાનાં બીજાં લક્ષણ પણ તે પાત્રના વર્ણનાલાં હામ હામ મળી આવશે.

બીમ નાયક જેમ ધીરોદ્ધત છે તેમ પ્રતાપવાન છે; જે ન હોય તો બૂત-મેતાદિ, વ્યાઘ્રસિંહાદિ, અને યક્ષરાક્ષસાદિ તેનાથી પરાભવ પામત નહિ; એટલુંજ નહિ, પણ સ્વતઃ કુબેર પણ એમ ધમ્મકે, બીમની વાંચેલી વસ્તુને

આપતા યક્ષોએ આડ મરી વાર લગાડી તેની ક્ષમા બીમ આપશે કે નહિ ! ”
આ નાયકનો પ્રતાપ નહિ તો શુ કહેવાય ? વળી બીમ દેવથી માનુષીને પેટે
અનતરેલો હોવાથી દિવ્યાદિત્ય નાયક છે

નાટકમાં એક પ્રધાન રસ જોઈએ તે પ્રમાણે આ નાટકમાં વીરરસ પ્ર-
ધાન છે, અને બીજા પાછળ કલ્પા તેના રસ અગમ્ય અથવા ગૌણ છે નિર્વ-
દ્ય સધિમાં હનુમાનાદિના પ્રસંગમાં તથા વનમાં આનંદા વૃક્ષો ઉપાડી ફેંકી
દેવાના પ્રસંગમાં અહમ્મત રસ પણ વર્ણવેલો છે આ નાટકમાં બીમ, જટામુર,
અને વિદુષક એ ત્રણ પુરુષ અને દ્રૌપદી તથા વસંતિકા એ બે સ્ત્રી મળીને
પાંચ પાત્રો મુખ્ય કાર્યમાં બ્યાપ્ત છે આ નાટકના અંક પણ ઉત્તરોત્તર નાના
પતા ગયા છે માટે ગોપ્રચ્છાદ્ય સમા । નાટકનું નિબંધન પણ યથુ છે

આ પ્રમાણે એમાં નાટકના સર્વે લક્ષણો યથાસ્થિત હોવાથી તેને શુદ્ધ
નાટકનું નામ ધટે છે પાછળ કહ્યું તેમ એના પાંચ અંક કરેલા છે, અંકનું
લક્ષણ સાદિત્યદર્શનમાં લખે છે કે—

“ મત્યસ્નેહચરિતો રતમાવસામુજ્જ્વલ ।
મોદગૂડશન્દાય ક્ષુદ્રચૂર્ણકસયુત ।
વિચિત્રમાતરૈકાવ વિચિત્રસત્ત્વનિષ્કુલ ।
યુક્તો ન બહુમિ વાયં બાજસહસિમાન્ ન ચ ।
નાવા વિધાનસયુક્તો નાતતપ્રતુરપચ્ચાન્ ।
આવદનકાના વાર્યાનામવિરોધાદ્વિનિમિત્ત ।
નાનેજ્ઞદિનનિવર્ત્યકથયા સપ્રયોજિત ।
આમત્રનાયક પાત્રૈર્યથાચિચનૈસ્તથા ।
દુઃસ્થાન વધી યુદ્ધ રાગ્યદશાદિક્વિદુઃ ।
વિરાહો મોહન શાપોત્તમીમૃત્નુ રત તથા ।
દત્તચ્છેદ્ય નવચ્છેદ્ય મન્યગાદાદર ય યત્ ।
શયનાધરપાનાદિનયગાચુખ્તોવનમ્ ।
સ્નાનાનુલેપન યૌગિકૈર્મિતા નાતિવિસ્તર ।
દગમરેજાદીપામમાત્યગિજામપિ ।
પરશ્વાચ્ચરિતૈર્નૈયુક્તા ભાવસ્તાદ્યૈ ।
અત્તનિષ્પાતનિગતપાત્રોજ્જ્ઞાત વૈજ્ઞાનિક ॥ ”

અર્થ—અંકમાં નામકનું ચરિત પ્રત્યક્ષ દેખાડવું. તેને રસ અને ભાવની વ્યંજનાદિથી પ્રકાશિત કરવો. તેમાં શબ્દોની યોજના સૌને સમજાય એવી કરવી, અને કદાચિત્ ગૂઢ શબ્દ વાપરવો પડે તો કુંકમાં તેની સમજણ પણ આપવી. તેમાં જુદાં જુદાં પ્રાસગિક ઇતિવૃત્ત વર્ણવવાં પણ તે બધાંનો સ બંધ મુખ્ય ઇતિવૃત્ત સાથે મળવો જોઈએ. (પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત પણ એવું ન જોઈએ કે જેને ઉપાડી, લેવામાં આવે તોપણ મુખ્ય ઇતિવૃત્ત ખંડિત ન થઈ શકે). પતાકારપ્રાસગિક ઇતિવૃત્તનું જીજ્ઞાસુ પૂરે થતો નાશ ન કરવું, પણ કાંઈક વળગેલું રાખવું, એટલે તેનો સંબંધ તે પછીના અંકમાં નીકળી આવે એમ કરવું. એકજ અંકમાં અનેક કાર્યવાળા વૃત્તાંત યોજવા નહિ (ખરું જોતાં તે મને તેટલા અંકવડે આણું નાટક બનવું હોય તથાપિ તેમાં કાર્ય (પરિણામ) એકજ આવડું જોઈએ). અંક પૂરો થાય ત્યાં આગળજ જીજ્ઞાસુ સંહાર ન કરવો, પણ જીજ્ઞાસુ એવાં મૂકવાં કે તેનાં ફળ પછીના અંકમાં જોવામાં આવે. નાના પ્રકારનાં વિધાન એક અંકમાં બતાવવાં અને અતિશય પદ્ય તેમાં આણવાં નહિ. અંકની રચના એવી રીતે કરવી કે જેથી નાયકાદિનાં આવશ્યક નિત્યકર્મો દિને બાધ આવ્યો છે એમ જોનારને જણાય નહિ. વળી, એક અંકમાં અનેક દિનથી બને એવું ઇતિવૃત્ત પણ આણવું નહિ. ત્રણચાર પાત્ર અને નાયક અંકમાં વારાફરતી આવે એમ રચના કરવી. દૂરથી ખૂમ મારવી, વધ કરવો, મુદ્ધ, રાજ્યભંગ, દેશભંગ, વિવાહ, જોજન, શાપ, શાપનો ઉત્સર્ગ, મૃત્યુ, સંભોગ, ઘાતે કરીને કાપવું, નખથી કાપવું, અને જીવું પણ એવું લેખમણ હોય તે, શાપન, અધરપાન, નગર વગેરેને ઘેરો ધાલવો, સ્નાન કરવું, શરીરે અંદના દિનો લેપ કરવો, એવા બનાવ રંગભૂમિ ઉપર દેખાડવામાં આવે એવું વર્ણન અંકમાં કરવું નહિ. પટરાણી, પરિજન, પ્રધાન, વેપારી, એ સર્વેનાં એવાં પ્રત્યક્ષ ચિત્ર બતાવવાં કે જેથી ભાવ અને રસ દીપી નીકળે અંકને અતે રંગભૂમિ ઉપરથી બધાં પાત્ર જતાં રહે એવી રચના કરવી.”

પંચાલીપ્રસન્નનાટકના અંકો એ લક્ષણોથી યુક્ત છે કે નહિ તે જોઈએ. બીજા નાયક છે અને તેનું ચરિત દરેક અંકમાં પ્રત્યક્ષ બતાવવામાં આવે છે, તથા તે કેવું રસમય તથા ભાવવ્યંજક છે તે કીકમાં પણ જાણે જણાવું છે એટલે અહીં તેનું પુરાવર્તન કરતા નથી. એમાં કોઈ કોઈ જગોએ ભાષા સંસ્કૃતપ્રાય હોવાથી સામાન્ય મનુષ્યને શબ્દાર્થ ઝટસૂઝી આવે તેમ નથી; પરંતુ તે તે રમણે પાત્રાનુરૂપ ભાષા હોવાથી તથા ભારતી વૃત્તિથી વર્ણન કરવાનું હોવાથી કંવિએ તેમ કર્યું છે. એમ છતાં પણ એકંદરે અંકની ભાષા-

રચના સરસ અને લૌકિક પ્રચારવાળી છે, તે તો આ નાટકમાં સંભાષણી કંઈ સંકટો કહેવતોથીજ માલમ પડી આવે છે. આમાં સક્ષસની બાપા કંઈક વિચિત્ર છે. પણ તેનો ખુલાસો તેજ રચણે દીકરામાં આપ્યો છે. અહીં એ વિષે એટલું જોવાનું છે કે તે શાપા ગમે તેવી વિચિત્ર યોજવા છતાં પણ શ્રોતાને સમજવાને યોગ્ય કરી દીધી છે; આમાં દ્રૌપદીનું જટાસુરથી હરણ, એ પ્રસંગ અવાંતર કથારૂપ છે, પણ તે પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત હોવાથી તેનું ખિંદુ (ખીજ) પેહેલા અંકની અંતે નાશ કર્યું નથી. તેમ તે ઇતિવૃત્ત ઠેઠ નિર્વહણ સહિસુધી પોહોચાડીને છેવટે પણ જટાસુરનો ભાઈ ધટાસુર શીમને શેકવા આવ્યો ત્યાં સુધી પોહોચાડ્યું છે. કમળની પ્રાપ્તિ અથવા પાંચાક્ષીને પ્રસન્ન કરવી એ એકજ કાર્ય બધા અંકોએ કરીને સિદ્ધ કર્યું છે.

• પેહેલા અંકમાં યસુપ્રસંગ તથા બીમદ્રૌપદીનો વનવિદાર, આ બે પ્રસંગ વપર્યા છે તે બે દિવસનું ઇતિવૃત્ત છે. ખીજ અંકમાં જટાસુરના વધનો પ્રસંગ છે તે એક દિવસનું ઇતિવૃત્ત છે. તથા આઠીના અંકમાં બીમ કમળ ભેવા ગયો તે પ્રસંગ છે, તે પણ એકજ દિવસનું ઇતિવૃત્ત છે. એવી રીતે એક અંકમાં અનેક દિવસોનું ઇતિવૃત્ત આપ્યું નથી. જટાસુરનો વધ રંગભૂમિપર બતાવ્યો નથી, એ વિષે તો પાછળ કહેવાઈ ગયું છે. કવિએ બીમ દ્રૌપદીના બે પ્રસંગમાં શૃંગારની છોક છેલ્લી સીમાનું દર્શન કરાવી મુક્તિપૂર્વક પ્રસંગ બાદથી નાખ્યો છે, એ પણ કવિના આતુર્યને ધન્યવાદ આપાવે એવું છે, અર્થાત્ સંભોગાદિ પ્રસંગ પણ સંભાળથી વળ્યા છે. એ વિના અંકનાં ખીજાં લક્ષણો પણ આ નાટકના અંકોમાં એવાં રકુટ જોવામાં આવે છે કે તે વિશે વિશેષ વિસ્તાર કરી અકાંકપદ્ધતિ કરવું હીક નથી. આવી રીતે નાટક તથા અંકના સંપૂર્ણ લક્ષણવાળા આ મંથને હવે આપણે વાંચવા માંડીએ.

• મંથકાર પ્રથમ નાન્દીદ્વારા નાટકની વસ્તુનું સૂચન કરીને પૂર્વરંગ કરે છે. આ નાન્દી કાણે બોલતી તે કાંઈ નાટકમાં લખ્યું નથી; કેમકે જૂના કવિઓ તેમ કરતા નથી. પણ તે સૂત્રધારેજ બોલતી એવું આતુમાન થાય છે. હવે સૂત્રધાર અને નટનો સંવાદ આવે છે તે જાણવા જોવો છે. ગૂજરાતી બાપાની તે વખતમાં કેવી અવગણના થતી હતી, તેનું બહુ સરસ ચિત્ર કવિએ આપ્યું છે. તેમ કવિની ગૂજરાતી બાપાના અભિમાનની તીવ્ર લાગણી પણ ત્યાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે ! આ રચણે કવિએ સૂત્રધારના અને નટીના

મુખમાં મૂકેલા શબ્દો પ્રત્યેક ગૂંજગતી ભાષાના અભિગાનીના હૃદયની આર-
પાર નીકળી જાય એવા છે. “ વિધાતાએ શું આ રંગભૂમિ બાળી સ્વભાષા
પર ભાવ ધરે એવો એકેક સ્વાદ નહિ નિપજાવ્યો હોવા ” ‘ ગુર્જરાણા મધ્વ
ઞ્ચ ’ એ પદ વખતારના મુખમાં ધૂળ નાખવા એકેક પદે યદ્ય રહી શકે. ”
“હવે તારા જન્મ ગુર્જરી ભૂમિમાં થયો છે એમ હું ગણીશ. બાકી બીજા મા-
ટે તો હું આમ માનું છું... અથવા ‘ મૌન સર્વાર્થ સાધનમ્ ’ આ વાક્યો
કનિના મનનો કયો ભાવ મૂકવે છે ? પ્રેમાનંદના પેહેલા અને પછી અનેક
કવિઓ થયા હશે, પણ ગૂંજરાતી ભાષા ખાંધવડાનું પથ લેઈ પામડી ન પેહે-
રનાર બીજો એક તો કોઈ જોઈએ ! આસ્તુ પ્રેમાનંદના આવા પરિશ્રમ
માટે આપણે તેના ઉપકૃત છીએ.

પૂર્વરંગ પછી નાટકની પ્રસ્તાવના શરૂ થાય છે તેમા ઉપર કહેલી વા-
ત વર્ણીત છે. પ્રસ્તાવનામા નહીંતું ઋતુને આશરીતે ગ્રાહ્ય છે તેમા પણ
ગૂંજરાતી ભાષાની જ ચાત છે ! તે પછી પ્રયોગાતિશય નામે પ્રસ્તાવનાના
બેઠકા પાત્ર પ્રવેશ કરાવ્યો છે, તથા પ્રસ્તાવના, પૂરી કરી છે.

પેહેલા અંકમાં પેહેલો પ્રવેશ પાંચાલી તથા મંત્રાનંદનો છે. પાંચાલી
પોતાની બહરીવનગી ઝૂંપડીમા હભી છે અને માયાવી રાઠાસ મંત્રાનંદ થઇને
તેને વિનવે છે કે યુધિષ્ઠિર આગ તરફ શકાની નજરમાં ન જુઓ તેમ કરો.
આહી દ્રૌપદીની દયાર્દ્રતા, ઉદારતા, વિનય, આહ્વાણપ્રતિ તેના પૂજ્યભાવ,
પોતાના સ્વામી ઉપર તેના આસ્થા, અને રાજનીતિગ પટરાણી તરિકે વાતના
મર્મને સ્પર્શ કરનારા તેના પ્રશ્ન જોઈને વાચનાર વિસ્મય પામ્યા વિના રહેશે
નાહિ. પાંચાલી અને મંત્રાનંદની વાત ચાલતી હતી તેવામાં સ્મરનર્થક
(વિદ્વપક) પ્રવેશ કરે છે વિદ્વપક ભાં મંત્રાનંદને જોડેને કહે છે કે, “ બટજી !
આહી આવ્યા છો કે ? જોજો ચંડાવાડનો ન થઈ જાય ! ” આથી તથા
મંત્રાનંદ પણ દ્રૌપદીમાથે યોગતા એક બે વાર અખડાઈ પડે છે તેથી
કવિએ આત્મને બહુ સજ્જમણે જણાવ્યું છે કે મંત્રાનંદ કોઈ નવીન અને
વિદ્યમુગ્ધ માણસ છે એવી રીતે આરભમા બીજનો નિલેપ કરીને કવિ મુખ-
સંધિ વર્ણવેલો શરૂ કરે છે.

બીજો પ્રવેશ નકુળનો છે. નકુળ પોતાની સ્થિતિનો શોક કરે છે તે
દ્વારા ખાડવોનો તે વખતનો સ્થિતિ વર્ણવેલો છે. તથા એવી સ્થિતિમા પણ

મુદ્રાશક્તિમિલિતોપચારવડે તેઓ યશ કરતા, માટે તેમના મનનો ઉત્કર્ષ પણ વર્ણવ્યો છે. ' ગમે તે દી દગ્ધિતિ પ્રાપ્ત યાત્ર તથાપિ ગહાન પુરો વિવિધા પાસતા નથી, ' એવું પ્રાચીન કાવ્ય અહીં કવિએ મુષિધિરાદિના ચન્દિતરી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે નકુળના પ્રવેશમાં ત જોઈયો પોતાના સ્થિતિનો શોક નથી કરતો તે કન્યા તે દ્રૌપદીના વનવાસ સંકટનો વધારે શોક કરે છે. અને તેમ કરીને પ્રત્યેક પાડવને દ્રૌપદી કેસ વાદાલી હતી તે બતાવી આપ્યું છે. એવી વાદાલી દ્રૌપદી જે માગે તે આણી આપવાને પાડવા તાપર થાય, એવી પણ એ વૃત્તાતરી કવિએ સૂચના કરી છે.

આ પ્રવેશનું સ્થળ રસ્તો છે, તેથી હવે પછીના ત્રીજા પ્રવેશમાં મહાશાળાનો દેખાવ આપવાનો અવકાશ આપવા માટે બીજો આચ્છાદન (૦૦૪૦૪) ન આપ્યું હોય તેવું છે આગળના પ્રવેશોની હકીકતનું અવલોકન કરતા આપણે જોઈશું કે બહુધા બધેય એક દરજ્જા (૩૦૦૪૦) અને એક આચ્છાદન એમ કવિએ કમવાર આપ્યું છે હાલના વખતમાં જે નાટકો બજાય છે, તેમાં પ્રવેશોના આવા કેમ બહુધા હોય છે તોજ તે બજાવવાને અરજ પડે છે પ્રેમાનંદના વખતમાં આજની રીતે નાટકો નહિ બજાવતા હોય એમ માનવાને કારણે છે, તેમ છતાં ઘણા પ્રાચીન વખતમાં પડાઓ (ચિત્રપટ) મહિન નાટકો મજાવાતા હતા એવાત પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ સિધ્ધ કરેલી છે. તેવી રીતે દેખાવ આપી બજાવવાનો વિચાર મનમાં રાખી પ્રેમાનંદ આ નાટક લખ્યું હોય તો પ્રેમાનંદની શુદ્ધિ (વધે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

ત્રીજો પ્રવેશ ધૌમ્ય લોભશનો છે. આ પ્રવેશમાં મુનિઓની સંસ્કૃત-મય ભાષા તથા ઉદાહરણાર્થ સંસ્કૃત ભાષાની કહેવતો વગેરે જોવામાં આવે છે. મુષિધિર મજમાન થઈને કોઈ નાનો યશ કરે છે તમા ધૌમ્ય લોભશ તેના માનક છે આ પ્રવેશમાં કવિ મંત્રાનંદને લગાર વધારે ઉધાડો પાડવા જોવો કરે છે સ્મરવર્ધ કરી જગે મંત્રાનંદને પ્રાપ્ત કરી આપવાની ઇચ્છા દ્રૌપદીની હોવાથી સ્મરવર્ધ અને મંત્રાનંદની સ્પર્શ અહીંથીજ આણુ થાય છે સ્મરવર્ધને સોંપેલું ધી મંત્રાનંદ મંતાડી પછીથી પોને જોગી આપે છે અને એમ કરી સ્મરવર્ધને હલકો પાડી પોને વાદાવો થાય છે. પ્રતિનાયકના લદાણમાં વણ્યા છગ અને મત્સર શુભો વાંચનારે અહીં વાદ કરવા, કેટલાક હલકાં નાટકોમાં જેમ અમબદ્ધ વાંચી બોલવાનેજ વિદ્યેષકનું પાત્ર મોજે છે તેમ અહીં કવિએ કર્યું નથી, તે પણ જોવા જેવું છે. વિદ્યુતકના બધા વાક્યો સચુ-

કિતક ગર્ભાર્યવાળાં, પ્રસંગને લગતાં, તથા તેની સાથે શ્રોતાના હૃદયને હાસથી વિકસિત કરનારાં અહીં વર્ણવાયા છે. તેનાં કર્મ પણ તેવાંજ વર્ણવાયાં છે. મહાપ-
ત્નથી મેળવી પૂર્ણાદુતિ સમયે હોમવા રાખી મૂકેલું ધી પુન્દર શબ્દથી
શરૂ થતા મંત્રને અતે હોમયુ, એમ આજ્ઞા કર્યા છતાં વિદ્વપક કક્ત
તે મંત્રનો પ્રારભ થતાંજ પુન્દરમાના પુન્ એટલા અક્ષરો સાંભળી
પૂરણ થયું, એમ સમજી હોમી દેછે, અને તેથી ગંભીર મદર્પિઓ શરૂ
થાય છે, ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર દિલ્લગીર થાય છે, ખીજવાળવી દ્રાપદી (વિદ્વ-
પકને) મેહેણાં મારે છે અને મંત્રાનન્નો તેની મારે પડછો નાખી તેનો
પક્ષ કરે છે, તથા એ સધળું જોઇ વિદ્વપક બાપડો ખશિયાણો પડી જાય છે.
આ સર્વ દેખાવ જોનારના મનને કેના આકર્ષણ કરે એવા છે, તે રસમ વિના
ખીજ બાજેજ જાણી શકશે ।

ઐથી પ્રવેશ બોજનગાળાના રસ્તાનો છે. (હવે 'પછીના પ્રવેશમાં
આગ્રમ પામેના ઉપવનનો તથા કમળવાળા સરોવરનો દેખાવ આપવામાં આ-
વશે તેનું આ આચ્છાદન જાણું.) અહીં પ્રથમ મંત્રાનંદ એકલો પ્રવેશ કરેછે.
તેના બોલવા પરથી હવે આતાઓ સમજે છે કે તે બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મ-
ણના વેપમાં છૂપાયેલો રાક્ષસ છે આ વાત તેની પછી પ્રવેશ કરનારા ભાર-
તીમટ, બોગબટ, સોમબટ, મોદકાનંદ, સદાશિવ, વગેરે દિગ્જોની તેની સાથેની
વાતમિતથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. કવિએ આ જગોએ એવી રચના કરી છે
કે બ્રાહ્મણો તે રાક્ષસ છે એવો બેં જાણ્યા વિનાજ તેની સાથે વાત કરે છે,
અને રાક્ષસ એમ બીલે છે કે રજોને મને જાણી ગયા હોય । તથા આતાઓ આ-
તરીપૂરંક જાણે કે એ રાક્ષસ છે. નાટકસા-જોને પતાકાસ્થાનક કહે-છે તેના
જેવી આ રચના છે.

પાંચમો પ્રવેશ તલાવમાં કમળ તોડતા બીમનો છે. પાછલા પ્રવેશમાં શૂં મા-
રના વદીપત વિભાવ છટા છવાયા વર્ણવાયા છે તે સર્વનો અહીં ઉપયોગ થવાને શૂં-
ગાર વર્ણુવ્યો છે. પ્રથમ વસંતિકા અને પછી પાગાલી પ્રવેશ કરેછે. મંત્રાનંદને
માનીતો કરાવવા બીમને દ્રાપદી આ જગોએ બલામણ કરેછે. આ પ્રવેશમાં
શૂંગાર કેવી રીતે વર્ણવાયો છે, તથા તેને કેવી રીતે નાટકના ઇતિવૃત્તમાં
ઉપયોગી કરી લીધો છે, તે કહેવા કરતાં તે રચેજો એવાથીજ વિશેષ અનુભ-
વમાં આવશે.

છટ્ટો પ્રવેશ મુનિશિષ્યોના છે. કૃશભટ, પુષ્પભટ, બયભટ, નયનાથ, વિશ્રામનાથ, સામ્યનાથ, કામ્યનાથ, એવા નામવાળા વિધાર્થીઓ મૃગયાએ જતા બીમને મુનિનો સંદેશો કહેવા આવે છે, તથા ધટાલક્યને અને ભિમને દેખીને બીહેછે બારવાવરયાની મનની સ્થિતિ, તથા તે વખતના અભિનય કવિએ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી રીતે આ સ્થલે વર્ણવ્યા છે બીજા અંકમાં એમ વર્ણાશે કે ભોમની ગેરદાનરીમા મંત્રાનંદ તથા પાડવો સહિત દ્રૌપદીને હરી ગયો, એ વાતને સુધટિત કરવાને આગળથી આ પ્રવેશ વર્ણી મૂક્યો હોય એમ લાગે. પેહેલો અંક અહીં પૂરો થાય છે.

બીજા અંકના પેહેલા પ્રવંશમાં પાચાબીની પર્ણકુટી નજરે આવે છે. પાંચાબી પોતાને થતા અપશુકનો જોઈ કરેછે, તેવામાં વસતિકા આવીને તેને બપતી ખખર આપેછે, વસંતિકાના વપતું આ દેકાણે કવિએ ઠીક વર્ણન આપ્યું છે પછી અનુક્રમે તેજ જગોએ સદ્દેવ, નકુલ અને યુધિષ્ઠિર આવી અડે છે તથા સસ્માસ હરણ થવાનો ગોચ કરેછે, અને મંત્રાનંદ ઉપર તેનો શોક બતાવે છે. એવામાં મંત્રાનંદ એકાએક પ્રવંશ કરી વસંતિકા શિવાય બધાને જોઅડીને આવ્યો જાયછે, તથા વસતિકા બયથી મૂર્છિત થઈ જાયછે, અને પડદો પડે છે.

બીજા પ્રવેશમાં ધૌમ્ય, ક્રોમસ, અને સ્મરવર્ધક પ્રવેશ કરેછે, તેઓ પાડવોની શોધ કરે છે એમાં વસંતિકાનો આત્મચર અને પડવાથી ક્રોમસ અને સ્મરવર્ધક જાયછે, તથા ધૌમ્ય ધ્યાન કરેછે. એ પડદો ઉપાડવાથી વસંતિકાને મૂર્છિત પડેલી સ્મરવર્ધક વળીએ છે, અને મર્વે મળી તેને શાંત કરવાનો યત્ન કરેછે. વસંતિકા શુદ્ધિમાં આવતી નથી તેથી તેને મદ્યપિએ શાપ દેવા તૈયાર થઈ જાયછે ! એવામાં રાક્ષસ પાસેથી છૂટો પડેલો સદ્દેવ બીમને તેડી આવી પ્રવેશ કરેછે, તેમને ધૌમ્ય આશિષ આપી દ્રૌપદી વગેરેની શોધમાં મોકલે છે આ પ્રવેશ બધાનું રસની અસર પ્રાયરે છે, તથા પ્રતિનાયકનું કાર્ય જે દ્રૌપદીદરણ્ય તે સિદ્ધ કરેછે. વસંતિકાનો દ્રૌપદી પ્રતિ પ્રેમ-ભાવ કવિએ અહીં અપ્રતિમ વર્ણવ્યો છે.

ત્રીજો પ્રવેશ જંગલમાં થાય છે તથા ત્યાં પાંડવોને હરણ કરી જતો રાક્ષસ દેખાયછે, અને યુધિષ્ઠિર તેને સાગ વચનથી શોધ આપેછે. ધર્મતુ ધર્મપણું કવિએ અહીં ઠીક દેખાડી આપ્યું છે ! સદ્દેવ તે પેહેલાંથીજ છૂટો પડી ગયો હતો, અને તે બીજા પ્રવેશમાં ધૌમ્યશ્રદ્ધિને આવી મળ્યો પણ હતો. અહીં નકુલ પણ તેની પાસેથી છૂટી જાયછે, તથા છેવટે બીમનો શબ્દ સંગળી યુધિષ્ઠિરને પણ તે ઊઝી દેઈ દ્રૌપદીને લેઈ નાશી જાયછે.

ચોથા પ્રવેશમાં બીમ તથા સદૈવ રાક્ષસને શોધતા પ્રવેશ કરેછે. બી-
મનો ક્રોધ અહીં સારે વર્ણવાયો છે.

પાંચમેા પ્રવેશ રાક્ષસને શોધતા નકુલ તથા મુધિષ્ઠિરનો છે રાક્ષસનું
ધર અહીં પારે છે, એવાં કેટલાક મિન્દ તેઓ જુએછે, એટલામાં બીમ તથા
સદૈવ તેમને આવી મળે છે ચારે મળીને વળી શોધ કરેછે, અને દ્રૌપદીને
વિવાપસ્વર એળખી તે તરફ ચાલ્યા જાયછે આમા કવિએ જુગુપ્સા વગેરે
બીજા રસના ભાવ વર્ણ્યા છે તથાપિ તે બધાવડે બીમના ક્રોધનું ઉદીપન
કરીને રૌદ્ર રમ વર્ણ્યો છે.

ઉપરના ત્રણ પ્રવેશ જ ગલમાં વર્ણ્યા પછી છઠ્ઠા પ્રવેશ રાક્ષસીના
ધરમાં શોધ કરતી દ્રૌપદીનો વર્ણાયછે અહીં રાક્ષસની કામી કુન્નિ-
કા દ્રૌપદીને વસ્ત્રાલંકાર આપી જાયછે (એ વસ્ત્રનો આગળ બીમ દ્રૌપદીનો
વેષ ધરવામાં ઉપયોગ કરવાનો છે, માટેજ બહુધા ને આ સ્થળે લાવી મૂક્યુ છે)
દ્રૌપદીને રાક્ષસ આવી મનજાવેછે, અર્જુનનું રૂપ ધરી આવીને જાયછે, પણ
દ્રૌપદી તેના કામાવામાજ કરેછે કે તું મને છોડ છેવટે રાક્ષસથી બચાવો એ-
કદેય ઈલાજ દ્રૌપદી જોતી નથી ત્યાર મળે કામો ખાધ મરવા તૈયાર થાયછે,
એવામાં એકાએક બીમાર્થિ પાડવો પ્રવેશ કરી તેને બચાવેછે

દ્રૌપદી વગેરે સદુને નિઘાય મરી બીમ દ્રૌપદીને રાક્ષસે પેહેરવા આપેલું
વસ્ત્ર એહી ખૂણામા ભરાઈ મેસેછે આ વખતનો બીમ અને જટાસુરનો
સંવાદ બહુ રમુજ છે જટાસુર બીમને દ્રૌપદી જાણી તેની માથે વાત કરેછે
અને બીમ તેને સ્પિષ્ટાર્થ વાગ્યોથી કિત્તર આપનો જાયછે અને આખરે એવી-
જ રીતે બીમ તેને અંતપુરમા લેઈ જાયછે. આમ પાત્રનો નિર્ગમ તથા પછી
નેપથ્યનો ટાલાહલ અને રમજૂમિ ઉપર રાક્ષસના પરિજનની ટોડાટોડથી
રાક્ષસનો વધ મૂલ્યો છે.

રાક્ષસનો બીમે વધ કર્યો, તેની સમાસને પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ આપવા મા-
ટે લોહીવાણા અગ મંદિત બીમ પ્રવેશ કરેછે, એ આ અંકનો સાતમેજ અંક
છેત્યો પ્રવેશ છે ગ્રામંગિક ઇતિવૃત્ત અહીં બહુ અ રો સ પૂર્ણ થાયછે.

ત્રીજા અંકના પેહેલા પ્રવેશમા નદીનો દેખાવ છે પ્રથમ વસંતિકા અને
દ્રૌપદી પ્રવેશ કરેછે જળથી વિખૂટી પડેલી માછલીને જોઈ દયાર્દ મનવાળી દ્રૌપદી
તેને જળમા નંખાવે છે એમ કહીને કવિએ સૂચવ્યુ છે કે દ્રૌપદી પણ
ક્ષણવાર પોતાના પતિનો વિયોગ સહી શકતી નથી. બીમની તે ઉત્સુકતાથી
વાટ જુએ છે. પછી બીમ પ્રવેશ કરે છે. એવામા વાણી ઉડી આવેલું

કમળ તેની દૃષ્ટિએ પરે છે. અને તેમાં તે સ્પૃદાવાળી થાય છે. બીમ પાસે એવાં ઘણાં કમળ મગાવવાને દ્રૌપદી એક અદ્વિતીય મુક્તિ રચે છે. બીમ દ્રૌપદીને જળક્રીડા માટે સાથે જવા કહે છે ત્યારે દ્રૌપદી કહે છે કે, “ હા સ્વામીનાથ ! ચાલો, પણ—” એમ અરધું બોલી અટકી જાય છે. ‘ આગળ શું કહેવાની હતી,’ એમ બીમ પૂછે છે પણ દ્રૌપદી આગળે જ ઉત્તર આપી બીમને ઉત્કલિત કરી, છેવટે સ્વયંક્રીડા કરવાની મરજી બતાવે છે. અને એક શિક્ષા પામે જાય છે. બીમ વસંતિકાને તે પર પૂલની શમ્બા પાચરવા કહે છે. શમ્બા નૈવાર ચમે તે પર બીમ દ્રૌપદીને ‘ પોતાની સાથે બેસવાનું’ કહે છે ત્યારે દ્રૌપદી પોતાની પાસેનું ‘ મુખંધિ’ કમળ બતાવી તેવાં કમળની સરખાપર બેસવાનો અભિપ્રાય જણાવે છે. અને પછી મુક્તિપૂર્વક મુનિ કુમારિદક્ષ્યોના નૃત્યની વાત કરી શણના ધુધરા પગે બાંધી દ્રૌપદી બીમને મુનિકુમારકાઓના નૃત્યનું અનુકરણ કરી બતાવે છે, તેથી બીમ પ્રમત્ત થાય છે અને તેને હસ્થિત વસ્ત્ર મગવાનું કહે છે. દ્રૌપદી પોતાની પાસેનું કમળ બતાવી તેવા ઘણાં કમળ માગે છે. આ પ્રવેશમાં કવિએ શૃંગાર રસ ઉત્તમ વર્ણવ્યો છે; અને પાછળ જેમ મંત્રા-નદને માનીતો કરાવવામાં શૃંગારનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે કરતાં અધિક અર્દો કમળ મગાવવામાં કર્યો છે. આખા નાટકમાં એક પણ નૃત્યનો દેખાવ નહિ, તે કવિને હીક નહિ લાગ્યું હોય તેથી તેણે દ્રૌપદી પાસે નૃત્ય કરાવવાની યોજના કરી હોંધ એમ લાગે છે. એમ કરવામાં તેણે દ્રૌપદી સરખું ‘ ગોઠું’ પાત્ર કેવું સાચવ્યું છે, તે જોઈને કવિની રસજ્ઞતા વિશે ધન્યવાદ ઉપજે છે. દ્રૌપદી એકાંત વનમાં એકલા પોતાના વાદાસા પતિ પાસે નૃત્યનું અનુકરણ કરી બતાવે છે, એમ વર્ણવવામાં કવિએ શૃંગારનું જ ઉદ્દીપન વર્ણવ્યું છે. ‘ એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. નેમ છતાં શૃંગાર ઉપાડે ન પડી જાય માટે તેને નૃત્યના પ્રસંગથી આશ્ચર્યહિત પણ કર્યો છે. નૃત્યથી પ્રસન્ન થઈ વચને બંધા-યલો બીમ કમળ સેવા જાય છે.

બીમને પ્રવેશ મધ્યમાદન તરફ જવાના માર્ગનો છે. અર્દો પ્રથમ ચાર ભૂત પ્રવેશ કરે છે. આ ભૂતોની બાધા વળુનિ તો કવિએ દ્વન્દ્વ વાળા દીધી છે. જદ્વરાસ, અવમતિયો, ગંધડો અને ગંધડી, એ ચાર પાત્રની નિરનિ-રાગી બાધા તેમની જાનિને અનુમારે વર્ણવી છે, જે સ્વયં પૂર્વક તેમની બાધાનું અરોહન કર્યા વિના વર્ણી સકાય નહિ; શ્રીઓની અને પુરોની બાધામાં જે ખારીક બેઠ દોર છે, તે જોઈ આ નીચ પાત્રોની બાધામાં જે બતાવી આપવા

કવિએ કસર રાખી નથી ! લોકમાં પ્રચલિત જૂતાનાં લક્ષણોનો કવિએ અહીં સારો ઉપયોગ કરી લીધો છે. લોક કહેછે કે જે જૂતથી ખીહી તેને જૂત હેરાન કરે, પણ અહીં બીમનો પોતાના બળનો વિશ્વાસ એટલો બધો વધ્યો છે કે તેને સાક્ષાત્ કાળનો પણ ભય લાગે નહિ. જૂત ઉઠતા બીમથી ખીહીને નાશી ગયા પછી વાઘ, રીછ, ભુંડ, વગેરે શિકારી પ્રાણીઓ બીમને જ મલમલ મળે છે, તથા તે પરાજિત થયા પછી પકવણિ અને નવમણિ નામે બે વનદેવતાઓ બીમને રોકવામાટે આવે છે. આમળ જતાં કવિએ ખુલાસો કર્યો છે કે એ જૂત તથા પશુઓ વનદેવતાઓનાં સેવક તથા વાહન હતા. એ રીતે બે પ્રવેશમાં બીમને અંક સમાપ્ત કર્યો છે.

ચોથો અંક બીમ અને હનુમાનના પ્રસંગનો છે. બીમ તથા હનુમાન્ બન્ને પગલા ક્ષેત્રમાં નિપુણ યધેવા વાકુના પુત્ર હોવાથી બન્ને ભાઈ છે, આ કલ્પના યદ્યપિ કવિની નવીન નથી, તથાપિ કોરબ એનો અહીં સારો ઉપયોગ કર્યો છે. બીમ સાગધિક વનમાં જતા અડે માર્ગે ચઢી જશે તો દાનિ પામશે એમ ધારી પેહલા પ્રવેશમાં વાયુ તેને સીરે માર્ગે શી રીતે બેઈ જવો તેનો વિચાર કરે છે. આ પ્રવેશમાં પર્યનતા ઉઘા પ્રદેશનો દેખાવ આપવો એમ કરેલા વર્ણન ઉપરથી કવિની ધારણા જણાય છે.

બીમને પ્રવેશ વનના માર્ગમાં વનદેવતાઓનો છે. બીમે તેમનાં અનુચર જૂતોને ખીહીવરાવ્યાં, તેમના વાહન ગજમહિપાદિને મારે માર્યાં, તથા તેમનું કેળોનું વન ઉપાડી નાખ્યું, અને તે પણ એક માનવે, તેમાં કોયે બરાબને તેઓએ બીમને જુલો પાડવાને ખરો માર્ગ બંધ કરી દીધો. વાચનારે લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે નાટકમાં કાર્યમિદિ વિષ્ણુ વિના ન વર્ણવવી એવા નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમનું અહીં કવિએ પાલન કર્યું છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં પર્વતના કનાડા ઉપર બેઠેલા વાયુદેવ તથા હનુમાન્ પ્રવેશ કરેછે, અને પર્યનની નીચેના પ્રદેશમાં કેળોનું ઘાડું વન છે. બીમને સ્વર્ગને માર્ગે ન જવા દેતા તેને મોઘોવટ વનને રસ્તે પાડવાની ભલામણ કરી વાયુદેવ જાય છે, અને બીમ પામે આગ્રો ગાણી હનુમાન્ કેળવનની વચ્ચે માર્ગ રોકી સૂત્ત જાય છે. અહીં બીમ તથા હનુમાનનો જે ચમત્કારિક પ્રસંગ વર્ણાય છે, તે નાટકમાં વાચકોનીજ લક્ષ્યમાં આવે એવો છે. એક વાર બીમને અતુન બળાળો વડ્યાં પછી તે હનુમાનનું પૂછડું સરખું પણ ઉપાડવા સમર્થ.

ધતો નથી, એવું અહમ્મત બળ હનુમાનનું વર્ણન શ્રેતાના વિશ્વમને જાત્રત કર્યો છે. વ્યાસ મહાત્માએ આ પ્રસંગ બારનમાં બહુ લાભે વર્ણવે છે, એ અમે પાછળ જણાવી જ ગયા છીએ, તેમ છતાં તેમાંનો અર્થ કે ચમત્કાર ન જવા દેતા રસનું પોષણ થાય એમ આ પ્રસંગને કવિએ સંક્ષેપમાં વર્ણવે છે ગાદે તેને ધન્યવાદ ધરે છે.

- પાંચમા અંકમાં પ્રથમ કવિ બહરીવનનો પાડવનો આશ્રમ બતાવી પેહેલો પ્રવેશ રાફ કરે છે. અહીં પાડવોને ઉત્પાત કરાવવા થાય છે તેનું થોડુંક વર્ણન છે. જે વખતે બીમ કમળવાળી તલાવડીની પાસે યજ્ઞના અનુચરો આવે થુક માંડી બેઠો હતો તે પ્રસંગને સૂચવનારા આ ઉત્પાત છે, એમ કવિએ બતાવ્યો આપ્યું છે. બીમની ગેરહાજરી જોઈ તેને મળવાનું ઉત્ક્રિષ્ટ દિત ધરેલા સુધિધિરાદિ ઘટોત્કચની સાહાયથી બીમ પાસે જવા ન કળે છે એમ વર્ણવે છે.
- આ પ્રવેશ પૂરે કર્યો છે.

બીએ પ્રવેશ સૌમધિક વનના માર્ગનો છે. વનદેવતાની શીખવણીથી ઘટાસુર તે માર્ગ રોકીને પર્વત જેવડા રૂપે બેઠો છે. બીમ તેને પર્વત માની મહાવડે તોડવાને પ્રદાર કરે છે કે ઘટાસુર હવે ભેઈ નામે છે. આપણે એક આજુબાજુ પર્વત છે " ઘટાસુરે કે પટાસુરે રસ્તો મોક્યો છે " મત્યાદિ બીમના વચનથી આપણે એમ માનવું જોઈએ કે એ ઘટાસુર છે એમ બીમના જનપદમાં છતાં તેને પર્વત માની બીમે તે પર પ્રદાર કર્યો પણ બીમ જાણે છે, એમ જો નક્કી કરીને કવિ કહે તો પછી અદ્ભુતતા રહે નહિ, ગાદે તે વાત શ્રેણીઓને મમળવવાને માત્ર સ્પર્શ કરીને ઊડી દીધી છે વળી પાછી વનદેવતાઓ સામી પછ આપે છે પણ બીમનું તેજ ન સેહેવાયાથી નાશી જાય છે.

- કવિએ અહીં ઘટાસુરના બનાવથી કાષ્ઠક મૂક દારૂનો પ્રસંગ પણ આપ્યો હોય તેમ દીસે છે.

- ત્રીજા પ્રવેશમાં સૌમધિક વનની કમળવાળી તલાવડીનો દેખાવ નજરે પડે છે. ત્યાં આમળ તલાવડીનું મહાબુ કરનારા કુબેરના મેવડો ઈંદ્રધુન, કિન્નરેશ્વર, નીલગંજ, વિદુન્માત્રિ, કેકનદેશ્વર, વગેરે બીમ અને વનદેવતાના સંબંધનીજ તાતે કરના જનપદે અને પુષ્પની માળાઓ તૈયાર કરતી જનપદે. કવિ નાટકનાં જાણસુ રમ્યારંગમયુક્ત નેક સર્વજ લખે છે, પણ કવિ-વચનિત તો વર્ણનમાર્ગ પણ એવી મૂકે છે કે જે પાંચનારને ચમત્કાર

આપે છે. અહીં એક યક્ષ બોલે છે કે “ નીકર હવડાં મહેશ્વર માટે આમુખા
આવી કામુકા કહેશે કે લાંબા લાવો, ત્યારે શું મોં બતાવીશું ” આમાંના આ-
મુખા અને કામુકા શબ્દો શબ્દોની રચના સ્વભાવિક છતાં કેવી મનોહારિ-
ણી છે તે જુઓ! પછી બીમ પ્રવેશ કરી ઈચ્છિત કમળવાળી તલાવડી પ્રાપ્ત
થયેલી જોઈને તેમાંથી પાણી પીએ છે તે વખતે તે રક્ષકોનો અધ્યક્ષ ત્યાં આ-
વી તેને જોઈ રક્ષકો પાસે તેને અટકાવે છે. અહીં યક્ષો તથા બીમનો સંવાદ.
પણ રમણ છે. મહાભારતમાં વર્ણુલા યુદ્ધનો અહીં કવિએ યુક્તિપૂર્વક પરી-
હાર કર્યો છે; અને તેમ કરવામાં બીમનું અત્યંત ધૈર્ય, દૃઢતા અને નીકરપણું
વર્ણુ છે. બીમની ગર્જનામાત્રથી બીમને પ્રહાર કરતા યક્ષો શબ્દવત્ થઈ
પડે છે. એવે યુધિષ્ઠિરાદિ આવી પોહાયે છે. ધીમ્ય ઋષિ બીમને
શીખામણ દેવા જાય છે તેમને બીમ રાક્ષસીમાયા સમજી. ધમકાવે
છે, કે તે બિચારા બીમી પૂંછડીએ નાસે છે અને ધર્મના સોગમાં
બરાબ જાય છે. આ ટુંકું પણ શ્રીતાનાં હૃદયને વિકસિત કરનારું વર્ણુન છે.
આ જગોએ અર્જુન તથા કુબેર તેમને આવી મળે છે અને સર્વે કૃતકૃત્ય
યાવ છે. અહીં કવિએ એક જગોએ દ્રૌપદીના એક બાવણમાં પૂજ્યતા, રતિ
અને હર્ષ ત્રણ જુદા જુદા ભાવ વર્ણુ છે! બીમના એક સ્વમત વાક્યના ઉ-
ત્તરમાં દ્રૌપદી કહે છે કે “ જ્યાં બનદેશ્વરનાં અનાપાસ દર્શન થવાનાં હોય,
(પૂજ્યતા), જ્યાં પ્રિયપાર્થ પધારવાના હોય (રતિ), અને જ્યાં રનેચિત મળવા-
નું હોય (હર્ષ), ત્યાં કોણ ન આવે ! ” આ વાક્ય કેવું ભાવગર્ભિત અને
મોટા અર્થવાળું છે !! દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરવા રૂપ આખા નાટકનું કાર્ય સંપૂર્ણ
થયું એમ જોઈ સમજાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે દેવનાં પ્રત્ય-
ક્ષ દર્શન અને પાંચ વર્ષથી જુદા પડેલા પોતાના વાહાલા પતિનો મેળાપ,
પણ એજ વાક્ય સૂચવે છે! નાટકને અતે યોગપાસથી જે આનંદની વૃદ્ધિ
થવી જોઈએ, તે આ વાક્યથીજ યાય છે.

આવી રીતે આ પંચાંકી નાટક સમાપ્ત થાય છે. એના પહેલા અંકમાં
પાંચાક્ષીને પ્રસન્ન કરવાને મત્રાનંદને બીએ આનીતો કરાયો, એમ વર્ણુ
બીજા કંઈક અવ્યક્ત રાખી મુખસંધિ તથા તેનાં અંગ વર્ણુ છે. કેવા સંધિનાં
ક્યાં અંગ નાટકમાં ક્યાં ક્યાં વર્ણુયાં છે તે બહુધા ટીકામાં બતાવ્યું છે, માટે અહીં
અર્થિતયર્થ સૂચવવાનું કરતા નથી. બીજા અંકમાં જટાસુરને મારી દ્રૌપદીને મુક્ત કરી ત્યાં-
થી તે ત્રીજા અંકમાં બીમ કમળ લેવા ગયો, ત્યાં સુધીમાં બીજાનો સમારે વધારે

વિસ્તાર કરીને પ્રતિશ્રુષ્ઠ સધિ વર્ણવ્યો છે ત્રીજા અંકમાં બીમને ઈષ્ટસિદ્ધિ કરતા પાર પાર વિદ્ય નડ્યા છે તથા તેમાંથી તે પા- પાડતો ગયો છે એમ વર્ણન ગર્ભસધિ વર્ણવ્યો છે ચોથા અંકમાં હનુમાનના ગેળાપ પછી ઇચ્છેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી દ્રૌપદીને હુ પ્રસન્ન કરી શકીત એવી બીમની ધારણા શ્રોતાને સમજાવી આનંદ સધિ વર્ણવે છે અને છેલ્લા અંકમાં છાંદ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરી આપી નિર્વહણ સધિ વર્ણવે છે જે પ્રમાણે મુખ્યાદિ પાત્ર સધિઓ વર્ણવાયા છે, તેજ અનુક્રમે આરભ, ચલ, પ્રાપ્તિપાશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ, એવી કાર્યની પાત્ર અવસ્થાઓ પણ વર્ણવાય છે આ નાટકમાં પાત્રાલીને પ્રસન્ન કરના રૂપ મુખ્ય કાર્ય છે, અને તે માટે બીમનો પ્રવાસ એ આધિકારિક ઇતિવૃત્ત છે જટાસુરનો પ્રસંગ એ પતાકા રૂપ પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત છે તથા હનુમાનનો પ્રસંગ, વનદેરતાઓનો પ્રસંગ, અને એવાજ બીજા છૂટક પ્રસંગો પ્રકરી રૂપ પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત છે મચાનદના ઉપર શકની દૃષ્ટિ, એ પતાકા રૂપ ઇતિવૃત્તનું બીજા (ગિદુ) છે તથા જટાસુરનો વધ એ, એ ગિદુનું કાર્ય છે એજ પ્રમાણે બીજા પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્તના ગિદુ વગેરે જાણી લેવા વાચુથી ઊડી આવેલા કમળને જોઇને તેવા ધણા મેળવવાની દ્રૌપદીની ઈચ્છા રૂપ આધિકારિક વૃત્તનું બીજા પણ પાત્રમાં અંકમાં સદૃશ કમળની પ્રાપ્તિરૂપે ફળવાનું થયું છે એ આપણે ઉપરજ કહી આવ્યા છીએ

આ નાટકમાં કવિએ બીમ, દ્રૌપદી, વિદ્યપક, વસંતિકા, મુષિહિર, નકુળ, સહદેવ, ધટાસુર, ધોમ્મ, લેખશ, અને જટાસુર, એ મુખ્ય પાત્ર વર્ણવ્યા છે અને તેમાં પણ અરેખરે ભાગ લેનાર તો બીમ, દ્રૌપદી, અને જટાસુર છે બીમ નાયક, જટાસુર પ્રતિનાયક, અને દ્રૌપદી નાયિકારૂપે વર્ણવાઈ છે નાટકમાં કહેતા નાયિકાને ચોખ્ખા બધા મુજો દ્રૌપદીમાં ફરી રીતે વર્ણવાયા છે એ ગતાવતા બહુ વિસ્તાર થઇ જાય શાટે તે ' મધ્યાધીરા ' ના પિંગ હતી, એટલું કહીનેજ વિરામ પામીએ છીએ આજણો, વિદ્યાર્થીઓ, જટાસુરની દાસી કુન્નિકા, જટાસુરના પરિજન, વ્યાધાદિ પદ્યુઓ, ભૂતો, વનદેરતાઓ, ધટાસુર, હનુમાન, યદના આકરે, કુમેર, અનુનં, વગેરે પાત્રો આ નાટકમાં પ્રાસંગિક વર્ણવાયા છે એટલે તે નાટકના બધા કે ધણા અંગમાં ભાગ લેનાર વર્ણવાયા નથી આજણો, વિદ્યાર્થીઓ, ભૂત, યદના અનુચર, અને વનદેરતા વગેરેના નામ જોડી કાદસમાં પણ કવિની ઓછી કુશળતા નથી મનમ પડતો !! એ સર્વ પાત્રોનું આચાર તેમના નુખ્ય મુખ્ય પાત્રોનું

કવિએ કેવું ચિત્ર પાડ્યું છે, તથા કેવી રીતે તેને દરેક પ્રસંગે સાચવી રાખ્યું છે, એ વગેરે વર્ણન કરતાં વિવેચન બહુ લાંબુ થઈ જાય માટે તે વાત રસવાંચનારાઓને માટે રહેવા દેખાએ છીએ.

આ નાટકના સંબંધે હજી વિવેચન કરવા જેવી ઘણી બાબતો છે, તથા-
પિ તે સર્વ કરવા માટે એક સ્વતંત્ર મંથ લખવો પડે, માટે હું કામાં એટલું જ
કહીએ છીએ કે નાટકના સંબંધે આમાં બહુ સૌદર્ય છે, તથા એવું સૌદર્ય
આણનાર કવિનું નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ; એટલું જ નહિ, પણ
તેણે ઘણાં નાટક બજવાતાં પણ જોયાં હોવાં જોઈએ. તે વખતમાં આજના જેવાં
નાટક બજવાતાં હશે કે કેમ, એ વાતનો વિચાર કરી તત્વ નિર્ણય કરવો એ તો
વિદ્વાનોને આધીન છે, તથાપિ તેના આ નાટક ઉપરથી અમારું જે સહેલું
અનુમાન થયું તેજ અમે બતાવ્યું છે આ કવિનું બાપા સંબંધી જ્ઞાન પણ
વિશ્વમય ઉપજાવે એવું છે. રોપદર્શિકાના વિવેચનમાં અમે એ વિષે જે લખ્યું
તે અહીં ફરી લખવું દુરસ્ત ધારતા નથી । પણ તેણે કવિતા તથા બાપ-
ણામાં જે ધ્વનિ, અલંકાર અને માધુર્યાદિ શુભ મૂકેલા છે તે જોતાં આ
કવિને કાષ્ઠ સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો પ્રાસાદિત કવિજ્ઞ માનવો જોઈએ । ગૂજ-
રાતી બાપા ઉત્તમ યાય—તે સંસ્કૃત જેવી યાય—તે સંસ્કૃતની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત
કરે, આ તેના ઉદ્દગાર તેના પ્રત્યેક નાટકના આદિ અંતમાં હોય છે. કિં-
બલુના, તેનાં ખીજાં કાવ્યોમાં પણ તેના આ ઉદ્દગાર જ્ઞાતજ્ઞ જોવામાં
આવે છે । । રોપદર્શિકા તથા આ, બે નાટક આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે, ત્યાં
તેની પ્રસ્તાવના થતાંજ પ્રથમ ગૂજરાતીનો ઉદય અને ગૂજરાતીનું અભિમાન
ધ્વજેનું દૃષ્ટિએ આવે છે, અને ઉપસંહાર વખતે પણ તેનું તેજ દૃષ્ટિએ
આવે છે । નહિ, આમાં તો તેથી પણ કવિની ઇચ્છા ગૂજરાતી બાપાનાં
ઉત્કર્ષ માટે આગળ વધેલી દેખાય છે. રોપદર્શિકામાં તો તે છેવટે ગૂજરાતીને
ખીજા બાપાઓથી ચઢતી તથા માત્ર સંસ્કૃતથીજ ઉતરતી યથેલી જોવા-
ધ્વજે છે; ત્યારે અહીં તો મૃત્યુપ્રાય થયેલી સંસ્કૃત બાપાની જગોએજ તેને
સ્થાપવા ઈચ્છે છે । । આમ ગૂજરાતી બાપાના ઉદય માટે જેણે પોતાનું
આખું જીવિત સમર્પણ કર્યું છે, તે પ્રેમાનંદને અમે આ અમારી પ્રાચીન
કાવ્યમાળાનું છેલ્લું પુસ્તક પૂરું કરતાં પ્રજ્ઞામ કરિયે હિયે. ઇશ્વર તેના આ-
ત્માને ચિરકાળ શાંતિ આપે ।

શ્રીજગદીશ્વરાયનમઃ

મહાકવિ

શ્રીપ્રેમાનંદકૃત

પાંચાલીપ્રસન્નાશ્વ્યાન.

નાન્દી.

શ્લોક.

વિષ્ણુનાભિયત્રી સરોજ નીપન્ધુ, તેની સુગધી ઘણી;
ખજા ને ચર્કો ઉપજ્યા સુરમણિ, શોભા ન જાયે ગણી;
ભોજાનાથ કૃપા કરો મમ પરે, અર્પો ગણો આપણી,
માયા માનવતી મનાય તવ તો, ભાજો સતીના ભણી

૧

૧ નાન્દી—દેવાદિકની સ્તુતિ સહિત આશિર્વચન નાટકના આ-
રભમા યોજવામા આવેછે તે રગભૂમિ ઉપર પ્રથમ સૂત્રધારે પ્રવેશ
કરીને એ બોલથી બોલે એ “ સૂત્રપાત્રો પટેજાન્દી મધ્યમ સ્વરમાર્ગિત
ધત્વાદિ (જુઓ રાપદર્શિકા પૃ ૫ મુ) ” શ્લોક—શાદ્નવિદ્ધિજિત વિષ્ણુ
ઈ—રીસાયની પાર્વતીને મનાવતા શિવના આગળ પાર્વતી કહેછે કે,
વિષ્ણુની નાભિમાથી એક સરોજ (કમળ) નીપન્ધુ (ઉપજ્યુ) છે,
તે કમળની સુગધી ઘણી છે એ કમળમાથી સુર (દેવો) મા મણિ-
રૂપ બધા ઉપજ્યા છે, તથા તે કમળની ભોભા ગણતા ગણાય એવી
નથી હે મારા ભોજા (કપટ વગરના) નાથ (સ્વામી—મહારાજ !) તમે

અગિય—

૨૨૦૬.

મુખમાય એવું માગ્ય તેવું, દેવું આપી હું સતિ !
 દુખ જાય જેવું રાંછુ સેવું, કેવું ના શું મા'મતિ !
 મુખ પાય તેવું આપી દેવું, એવું દેતે શુભગતિ;
 રૂપરાય સેવું લાભ લેવું, રેવું નામી મેં રતિ.

૨

મારા ઉપર કૃપા કરે અને જો મને આપણી (પોતાની) મણીને તે કમળ
 આપે (લાવી આપે) નો આ માનવની (રીસાયલી) માયા (પાર્વતી
 દેવી) મળાય. હે મહાદેવ ! તમે મળીના બધી બાબો—સતી ઉપર કૃપા
 કરે પાર્વતીનું માન વધુનું છે માટે માનવિપ્રસંગ શુંગાર. શ્લોકના
 દરેક ચરણના આદિ શબ્દમા વિષ્ણુ, જગા, મહાદેવ, એ ત્રિમૂર્તિ દેવોનાં
 તથા માયાદેવીનું નામ મુક્યું છે માટે વસ્તુનિર્દરૂન. દેવોનાં નામ મુદ્રિત
 કર્યા છે માટે મુદ્રાસ્તંકાર. આ નાટકમા ટ્રાગી પોતાના જ્વામી બીમ પાસે
 કમળ માગે છે અને બીમ તે લારી આપે છે, એ સબધી સૂચના પણ
 રવિએ આ નાન્દીદાર કરી છે

સૂત્રધાર—(નાન્ધન્તે નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) અત્રં; અતિ વિસ્તારવડે શું. મારિય ! મારિય ! (જ)

પારિપાત્ત્વક—ભાવ ! હાવભાવ વિનાનો કિન્તુ ભાવવાળો દીર્ઘ સ્વર સુણ્યા ખેલાંજ હું આવી ઊભો રહ્યો છું. (જા)

સૂત્રધાર—મેમી પ્રેક્ષકજને મન આજ્ઞા કરી છે કે કોઈ સારો અને પ્રાચીન પ્રયોગ કરી બતાવો ત્યારે અમે દાઢકાદા થઈ અર્વાચીન અને મેમાર્નદભટગ્રથિત પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન ભજવવા સજ થયા

(જ) નાન્ધન્તે—નાન્દી થઈ રહ્યા પછી. સૂત્રધાર—રંગભૂમિનીં વ્યવસ્થા કરનાર. (એ વિશે વિશેષ દર્શાવત માટે જુઓ રાયદરિકા પૃ ૭). નેપથ્યાભિમુખ—નેપથ્ય સામે જોઈને. નટલોકો જે સ્થળમાં અત્રંકાર પહેરે છે તે જગોને નેપથ્ય કહે છે સામાન્યતઃ—પડાની બે બાજુ તરફ જે રતંભ હોય છે, જેમાં થઈને નટ રંગભૂમિ ઉપર દાખલ થાય છે, તે તરફ જોઈને, એવો અર્થ સમજવો. અત્રં—અસ. અતિ ઇન્-અલુ મોટી નાન્દી કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. મારિય !—કે નટ ! સૂત્રધારે નટને બોલાવવો હોય ત્યારે તેને ' મારિય ' કહીને બોલાવવો, એવી નાટ્યશાસ્ત્રની આદ્ય છે (જુઓ સાહિત્યદર્પણ દરિકા ૩૧ મી).

(જા) પારિપાત્ત્વક—નટ. ભાવ—નટ. નટે સૂત્રધારને 'ભાવ' કહીને બોલાવવો એમ નાટ્યશાસ્ત્રની આદ્ય છે મારિય, પારિપાત્ત્વક અને ભાવ, એ ત્રણે એકજ અર્થના શબ્દો હતાં તેનો ઉપર પ્રમાણે જૂદી જૂદી રીતે ઉપયોગ કરનામાં આવે છે. ' ભાવ ' શબ્દ નટને માનવાચક છે. હાવભાવ ઈન્—તમારો દીર્ઘસ્વર જે કે હાવભાવ વિનાનો (અભિનય રહિત) તથાપિ ભાવવાળો (પ્રીતિવાળો અથવા કોઈ કહેવાના અર્થની સૂચના કરનારો અથવા ઉત્સાહાદિ બાવત્રી વ્યંજનાવાળો) છે એ સ્વર સામળતાં પહેલાં-જ હું આવી ઊભો રહ્યો છું. એમ કહેવાથી એવી વ્યંજના કરી છે કે બધા નટો પોતપોતાનું કામ કરવાને તૈયાર છે.

છીએ. = દશરેષ્ટા મલીયસી " મારિય ! જા તું જઈ અંગમૃદંગ વી-
ણાદિ સજ્જ કરી તૈયાર રે". (૬)

પાદિપાર્શ્વક—એવું સાહસ વો'રી લઈ હાસ્ય કરનાથી ક્રિયા
અર્થની પ્રાપ્તિ થાય તેવી છે ? પ્રેમાનંદભટ્ટઅધિત પ્રયોગ કરવાનો ભાવ
ભાવના મનોભાવમાં ભરાયો છે એટલે ભાષા પણ મૂળશતીજ હશે
તો ! "પ્રણીનો કાંઈ ખણી છે" ! (૬)

(૬) પ્રેક્ષકજ્ઞને—જેનારા મનુષ્યોએ. પ્રયેભ—નાટકને રંગભૂમિ
પર ભજવી બતાવવાનું કામ. દોહડાણા—પોતાનું ગદાપથ્ય આપું માને
બાને બીજાનું અરધુ માને, તથા તે જાનેનું મળીને યથેર્હ દોહ ગદાપથ્ય
પોતાના એકલામાં છે એમ માને તે દોહડાણો કહેવાય છે. અર્થાત્ ગદાપથ્ય
ન છતાં ગદાપથ્ય માનનારો—બીજાની બતાવેલી સૂચના ઉપર નહિ ધ્યાન
આપનારો. અર્ચાચીન—નવીન—હમથાનું. પ્રેમાનંદભટ્ટઅધિત—પ્રેમા-
નંદ ભટે ગુંથેલું—રચેલું. દશરેષ્ટા મલીયસી—દશરથી પ્રેમી બલવાન છે.
૨—રહે.

(૬) એવું ઇ—સંસ્કૃતભાષામાં પ્રાચીન નાટકો ધણું છતાં અર્વા-
ચીન અને પ્રાકૃતભાષામાં લખાયેલું નાટક ભજવેલું એ સાહસ છે; (કે-
મકે તે પ્રાતાએને ધર્મદ પડશે કે નહિ એ સંસપની વાત છે.) એવું
સાહસ વોહોરી લેવાથી હાસ્ય (ઉપહાસ) થવાનો સંભવ છે. જો એમ
છે, તો એવા જોખમમાં ઉતરવાની તમારે શી જરૂર છે ? એવો નટનો
સૂત્રધારપ્રતિ પ્રશ્ન છે. પ્રેમાનંદઅધિત નાટકની ભાષા વિશે કહે છે: પ્રે-
માનંદ ઇ. ભાવ—અભિલાષ. ભાવના—સૂત્રધારના. મનોભાવમાં—
અંત કરણમાં ખણીનો ઇ—અર્થાત્ તમે નાટકના સૂત્રધાર હોવાથી નાટક
સંજ્ઞાની તમામ કામ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થવાનું; હવે તમારી ઇચ્છા
મૂળશતી નાટક ભજવવાની છે ત્યારે તમને તે વાતની ના કહેવાની અમારી
કાંઈ મત્તા નથી: નહિતો, પ્રાચીન નાટક અર્વાચીન કરતાં ઉચ્ચ છે, એમ
કહેવાની અમારી મરજી તો ખરી !

સૂત્રધાર—મારિષ ! મા રીસ કરચ. વિધાતાએ શું આ રંગ-

ભૂમિ ભાળી સ્વભાષા પર ભાવ ધરે એવો એકકેવ રસજ્ઞ નહિ નિપ-
જાળ્યો હોય ! અને કદાચિત્ તેમ હશે તો “જ્યારે જેવા આલે ત્યારે
તેવા દેવા.” (નટીને આવતી જોઈ) મારિષ ! જો મારી મિથા સગાર
સજી કેવી ઉતાવળી આવે છે ! માટે તું પણ જઈ જોઈતી તૈયારી
કરચ. (હ)

પારિવાર્યક—જેવો ભાવનો, મનોભાવ ! (નમન કરી) હું

આજ્ઞાનુવર્તી રજા માગું છું. (જાય છે.) (ક)

નટી—(પ્રવેશ કરી) આર્યપુત્ર ! આપની આજ્ઞાનુમાર વે સા-

હિત્ય સજ કરી, ‘ગુર્જરાણામ્ મુલં ષ્ટ’ એ પદ લખનારના અખમાં
ધૂળ નાખવા એકે પદે થઈ રહી છું ! (જ)

(હ) મા રીસ કરચ—રીસ ન કર. અને ઈ—જો કોઈ સ્વભાષા
ગૂજરાતી ઉપર પ્રીતિવાળો નહિ હોય તો પછી થટે તેમ કરીશું—પ્રાચીન
નાટક ભજવીશું.

(ક) આજ્ઞાનુવર્તી—આજ્ઞામાં વર્તનાર (જ) આર્યપુત્ર !—શ્વા-
મીનું સ્ત્રીએ કરેલું સંબોધન ગુર્જરાણામ્ ઈ—જો લોકો ગૂજરાતી ભાષાને
અશુદ્ધ કરાવવાને કહે છે કે—

“ગુર્જગણા મુલં ષ્ટ શિવોપિ શવતાં ગતઃ ।

તુલસી તલસી જાતા મુકુન્દોપિ મરુન્દતામ્ ॥”

અર્થ—“ ગૂજરાતીઓનું મુખ ઘણું છે, કેમકે ગૂજરાતીઓમાં ‘શિ-
વ’ ને હામે ‘શવ’ ઉચ્ચાર કરે છે, ‘તુલસી’ ને હામે ‘તલસી’ કહે છે અને
‘મુકુન્દ’ ને હામે ‘મકન્દ’ કહે છે. એવું કહેનારા—આ શ્લોક બનાવનારાના
મુખમાં ધૂળ નાખવા—તેને બોલતો બંધ કરવા હું એકે પદે (પગે)
થઈ રહી છું. અર્થાત્ ગૂજરાતી ભાષા શુદ્ધ છે એમ બતાવી આપવાની મને
બહુ ઉત્કંઠા છે.

સૂત્રધાર—અધિ મિથે ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! હવે તારો જન્મ ગુર્જરભૂમિમાં થયો છે એમ હું ગણીશ. બાકી બીજા માટે તો હું આમ માનું છું.....અથવા “મૌને સર્વાયે સાધનમ્.” મિથા, આ વસંતઋતુથી પણ મને તો ગુર્જરગિરા વિશેષ આહ્વાદજનક લાગે છે માટે તું તેજ ગિરામાં વસંતવર્ણન કરી મને તથા સભાસદાને ઉભય અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવ્ય. (જ)

નટી—આર્યપુત્રની આરાધનરૂપ વર્તવા તૈયાર છું. સહૃદયજનો! ઐકાશ્વિતે શ્રવણ કરશેજ. (નમન કરી અભિનયપૂર્વક ગાય છે). (જ)

કુપદ.

આ તે લલિત સુમન મધુકણ સર્વે શકે;

(જ) અધિ—(કામળ સંબોધનવાચક અવ્યય) ગુર્જરભૂમિમાં (ગૂજરાતમાં), ગૂજરાતીનો ઉત્કર્ષે ઇચ્છ્યો માટે ધન્યવાદ આપ્યો છે. આમ માનું છું ઈ—“ આમ માનું છું ” એમ કરીને કાંઈ કહેવા જાય છે, પણ વળી મમ ખાધને “ મૌને સર્વાયે સાધનમ્—ન જોલતું એજ સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનાર છે ” એમ કહી વાત ઉડાવી દે છે અર્થાત્ જાણે તે કહેવાનો હોય કે, ‘ બાકી બીજા બધા માટે તો હું આમ માનું છું ’ કે તેઓ વિદેશમાં (જે બાપાને તે વખાણતા હોય તે બાપાના પ્રચારવાળા દેશમાં) જન્મ્યા છે અર્થાત્ તેઓ આમારા ગૂજરાતીજ નહોય ! ! આહ્વાદજનક—આનંદ ઉપજાવનારી. ઉભય અર્થની—ગૂજરાતીભાષા સાંભળવાથી થતા આનંદ રૂપ અર્થની તથા વસંત વર્ણન સાંભળવાથી થતા આનંદ રૂપ અર્થની.

(જ) આરાધનરૂપ—આરા પ્રમાણે સહૃદયજનો—રસગુ મનુષ્યો. સાદિત્યસાત્ત્વિયો કહે છે કે જેઓનાં હૃદય પથરા જેવાં જડ હોય છે તેમને કિવની રસમય વાણીથી કાંઈ અસર થતી નથી; માટે તેમને હૃદય વિનાના જાણવા. અને કિવની રસસ્વજનાથી જેમનાં હૃદય પીગળે છે તેમને સહૃદય (હૃદયગ્રાણી) જાણવા. અભિનયનું લક્ષણ સાદિત્યદર્પણમાં લખ્યું છે કે, “ મહેશ્વરમિત્રયોગસ્વાધુકારઃ ” નટોએ જે રામાદિકનો વેગ ધારણ કર્યો હોય તેમની અવસ્થાનું અનુકરણ કરવું તે અભિનય (વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ રામદત્તિકા પૃ. ૧૯ મુ').

વા મધુરી ગુર્જરીની મિહારા મોઘી ઘણી.	આ તે૦
કિંશુક કુસુમ રક્ત પીતવર્ણ વાસવનું;	
અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણિ.	આ તે૦
ઉપવન કુસુમિત જોઇ મત ભુંગ ગુજે;	
અકલ પરભૂત આ વાણી કો પ્રેમીતણી.	આ તે૦
સુરભિએ સહકાર પ્રકુલિત પૂર્ણ કર્યા;	
પ્રમુદિત દિવગિરા સુરભિ છુહામણી.	આ તે૦ ૩૦

૩ મુપદ—ભૈરવી કે કલ્યાણના મુપદ તરિકે ગવાય છે. મનહરહંદની રીતે પણ વંચાશે. આ તે ૪૦—વસંતનું વર્ણન કરતાં નદી કહે છે કે શકે આ તે લલિત (સુંદર) સુગન્ધ (પુષ્પ) ના મધુકણ (મકરંદના મિંદુ) આવે છે વા (કે) મધુગી એવી ગુર્જરી (ભાષા) ની ઘણી મોઘી મિહારા છે ? પુષ્પના મધુકણ અને ગુર્જરીની મિહારા, એ બેમાંથી કયી વસ્તુ છે એ નક્કી કહી શકાતું નથી, માટે સંદેહાસંકાર. ગૂજરાતીભાષા પુષ્પમાંથી નીકળેલા મકરંદ સરખો મધુર છે, એ વ્યંગ્ય. (કિંશુક ૪૦—કિંશુક (ખાખર) નું કુસુમ (ફૂલ) રક્તપીત વર્ણ (રાત્રા અને પીળા વર્ણનું) તપા વાસ (સુગંધ) વિનાનું છે; અને મહામણિરૂપ ગુર્જરીભાષા અનુદિન ગુલાબ જેવી છે. ખાખરનાં ફૂલ વસંતમાં ખીલે છે માટે વસંતનું વર્ણન કરી ગૂજરાતીભાષાને તે કરતાં ગુલાબરૂપે ઉત્તમ વર્ણી છે માટે અધિકાસંકાર. રાત્રા અને પીળા વર્ણ કરતાં ગુલાબને રંગ વધારે ચિત્તાકર્ષક છે, એથી પણ ગૂજરાતીની વસંત કરતાં અધિકતા વ્યંગ્ય છે. ખાખરના ફૂલ ફક્ત વસંતમાંજ ખીલેલાં હોય છે ત્યારે ગુર્જરી ગુલાબ અનુદિન (હરેશા) ખીલેલું હોય છે, એ રીતે પણ વસંત કરતાં ગુર્જરીની અધિકતા સ્પષ્ટી છે. ઉપવન ૪૦—વસંતઋતુમાં ઉપવન (જામ) ને કુસુમિત (પુષ્પમયો યથેલો) જોઇને મત (પુષ્પરસ પીતે ઉન્મત થયેલો) ભુંગ (ભમરા) ગુજે (અવ્યક્ત મધુર અવાજ કરે) છે; ભાષારૂપી જાગમા કો પ્રેમીના આ (ગૂજરાતી) વાણી અકલ (સ્પષ્ટ અને મધુર ઉચ્ચાર કરનારી) પરભૂત (કાયદા) રૂપ છે. અથવા અકલ—ન કળી શકાય એવી. ભાષાને કાયદારૂપે ગર્હી છે માટે રૂપક. જગરાની અસ્પષ્ટ વાણી

સૂત્રધાર—પ્રાણમિયા મુખજન્યા ! ધન્યા ! ધન્ય છે ધન્ય છે !
તેં ગાનકૃતામાં આટલી બધી નિપુણતા ડ્યારે સ પાદન કરી ? શું હું
આરભેલું કાર્ય કરી ચૂક્યો ! હા હા, જોમજ નીકર આ રસિક પ્રેક્ષકો
આ મળ રતબ્ધ થઇ કેમ ઊભો રહ્યું ? (અધરે આંગુલિ અરાડી) અથવા
આમ તો થયું નહિ હોય ! (૬)

૨જોક.

ગાયનમાં શું પાડ્યું, માકં મન શું રાકે દિજની પેઠે;
વાયનદાને વા'ય, લેવા લલના રાકે ભૂંધે બેઠે.

૪

કરતા કાયમની સ્પષ્ટ વાણી વણી છે માટે અધિકાલંકાર. સુરભિએ
ધ્રુ—સુરભિએ (વસંતઋતુએ) સહસ્રર (આગા) ને પૂર્ણ પ્રદુક્ષિત
કર્તા છે, ત્યારે પ્રમુદિત (હર્ષિત) થયેલા દિજ (પ્રાણણ—પ્રેમાનંદ) ની
ગિરા (વાણીવડે) આ ગૂજરાતીભાષારૂપી સુરભિ (વસંતઋતુ) પણ
સુદામણી (શોભાપમાન) છે. અથવા સુદામણી ગિગરૂપી સુરભિ (વસંત
અથવા કામરૂપે) વડે દિજ (પ્રેમાનંદ) પ્રમુદિત થયો છે. અથવા સુરભિ
(વસંતઋતુ) મા પ્રમુદિત દિજ (પક્ષીઓ) ની ગિરા સુદામણી ભાગે
છે, તેમ ગૂજરાતીભાષામાં પણ પ્રમુદિત દિજ (હર્ષિત પ્રેમાનંદ) ની
ગિરા સુદામણી ભાગે છે. આ કૃપદમાં વસંતઋતુનું અને ગૂજરાતીવાણીનું
વર્ણન હોવાથી પાછળ કહેના પ્રમાણે ઉભય અર્થની પ્રાપ્તિ થઇ છે એ સ્પષ્ટ
છે. નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે નાન્દી વગેરે થઇ રહ્યા પછી એકાદ ઋતુના
સંનંધવાળું ભારતીયત્તિવડે ગાયન કરવું. (જુઓ સાહિત્યદર્પણ કારિકા
૨૮૪ મી). (ભારતીયત્તિ માટે જુઓ રામદાસકા પૃષ્ઠ ૧૨ મું).

(૬) મુખજન્યા—મુખ ઉત્પન્ન કરનારી. ધન્યા ! —ધન્યવાદને યોગ્ય
ઓ નીક —નહિતો. પ્રેક્ષકો—સજાસદા રતબ્ધ—રિચર—જડ જેવો.
અધરે—ઓઠે. આંગુલિ—આંગળી. ઓઠે આંગળી અડકાડવી, એ વિતર્ક
નામે બાવનો અનિનય છે.

૪ જોક—ગીતિ. ગાયન ધ્રુ—રાકે તે દિજની પેઠે માકં મન શું

નટી—માણનાથ ! મારી કુશળતાને ધન્યવાદ આપ્યા કરતાં ગુર્જરીગિરાના માધુર્યનેજ માન આપવું વધારે સુઘટિત છે. પણ માણ-મિય ! પણ પેલાં કોણ બે દીનતા અને મેમનાં વચન બોલતાં સંભળાય છે. (૫)

સૂત્રધાર—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) હાં હાં માણમિયા ! એ તો એજ, (અંશુલિપડે બતાવી) ને પેલા કપટી દિજ કૃષ્ણાની કૃપા મેળવવા કાલાવાલા કરી રહ્યો છે. અરે મલુ ! શું આ શક્રપ્રસ્થમાં નિવાસ કરનારી અને પાંડવની પટરાણી પાંચાલી પર્યુટ્ટીમાયી નીકળી દિજ-નું મન મનાવતી આ મગ આવેછે ! ! મિયા, આલ્ય આલ્ય જતાં રહીએ. ને આગમ એવાં માટે આમ કહે છે. (૬)

ગાયનમાં ગુચ્ચાયું છે કે ક્યો દિજ તે કહેજે : વાયન ધૃ—કે જે લલના (સ્ત્રી—દ્રૌપદી) ને લેવાને (દરી જવાને) ભૂમિ ભેટે (પૃથ્વીપર પડે છે—આગોટે છે—નમે છે) અને વાયનદાને (વાયનદાનના નિમિત્તથી) તેને વા'યે—છેતરે છે. એક નાના સુપડામાં કંકુની દાબડી, કાસડી, હળ વગેરે મૂકી આંચો ખાલજીને દાન આપે છે તે. એનો અપભ્રંશ 'વાયલું' કહેવાય છે. કાંઈ દિજ વેપધારી દૈત્ય દ્રૌપદીની પાસે આવીને પોતાને મળવાના વાયન દાન સંબંધી વાતચિત્ત કરીને તેને જેમ છેતરવામાં ગુચ્ચાયો છે, તેમ મારું મન પણ ગાયનમાં ગુચ્ચાયું છે કે શું ? એમ કહીને સૂત્રધારે નાટકના પાત્રપ્રવેશની સૂચના કરી છે. આવી રીતે પાત્રનો પ્રવેશ થાય તે પ્રયોગાત્મિક નામે પ્રસ્તાવનોનો બેદ કહેવાય છે. (બુચો સા. દ. કારિકા ૨૯૧ મી).

(૬) માધુર્યને—મિહાસને. સુઘટિત—વધારે ઘટણું. (૬) નેપથ્યા-ભિમુખ—પડદાસામે. કપટી દિજ—(રાક્ષસ છતાં દિજનો વેપધારણુ કરેલો હોવાથી). કૃષ્ણાની—દ્રૌપદીની. શક્રપ્રસ્થમાં—ઈદ્રિપ્રસ્થમાં પાંચાલી—પાંચાલ દેશના રાજાની પુત્રી—દ્રૌપદી આ મગ—આ તરફ. આગમ—રાશ્ત્ર.

શ્લોક.

આપે સુખી સુજન તો, દુખી દુઃખ કાપે,
કાપે ન કષ્ટ કદાં જો, દુખ દિલ વ્યાપે;
વ્યાપે ન દુઃખ વપુમાં, સ્વયં સુખ શાપે,
શાપે ન તો સુખી ભણે, ભરપૂર પાપે.

- પ્રિયા ! એવી શાસ્ત્રારા છે માટે આપણાં શૃંગારભૂષિત અંગ વન-
કુલ પહેરેલી વામાને બતાવવાં ઉચિત નથી. જો જો એ આપણી નિકટ
આવી પહોંત્યાં માટે આલ્ય આપણે જતાં રહીએ. (બન્ને જથ્થે જતાં
રહે છે). (ઓ)

(ઇતિ પ્રસ્તાવના).

- ૫ શ્લોક—વસતતિલકા. આપે ઇં—સુજન જો આપે (પોતે)
સુખી હોય તો તે દુઃખીનાં દુઃખ કાપેછે, જો કદી દુઃખીનાં કષ્ટ ન કાપી શકે
તો તેમના દિલમાં (મનમાં) દુઃખ વ્યાપે છે, જો તેમના વપુમાં (શરી-
રમાં) દુઃખ ન વ્યાપે તો તેઓ પોતાનાં સુખને શાપે (ચિકારે) છે; અને
જો તેઓ પોતાનાં સુખને શાપે નહિ તો બસે તે સુખી રહે, પરંતુ તેઓ
પાપથી ભરપૂર થાય છે. શ્લોકના એક ચરણના અંતના એ અક્ષરો બીજા
ચરણના આદિમાં આવે એવી રચના કરી છે માટે 'સિંહાવલોકન ચિત્ર-
કાવ્ય'. ઉત્તરોત્તર કાવ્યનું પૂર્વ પૂર્વ પાઠ્યમાં કારણ જતાવ્યું છે, માટે 'કારણ-
માળા' અવંકાર મતલબ કે દ્રોપદીને દુખી જોઈને આપણે સુખી દંપ-
તીએ અહીં બીમાં રહેલું અપરિત છે

(ઓ) શૃંગારભૂષિત—શૃંગાર રસને અનુકૂળ અલંકારાદિથી અ-
લંકૃત. વામાને—ઓને—દ્રોપદીને. ઉચિત—ઘટિત. નિકટ—પાસે પ્રસ્તા-
વના—(જુઓ રંગદર્શકા પૃષ્ઠ ૨૩ મું).

અંક ૧ લો.

(પર્ણકુટીમા હોલેલી પાચાલી ને તેને વિનવતો વિપ્ર પ્રવેશ કરે છે) (ઔ)

પાંચાલી—(ગભરાટથી) હાં હાં દિજદેવ ! આમ અમને પ્રણામ કરી પાપમા નાખો છો એ કીક નથી. જુદવ ! જૂલથી પ્રણામ કર્યા હોય તો તેના દાષ તમને તથા અમને નથી, પણ હવે હું વિનવું છું કે, પાડવની પટરાણી, ના ના દાસી પાચાલી છું. વિમર્ષિ ! આપનો કંઈ દાષ નથી પણ અમારાજ કર્મના કૂડા જોગે આ વનકુળ પહોંચવા મળ્યું છે અને આ પર્ણકુટીમા રહેવાનું છે (નિશ્વાસ નાખી) એટલે એમજ થાય ! શિવ શિવ ! ઋષિરાજ ! આપની સી છત્ર છે ! (એટલું કહી પર્ણકુટીથી બાહાર આવી નમન કરી હોલી રહે છે) (ક)

મંત્રાનંદ—(સખેડ) વત્સા ! હું તમારી કુર્વશને મત્રબળથી બાણી ગયા. ભામિની ! તમારૂં ભગવત ભદ્ર કરો. તમે જેના દાષથી કુખી થયાં છો તેની અવકૃપા મારાપર થવાથી હું તમને યાચવા આવ્યો છું. (છ)

(ઔ) પ્રવેશ ૧ ભો. સ્થળ—પાડવની પર્ણકુટી પડદો ઉપાડવાથી આ દૃશ્ય દેખાવું જોઈએ વિનવતો—પગે લાગીને કાલાવાસા કરતો

(ક) જૂલથી ઈ—મને ઋષિપત્ની બાણીને પ્રણામ કર્યો હોય તો આપનો ઇ—તમે અને પગે લાગવાની જૂલ કરો તેમા કાઈ આપનો દોષ નથી એમજ થાય—મને કાઈ ઋષિપત્ની બાણીને જૂલ કરે “મારા સરખી સાર્વજનિક રાજની પટરાણીને આ ગરીબ બ્રાહ્મણી સમજે, એવી દીનતા અમારી યદ્ય ગણે !” એવો અર્થ નિશ્વાસ નાખવામા રહ્યો છે ક્ષત્રિય સ્ત્રીને બ્રાહ્મણે પગે લાગવું એ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે, એ વાતને બ્રાહ્મણ તો સમજેજ, પણ આ બ્રાહ્મણ તો સમજતો નથી માટે જૂન કરે છે એમ વર્ણુરીને કવિ એ સૂચન કર્યું છે કે એ બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મણ વેશધારી દૈત્ય છે

(છ) મંત્રાનંદ—દિજવેષ ધારી દૈત્ય વત્સા !—હે પુત્રી ! ભદ્ર—કલ્યાણ તમે ઈ—તમે જે કુધિષ્ઠિરના દોષથી (છૂત રમવારૂ) કુખી થયા છો, તેની અવકૃપા મારા પર થઈ છે.

પાંચાલી—(સત્વર) શું મહર્ષિ ! આર્યપુત્ર યુધિષ્ઠિર અને તેમની દિવ્યપર અવકૃપા !! (સૂર્ય ભણી જોઈ સત્યાશ્રય) રે નભમાંથી સૂરજ ચળ્યો નથી અને કદી ચળ્યો હોય તોય પણ આર્યપુત્રની દિવ્યપર અવકૃપા થઈ હશે એમ કેમજ કહેવાય ? તેમ તમારા જેવા મહર્ષિના બ્રાહ્મણમાં શકો પણ રી રીતે લેવાય ? (એટલું કહી નિઃશ્વાસનાબીડાય જોડી ઉભી રહે છે). (ગ)

મંત્રાનંદ—(વિચાર કરી) યુધિષ્ઠિરની મારાપર અવકૃપા છે એવું બીજા કોઈના જાણવામાં આવવું કઠિન છે.

પાંચાલી—(નમન કરી) ત્યારે ભૂદેવ ! તમારા પ્રત્યેની તેમની તેવી દૃષ્ટિ તમે મંત્રબળે સમજી ગયા કે કોઈ બીજી રીતે ?

મંત્રાનંદ—હા, અમે એમજ જાણી ગયા; વિશેષમાં આમ પણ થયું,—

શ્લોક.

ભૂસુર પાર વિના મળિયા, યશ ગાય થણા મન આશ વધારી,
દાન સુમાર્ન સંમાન ગણી કરી, કે મતિમાન સુકીર્તિ પસારી;
(હુ) માત્રિક માનિનિ ! તે થકી મેં નવ, માંડવ અસેથી દૃષ્ટિ નિવારી,
વેંમ પડ્યો નૃપના મનમાં અતિ, તે ભૂલ ભામિની ! છેજ અમારી. ૬

(ગ) સત્વર—ઉતાવળે. આર્યપુત્ર ઇં—અર્થાત એ ન બનવા જેવી વાત છે. અર્થાત આશક્તતા જતાવેછે: સૂર્ય ઈં. દ્રૌપદીની બ્રાહ્મણપરની આશ્વા વર્ણવેછે: તેમ તમારા ઇં. આ વાક્યથી દ્રૌપદીનું કુળવાતપણું અને સરળપણું વ્યક્તિત કર્યું છે.

૬ શ્લોક—ઈદવિજય. ભૂસુર ઈં—દિવ્યવેપધારી દૈત્ય દ્રૌપદીને કહે છે કે, યુધિષ્ઠિરના ચરમાં ધણા ભૂસુર (બ્રાહ્મણો) મળ્યા છે અને તેઓ મનની આશા (દાનાદિ લેવાની) વધારીને (યુધિષ્ઠિરના) યશ ગાયછે; મતિમાન યુધિષ્ઠિર પણ પોતાની સુકીર્તિને પસારીને તેમને દાન તથા સુમાન

પાંચાલી—(નિચારકરીને) શું મહારાજ ! એટલા પરથીજ તમને જાણ એમ કહ્યું ! તમે ગમે તે હો તોપણ દિનરૂપ ધર્મ એટલે આર્યપુત્રે તમારો જાનાદર કર્યો હશે એ માનતાં મન કચવાય છે. શું મારા પ્રાણનાથ બીમે તમને જાણ કહ્યું કે વત્સ ઘટોત્કચે એવી ભૂલ કરી ! (નમન કરી) ભૂસુર, જેમ યજું હોય તેમ મને મથાર્ય કહી બતાવ્યા કૃપા કરો એટલે હું આર્યપુત્રને મળી જોવી રીતે ધર્મનો સોપાન પાપ તેવી રીતે આચરવા વિનવું. (ઘ)

મંત્રાલંક—(દ્રૌપદીને માથે હાથ મૂકી) વત્સા ! તાર કથાણું થાવ. શ્રાણુ કરચ, એમ યજુ કે મારી દષ્ટિ ઘણી વાર અજ્ઞભાણી જતી જોઈ મહર્ષિ લોમશને રાજર્ષિ અન્તરસત્રુએ નેત્રપદ્મવીવડે મને આજ્ઞાવ્યા, કે તે મહાતપગીએ તપ તપ તપનીએ મારા ગોત્રાદિના સૂક્ષ્મપણે તપાસ કર્યો અને તેમા તે નિષ્કુળ થયા તથાપિ બીમે કહ્યું કે શંકાસ્પદસ્થાન જાણ્યું એટલે ઉંડા પાણીમા પેસવાનો આ અવસર નથી. એ વાડય શ્રવણ કરી ઘટોત્કચ મને પકડવા આજ્ઞા કિન્તુ ધર્માત્મા ધર્મપુત્રે તેને અટકાવી મને કહ્યું કે દિનદેવ ! તમે ધીજા વિમ્બિની પેઠે અમારી સાથે સુખેથી નિવાસ કરો. (ર)

સમાન ગણીને દેડે—તેમને માનપૂર્વક દાન આપેડે દાન આપતા પેહેલાં કીર્તિ પસરવી વર્ણ છે માટે અપજાતિગાયેકિત. હે માનિનિ ! હું માત્રિક (અન્ન રાન્ન ચોળરા સંબંધી મત્રવિદ્યા જાણનાર) છું તેથી મે પાડવોના અન્નથી મારી દષ્ટિ નિવારી નહિ —બીજા બ્રાહ્મણે અન્ન રાન્નને જોતા નહોતા પણ હું તારીને જોવાજ કરતો હતો. અને તેથી રાજના મનમાં અમારે વિશે વેહેમ પડ્યો છે.

(ઘ) તમે ઈન્—આ બ્રાહ્મણને વિશે યુધિષ્ઠિરને સદેહ ઉપજવાનું દ્રૌપદી સમજી ગઈ હોય તેમ વર્ણ્યું છે માટે વિચાર નામે નાટ્યપદ્ધત્યુ ધર્મનો સોપાન પવાની છત્ર વર્ણુની છે માટે નીતિ નામે નાટ્યાવકાર

(ર) અન્તરસત્રુએ—યુધિષ્ઠિરે નેત્રપદ્મવીવડે—આખની ધસાર-

પાંચાક્ષી—(સહર્ષ) ધન્ય છે આર્યપુત્ર યન્ય છે. વારૂ મહા-
રાજ ! એમણે તમારે વિધેની આશકા તજી તમને નિવાસ કરવા કહ્યું
એમ છતાં તમે મારા પર કૃપા કરી એનું કાંઈ કારણ હોય તો આ
કિ કરીને કે'શો (ચ)

મં'બ્રાજ'દ—વત્સા, અમે વાડવ ક્ષમા સ્વરૂપી કુ'વાહ્યે તોથી
કોઈના પર પણ કોપ ન કરતા રાજપિં કુષિષ્ઠિરનું કહેવું અમે સ્વીકા-
રું; તથાપિ અમારે વિધેની આશકા ઉભીજ રહી તે ટાળવાને અમે
તારી કને આવ્યા છીએ (છ)

પાંચાક્ષી—(નમન કરી) દિવ્યદેવ, આશકા વિનાના પુરૂષે
પોતાવિધેની આશકા ટાળવાનો યત્ન શા કાળે કરવો ! અથવા
મહર્ષિ તમે ક્ષમા કરી મારા પતિઓનું શુભ વાચ્છ્યું છે, તો આલો-
હું આર્યપુત્ર કને આવી તમને નમ મુખ યાય તેમ કરું.

મં'બ્રાજ'દ—(મનમા) જો હું એની સાંકાનું સમાધાન નહિ
કર તો એ સમજી જશે. (પ્રકાશ) વત્સા ! આશકાવાળા નરનું
દુઃખું મુગજળ જેવું છે. જો હું અહીં તારી કને આવ્યો છું તેમણે

નથી, કે—કે તરતજ તપ તપ ધ—જાને બ્રાહ્મણ નહિ હોવાથી તપરહીને
કેકાણે મુક્તથી તપસી બોલી જાયછે અને તે મુધારતા 'તપ' શબ્દની પુન-
રાકૃતિ ધેઈ જાયછે એવાર્થનો ધ—મારું એવ કયું છે એ વગેરે વાતનો.
નિષ્ફળ થયા—અર્થાત્ બધું મે બરાબર કરી બતાવ્યું સ કારણે સ્થાન
—સ માનુ આરપદ (સ્થાન) જેને વિશે સ્થાન કરીને રહ્યું છે એવો વેપ-
કારી દિવ્ય (તત્ત્વરૂપક + બદ્ધત્રીકિ) જીડ પાણીમા પેસવાનો—અર્થ-
જાને અહીં રાજી એજમ વેટોતવાનો.

(ચ) કૃપાકરી—(આરીને કહેયરપ) અર્થાત્ મનેજવામયું કરવાનું
કહેવાનું કહેતા આવ્યા કિ કરી—દાસી. (છ) વાડવ—બ્રાહ્મણ

પણ મારે વિષે શંકાશીલ થઇ ઘટોત્કચ મને જ્ઞેયા કરેછે. એવા નિવાસ-
ને અમારે આવેજી માનવો જોઇએ (જ)

શ્લોક.

નિવાસ પાવકે ભવો ભણ્યો ભલા જને સદા,
કલંકો શંકો જીવતું ન ઠીક તે થકી કદા;
વિચારય વામલોચના કુવાસ નર્ક સર્પદા,
અધિક ધિક ધિક માનુ શંકો જીવતું હું યદા. ૭

પાંચાલી—(નમન કરી) ભગવંતનું કહેવું ખરું છે. અને
મારું મન પણ તમારે વિષે શંકા ધરાવતું નથી. મણુ, મારાથી બનના
ઉપાય થોજી હું આર્યપુત્રને તમારા પ્રતિ નિ શ ક જોતાશ કરીશ. (એવે
સ્મરનર્થક પ્રવેશ કરેછે). (છ)

સ્મરવર્ધક—દેવીનો જય થાવ. તમને તે મહાદેવી કે મહાલ-
ક્ષ્મી કહી મારે યોલાવવા ધુરના દેવી, પ્રપવનના દેવી અને વનનાં
દેવી તમેજ કે ? ભક્તિવાળાં શક્તિજી ! તમે સ્વરૂપ બદલવાને સમર્થ છો
એમ જાણ્યા છતાં, હાં કહ્યું તે કહ્યું. (દિન સામ્ર જોઈ) કેમ મોદક-

(જ) જો છું—મારે વિષે આશંકા નથી, તેમ છતાં હું પોતાને
આશંકાવાળો માનું છું તેનું કારણ જો નહિ સમજાવું તો દ્રૌપદીને પણ
મારે આશંક્ય શંકાભરેલું લાગશે મૃગજળ—ઝાઝવાનું પાણી

૭ શ્લોક—નાગય પાનકે—અગિમા કલંકી ઈ—કનકયાળુ
અને શંકાવાળું જીવતું ઠીક નથી વામલોચના—વાકો દક્ષિણાગી ઓ—હે
દ્રૌપદી ! કુવામ—શંકાસુક્ષ્મ થઇને રહેવું તે નર્ક—નરકરૂપ શંકી જીવતું—
શંકાવાળું જીવતું અથવા શંકિત પુરુષનું જીવતું (છ) સ્મરવર્ધક—
પાડવોનો ગમભાદર્ય—વિદૂષક

ભટ્ટજી ! અહીં આવ્યા છો કે ? જો જો ઘડો લાડવો ન થઈ જાય ! ધારા
સેની ચાલો યજ્ઞાર ભ તમારા વિના અટકી પડ્યો છે (જ)

પાંચાલી—અગત તમે પણ ત્યા ચાલો

સ્મરવર્ધક—એ આવા યજ્ઞમા આવી શુ ખાટી જવાના છે ?

પાંચાલી—(સરોષ) ‘ વગર બોલાવ્યો બોને તે તરુખલાની
‘તોલે ’’ શુ તુ એટલુય નથી જાણતા કે, (એવે વિદ્યાધર પ્રવેશ કરે
છે) (ટ)

વિદ્યાધર—દેવી કદનાશુ યાવ યજ્ઞનો આર ભ થવામા પધારો
તેટલીજ વાં છે

પાંચાલી—તુ એમ છે ? ત્યારે તો ચાલો હું આ આવી
(સર્વ યજ્ઞમડપ ભણી જાન છે)

(ધનુષ્ય બાણ નિર્ભાગતો નકુન પ્રવેશ કરે છે)

લકુલં—(સમેદ) ભને યોગીશ્વરે પુરુષાર્થને પૂર્ણ માની દેવને
કુર્બંન ગણે તથાપિ મારે સ્વાનુભવથી નિહ થયેતો સિંધાન કિચે પ્રકારે
ખોટો માનવો ? આહા ! શુ આ ધનુષ્ય અને બાણ કે જેથી

(જ) પુરના દેવી—ઉદ્ગ્રસ્થમા રહેનારા ઉત્તવનના—બાગમા વિલામ
‘ઠરનારા વનના—આ ગાંધારની ઝુપડીમા રહેનારા ભગિનાના—પોતાના
સ્વામીઓને રિતે નીતિવળા સમિતજી—સમિત કે મહાગાયા રૂપી તમે
ઈ—જેમ સક્તિ મર્મપરતે પોતાના સ્વરૂપ મદતે છે તેમ તમે પણ પુર-
મા ઉપવનમા અને વનમાં જૂડે જૂડે સ્વરૂપે દેખાગોઝો દોરદીના અવ-
સ્થાંતરની વ્યજના છ ધરે । પો—ચેતનાદ્યુક્ત્ય પડી જડા ઉપર લાડવો
મૂળને જાણ્યુને આવામા આનંદે એવી તમારી વના ન આવી જાય !—
મધુન પામે । યાજ્ઞસેનો—દ્વાપદી (ટ) વિદ્યાધર—માઈ બાળજી

આખો ભરતખંડ વશવર્તી-કર્યોતો, તે આજ ઉદરનિર્વાહ માટે
યથાર્થ ઉપયોગી થતાં બાણાતાં નથી ! દૈવ, તે આટાટણું કર્યું તથાપિ
શું તારું મન સંતુષ્ટ નથો થતુ ! ! (નિઃસ્વાસ નાખી) હૈંવ ! શ્રવણ
કરચ. શ્રવણ કરચ;—(ઠ)

શ્લોક.

કરમ નામ છે, કર્મો તાહરું,
સરમ શો હર્યું, ધર્મો માહરું;
લલિત લક્ષણા, દક્ષણા સમી,
ગલિત ગર્વિણી, વર્ણિની દમી.

૮.

(ઠ) પ્ર. ૨ જો. ખીજ પ્રવેશની આંતે પડેલ પડવાથી આરવ્યનો
માર્ગ દેખાશે ત્યાં આ પાત્રનો પ્રવેશ સમજવો. નકુલ ભક્ષ્ય મેળવવા માટે
શિકારે ગયો હતો પણ ત્યાંથી જોઇએ તેટલો શિકાર ન મળી આવવાથી
તે કહે છેઃ બલે ઇ—યોગીશ્વર—વસિષ્ઠ વગેરે. વસિષ્ઠ પ્રારબ્ધને તુચ્છ
માની પુરુષાર્થનેજ મુખ્ય માનનાર છે. તે એવી તકરાર લાવે છે કે પ્રારબ્ધ
પણ પૂરે કરેલા પુરુષાર્થનેજ ક્ષણ ભોગ છે, માટે જો પુરુષાર્થ પ્રબળ હોય
તો પ્રારબ્ધને ફરવી શકાય છે. (જુઓ યોગવાસિષ્ઠ—ઉત્પત્તિ પ્રકરણ).
સ્વાનુભવથી—પોતાના અનુભવથી. સ્વાનુભવ વર્ણે છેઃ આઢા ઈં, વશવર્તી
—સ્વાધીન. યથાર્થ—જેઇએ તે પ્રમાણે આટાટણું—આટણું આટણું.

૮ શ્લોક—લલિતછંદ. હે કર્મો (કર્મવાળા—પ્રારબ્ધ) તારું નામ
કરમ (કર્મ) છે, ત્યારે તે તારું ધર્મો (ધર્મવાળું) સરમ (સર્મ—સુખ)
શો હર્યું ? તારું નામ કર્મ છે તો હું પણ કર્મ (કાર્ય) કર્યાજ કર છું; એમ
છતાં અતે વળી ધર્મ પ્રમાણે સુખ ઈચ્છું છું (અધર્મથી નહિ) એમ
છતાં પણ તે તારું સર્મ સામાટે હર્યું ? શું કર્મ હર્યું તે કહે છેઃ લલિત
ઇં—લલિત (સુંદર) લક્ષણવાળી અને દક્ષણા (ચતુર અથવા -દક્ષિણા
રૂપી દેવી) સરખી વર્ણિની (સારા રંગવાળી—ઝાંપટી) ને દમીને તે ગલિત
ગર્વિણી—ગર્વ જોનો ગળી ગયો છે એવી કરી મૂકી ! આ છંદનું ' લલિત '
નામ શ્લોકમાં મૂક્યું છે માટે અદ્વાલકાર.

અપિચ—

શ્લોક.

ઉપવને સુખ અગો ન માનતા,
અરર આ દુખ કશું અદાનતા !
ભટકતા વનવને કર્યા બલા,
બહુ થયું બહુ રૂપી રૂપી બલા !

૯

(એવે આમતેમ નકુલને જોતો સહદેવ પ્રવેશ કરેછે).

સહદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) આ તે કિયા પાપનાં ફળ ઉદે
‘પાંડ્યાં કહેવાય ! (ઉદર સામે જોઈ) અરે તું પશુ પૃથ સાથે એકત્ર
થઈ જવાનો વિચાર કરતું દેખાયછે કે શું ? ભલે, હવે આ કરતાંય કંઈ
તારાથી વધારે થાય તેમ છે કે ? કિંતુ અહ્યા ફૂંદેવ ! તું એટલુંય નથી
જાણતો, કે આ અહગ ક્ષત્રિય સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ વારંવાર
લાવ્યા કરેછે ! જો કે—(૮)

શ્લોક.

રથ દીન કર્યા વર દીન કર્યા,

૯ શ્લોક—પ્રિયવદ્ધાદિત. ઉપવને ઈં—અમે પૂર્વે એવા દતા કે
જેઓ ઉપવને (બાગબગીચામાં) પશુ સુખ માનતા નહિ; અરર !
તેવને આ દુઃખ કશું (કેવું) ? તે દુઃખ કહે છે: ભટકતા ઈં—અમને
વનવને (એક વનથી બીજા વનમાં) ભટકતા કર્યા ! હે બહુરૂપી રૂપી
(બહુરૂપીનું રૂપ ધારણ કરનારી) બલા (બલા રૂપ દેવ) ! બહુ થયું
(હવે તેં અતિ દુઃખ પાડ્યું છે) !

(૮) પૃથ સાથે—પીઠ સાથે. અર્થાત્ બૃષ્પથી પેટ બરડા સાથે ઝોટી
ગમું છે. પાંડવોને વનમાં ખોરાકની પણ તગી હતી એ વ્યંગનાવડે પાંડ-
વોનું કષ્ટ દર્શાવતું છે.

સુખ વૌણ્ણ કૃષ્ણાં અંર ખીણ્ણ કૃષ્ણાં;
કુઆજિન ધર્મા પર દીન ધર્મા,
શું મલિન ડયાં ? ડરપી ન ડયાં.

૧૦

અપિચ—

શ્લોક.

નવનવી સુવતીની સુવા હરી,
પ્રખર કાંતિ પ્રભાકરશી કરી;
તદપિ દૈવ સદૈવજ હારિયો,
વ્યરથ બાણ્ણ અજ્ઞાણ્ણ વધારિયો.

૧૧

૧૦ શ્લોક—તોટક. રથ ઈ—હે દૈવ ! તેં અગને રથહીન કર્યા. (કો-
ઈ શત્રુ પણ્ણ પ્રતિપક્ષીને દરાવીને રથહીન કરેછે). વર ઈ—અમે વર
(એષ) હતા તેમને તેં દીન કર્યા. (શત્રુ પણ્ણ પ્રતિપક્ષીને દીન કરેછે).
સુખ ઈ—અમે સુખ વગર કૃષ્ણા—તેં અમને દુઃખી કર્યા, તથા અમે
અર (ઉતાવળે) ખીણ્ણમાં કર્યા. અમે કુઆજિન ધર્મા (નકારાં શ્રમઅર્થ
જેમણે પેહેલાં છે એવા) થયા, તથા અમને પર (શત્રુઓએ) દીન સરખા
ધર્મા (બદલુ કર્યા—ધૂતાદિ પ્રસંગે). એમ છતાં પણ્ણ અમે શું મલિન
થઈને ડયાં ? નહિ, અમે ડરપી (ખીલીકણ્ણ) થઈને ડયાં નથી.

૧૧ શ્લોક—દુતવિભજિત. નવનવી ઈ—હે દૈવ ! તેં નવનવી સુવતી
(સ્ત્રી)ઓની સુવા (જવાની) હરી. (અમારે વનવાસ બોગવવાનો હો-
વાથી અમારી પરણેલી સ્ત્રીઓનો ઉપબોગ અંગે ન કરી શકતા હોવાથી
આયવા વનમાં અમારી સાથે દુઃખી થતી હોવાથી). શી રીતે સુવા હરી,
તે કહે છે: પ્રખર ઈ—પ્રભાકરશી (સૂર્યના સરખી) પ્રખર (તીક્ષ્ણ)
કાંતિ કરીને સૂર્યનું ઉગ્મ તેજ જેમ તાણ્ણ વનરૂપિતને સૂકવી નાખે છે તેમ
હે દૈવ ! તેં દુઃખ પાડીને અમારી સુવતીઓની સુવા હરી લીધી છે. તોપણ્ણ
અમારી સહનતાને લીધે અંગે તારી દરકાર કરતાં નથી: તદપિ ઈ, તદ-
પિ—તોપણ્ણ. વ્યરથ. ઈ—હે અજ્ઞાણ્ણ દૈવ ! તેં અમારી ખીરજ દણ્ણાને
તાગે બાણ્ણ વ્યર્થ વધાર્યો છે;

નકુલ—(સહદેવને જોઈ સઆશ્ચર્ય) કે' ભાઈ ! યજ્ઞદેવનૈવેદના મૃગ ક્યાં છે ? (૬)

સહદેવ—(નમન કરી) જીઓ પેલા પારધી લઈ બારોબાર જતા જાણીય છે માટે હવે ચાલો સત્વર જઈ એની વ્યવસ્થા કરીએ. (૭)

નકુલ—(લાખી નજરે જોઈ) બ્રાતા ! જો જો એ તો યજ્ઞમંડપ લગી જઈ પહોંચ્યા માટે આજો ઉતાવળા. (જન્ને જણ આશ્ચર્ય જાય છે).

(યજ્ઞ કરતા યુધિષ્ઠિર પાંચાલી અને યજ્ઞ કરાવતા ધૌમ્ય લોમશ પ્રવેશ કરેછે). (૮)

ધૌમ્ય—(વિદ્યાધરને આવતો જોઈ) અલ્યા વિદ્યાધર ! જો પેલા સ્મરવર્ધકને દર્શ લેવા મોકલ્યો છે તે ત્યાંના ત્યાંજ રહ્યો કે શું ?

લોમશ—વાહ વાહ ! તમનેય ઠીક મોલાગ્રમ્મતિના આશુર કુશાગ્ર લાવનાર નજરમાં આવ્યો. એ રાજમિત્ર વિમ્બને આપણા કામમ

(૬) યજ્ઞદેવનૈવેદના—યજ્ઞદેવને ધરાવવાના નૈવેદના અથવા યજ્ઞમાં આદુતિ આપવાના.

(૭) બારોબાર જતા જણીય છે—માંસાદિ ખીભત્સવસ્તુ રંગભૂમિ ઉપર ન બતાવવી જોઈએ, એવા હેતુથી આ યુક્તિ કવિએ કરીછે. રંગભૂમિ ઉપર ન બતાવવા જેવી વસ્તુઓ મણાવતાં વિશ્વનાથ કહે છે કે—“ દંતઙ્કે ચનલચ્છે ચમન્ય દ્વાદાકરંચયત્ ૪૦ ” (કા ૨૭૮).

(૮) પ્રવેશ ૩ જો. રચન—યજ્ઞશાળા. પ્રવેશ કરેછે—અર્થાત્ પડદો ઉપરવાધી દેખાય છે. ધૌમ્ય—પાંડવોના યુરોહિત. લોમશ—એ નાગના એક મોરા ઋણિ

ચોળવો એ યથાર્થ નથી સુદેવુ નિમ્ન વહુના કિન્તુ મખમુદ્દત્ત વટી જશે તેનીએ એને શી પડી છે? (ધ)

(એવે “સ્વસ્તિના દન્દ્રો” ઈત્યાદિ બોલતા દશગાર આહુત્યો પ્રવેશ કરેછે)

પ્રુથિઠિર—(આવેલા સર્વ દિવ્જને નમન કરી) ભગવંત આ પાટપર સર્વ બૂરવો બિરાજે. (૬)

પ્રાહ્લિણી—(ઉંચા હાથ કરી) શુભ મવતુ કલ્યાણગસ્તુ પુનર્પિઃ
વારાદિશુદ્ધિસ્તુ (એમ આશિર્વાદ હેતા ધણું ઋપિઓ આવી બેસેછે) (ધ)

સ્મરવર્ધક—(હાથમાં દર્ભ લેઇ પ્રવેશ કરી ગ્વમત) અરે મણુ !
મોદક મારવા વિના બીજું કાંઈ ન જાણનારને આ દાલનાં તોણાં વેણી
લાવવાનો સમય આવી પડ્યો ! આથી હરિશ્વર રામચંદ્ર અને નળાદિ

(ધ) મોભાગ્રગતિનો—મોભના છેડા જેવી જાડી બુદ્ધિનો કુશાગ્ર—
દર્ભનાં અણિયા. કુશાગ્ર જેની સૂક્ષ્મ વસ્તુને જોગવામા મોભાગ્રબુદ્ધિ કામ
લાગે નહિ, એમ છતા તેવી મોજના કરેલી વર્ણવી છે મારે વિરોધાભાસ.
રાજપ્રિય—રાજને વાહામો સ્મરવર્ધક ચિદ્રૂપક હોવાથી તે રાજપ્રિય ગણ્યા-
યોછે સુદેવુ ઈ—સુચને વિશેષ કહેવાતુ શું કાગ્યુછે? અથાત્ હુ કામાં
તમારે સમજ લેવુ કે રાજપ્રિય માણુમને આપણા કામમા મોજવાથી આ-
પણુને ધણા પ્રકારે હાનિ છે કદાચ આપણા કામમા કાઈ આપણી ગદ-
લત થતી હોય તેની ચાડી પચુ કરે, ઇત્યાદિ અર્થ બતાવનારી દુઃકી.
સમથા કિન્તુ—પણ. મખમુદ્દત્ત—યચનો નિર્મલો સમય શી પડી છે?—શી
કાળજી છે?

(૬) સ્વાસ્તિના ઈ—આશિર્વાદ આપવાનો એક મંત્ર છે “સ્વાસ્તિના
દ દો વદ્ધયન્વા । સ્વાસ્તિ ન પૂવાવિચ્ચેદા । સ્વાસ્તિનસ્તાદ્યૌં અગ્નિટનોમિઃ । સ્વાસ્તિનો
વૃદ્ધસ્પતિર્દયાતુ ” ઈદં, પૂયા, તાદ્યં અને બૃદ્ધસ્પતિ, આપાઝં કલ્યાણુ કરે,
એવો એ મંત્રમા અર્થ રહેલોછે.

(ધ) શુભ ઈ—શુભ થાઓ, દયાળુ થાઓ, પુનર્પરિવાગ વગેરેની
શુદ્ધિ થાઓ

નૃપાજોતું દુઃખ શી રીતે મારે વિશેષ ગણવું ? (સવિસ્મય) અરે ! આટલાં બધાં તુંમડાં એકદમ ડયાંથી સજીવન થયાં અને જીવન વિના તરતાં કેમ જણાયાં. (ન)

દ્વિતીય—(સ્મરવર્ધકને આવતો જોઈ) રે બહુક ! લાવ્ય લાવ્ય, હલં સત્વર લાવ્ય. મૂર્ખ ! મખસુદૂર્ત વીતી ગયાનીએ ચિંતા નથી ધરાવતો એ શું ? (પ)

સ્મરવર્ધક—(નમન કરી હલં આપી) ગોળ ખાંડ તે મધના વાસ વગર તેમ જગતુ વગર આ હુંડાળ ઉભરાયલી જોઈ મારે સાચવીને પગ મૂકતાં મૂકતાં આવવું પડ્યું, જેણે કરી આવતાં વાર લાગી. (ક)

(ન) 'તૈણાં' અને 'વેણી' વગેરે શબ્દોથી વિદ્યુત્કની પ્રાચ્ય ભાષા વર્ણી છે. 'સમય આવી પડ્યો' ઇલાદિ વચનથી યુધિષ્ઠિરની પૂર્વાવસ્થાના સુખતું અને હમણાની અવસ્થાના દુઃખતું સૂચન કર્યું છે આથી—આ મારા દુઃખથી. અરે છં—પ્રાણજીને તિરસ્કારમાં તુંમડાં કહેછે, કેમકે એમની પાસે ધનસંપત્તિ નહિ હોવાથી તે લોહાને દેકણે તુંમડાં વાપરતા હતા. સજીવન થયાં—આવી ચઢ્યાં. જીવન વિના—પાણી કે જીવિકા વિના. અહીં પાણી નથી તેમ છતાં આ તુંમડાં કેમ તરેછે ? અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર હવે એ સમજાવતું જીવન ચલાવવાને અસમર્થ છે તેમ છતાં પ્રાણજી અહીં કેમ જોગા થાયછે ? આ વાત દૃષ્ટાંત અને શ્લેષદ્વારા કથન કરી છે. (પ) સત્વર—ઉતાવળે.

(ક) ગોળ છં—કોડીઓની ઇંડાળ ગોળ, ખાંડ કે મધના વાસથી જીભરાયછે, અથવા એમાંસા આગમય જેઠ આપાઠની ગરમીથી ઉભરાય છે. પણ તે બનેભાંથી એકે કરણ આજ ન છતાં ઇંડાળ ઉભરાયછે. અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર પાસે હવે જળુ ગળ્યું ખાવાતું આપવાની શક્તિ નથી, તેમ વર્ષપ્રતિપદા કે ચમીપૂજન જેવો કોઈ ખાસ પ્રસંગ પણ નથી, તેમ છતાં આટલા જમા પ્રાણજી શું કરવા ભરાયા છે ?

લોમશ—(સકોપ) અરે મૂર્ખ બહુક ! અસંબદ્ધ શું ઉચ્ચાર્ય કરે છે. ગુડ મધુ શર્કરાતું સ્વપ્ન સુધ્ધાંય આવતું નથી તો તારે પિપી-લિંગ સંભાળતાં શી રોતે આવવું પડે ! (૫)

શ્લોક.

હોમ જો હોઠ સાળ તો, ઝાઝા ઉત્તર જાણવા;
આહુતી હોમ્ય લે તું આ, મારી દ તર્ક ગાણવા. ૧૨

સ્મર્યધૈઃ—શું ભગવંત ! અમે તો તમારે મન ધોઈને જોઈનાર કયાં કે ? સ્વાહા, આવાહયામિ અને નમઃ એ શબ્દો સાંભળી આવા ભૂદેવો જેમ ખાંડ જોળ અને મધની આશાએ કીડીઓ ઉભરાયલી જણાય તેમ જણાય છે કે નહિ ? (૫)

ધૌમ્ય—(સરિમત) અલ્લ લે આ આહુતી વિધાધર તને શોધવા ગયો છે તેના આવતા સુધી તું હોમ્ય (૫)

(૫) અસંબદ્ધ—સમ્બધ વગરનું—જ્યાં જેની જરૂર નથી એવું અથવા અમર્ષાદ અસંબદ્ધપણું કહી બતાવે છે: ગુડ ધૃ. ગુડ—ગોળ, મધુ—મધ, શર્કરા—સાકર

૧૨ હોય ધૃ.—“ હોઠ સાળ તો ઉત્તર ઝાઝા ” એવી કહેવત છે તેમ તું પણ મને તેવાં જનાળ આધ્યાત્મ કરે છે; પણ હવે હોમવેળા વટી જાય છે માટે તર્ક ગાણવા મારી દે—કપના કરી કરીને જવાબ આપવા પડ્યા મૂઝ. અને આ આહુતિ (હોમવાનો પદાર્થ) હોમ્ય.

(૫) ધંડાળ ઉભરાય છે, એ દષ્ટાંતનો સિદ્ધાંત બતાવે છે: સ્વાહા ધૃ. સ્વાહા—દેવને આહુતિ આપતાં હેવટે બોલવાનો શબ્દ. આવાહ-યામિ—આવાહન કરે છું—બોલાવું છું બહુને બદલે સ્વાહા, જોળને બદલે આવાહયામિ, મધને બદલે નમઃ અને કીડીઓને બદલે આકર્ષણ જણાવા.

(૫) સરિમત—હાસ્યસાથે. અલ્—બસ. આહુતિ—(હોમ્ય, ક્રિયા-પદ સાથે અન્યમ કરવો).

સ્મરવર્ધક—(ઝોકા ખાતો) આ મહતિયા મહારાજને મૂકી અમારી આંખો ફાડવાથી તમને શું મળવાનું છે? (મત્રાન દને બોલાવી) મહારાજ! હવે આ આહુતી હોમો (ય)

લોમશ—(સકોપ) અરે કદ સમજે છે કે નહિ, “પ્રાધૂર્ણ કને સર્પ રી રીતે મરાણાય?” (વિદ્યાધરને ઝાપનો જોઈ) હવે આ વિદ્યાધર આવ્યો હવે એ જોન આપો (૧)

મત્રાનંદ—(નમન કરી) ભૂદેવ મને એ કૃત્ય સોપશો તો હું વિદ્યાધર જોઈશ કરે તેટલું બધું કરીશ.

સ્મરવર્ધક—(ભીમને આવતો જોઈ સસ્મિત) મહર્ષિ મત્રાનંદ! એ ભૂદેવો અને અમારા ભૂપતિ તમને મહતિયો માલ ખવડાવે તેવા છે. પરંતુ આ જુઓ અમારા મહારાજ આવે છે તે જ્યારે યજ્ઞ કરશે ત્યારે અમે આચાર્ય થઈશું અને તમારી આહુતીમાં ગોઠવણ કરીશું. હવડા તો મહાજનનના સાંઠની પેઠે જ કરતા હો તે સુખેથી કંઈ કરો. (ધટાકચને આવતો જોઈ) દિજદેવ! આ અમારા યજ્ઞમાનની પાસે રહેશો તો મોંભાગી દક્ષિણા મળશે. (નકુલ સહદેવને આવતા જોઈ) મત્રાનંદ મહારાજ! તમારું ભવિષ્ય ભજે એવી દક્ષિણા મળશે કે નહિ તે આ બે ભાઈ કહી શકે તેવા છે. (લ)

(ય) મહતિયા મહારાજ—આહુત્ય વેપધારી રાક્ષસ—મત્રાનંદ.

(૧) પ્રાધૂર્ણ—પરાણો—મેહેમાન

(લ) ભૂપતિ—યુધિષ્ઠિર મહતિયો માલ ખવડાવે તેવા છે—તમારી પાસેથી કાંઈ કામ ન કરાવતા તમને જમાડે એવા છે, વક્રોક્તિ. મહત મને એવો માલ (માર) ખવડાવે એવા છે, એ મર્મ્માર્થ આહુતિમાં ગોઠવણ કરીશું—આહુતિ હોમનારને સ્થાને તમને રાખીશું. વક્રોક્તિ તમારી પોતાનીજ આહુતિ કરી નાખોશું—તમને હોમો દેશું, એ મર્મ્માર્થ.

(બીમાદિક પ્રથમ યજ્ઞનારાવણને અને પછે જેઠેલા બીજા દિનને નમન કરી એક પછી એક આસન પર બેસે છે.)

ધૌમ્ય—સ્મરવર્ધક ! સ્મરવર્ધક ! જા જા, એા મણે આજ્ય મૂકેલું છે તે લઇ સત્વર આખ્ય. (વ)

સ્મરવર્ધક—(જેઠેલા મુનિઓની આગળપાછળ જોઇ) ભગવંત ! યજ્ઞપુરોહિતને શ્વાન સ્પર્શ કરે એ તો મહાઅધમ લેખાય, પણ મહારાજ ! મખ માટે શંખી મૂકેલા આજ્યને માર્જારી મારો ગઇ હોય તેનો, કંઈ વિધિનિષેધ મનાય ? ના ના, નહિજ. “ જિહ્વાકું પશ્યું અને કૂતરં આક્યુ ” એ તો કથનાર કથીજ ગયા છે. (જ)

લોમશ—(સકાષ) અરે આ મૂર્ખે બહુકને તે શ્રમસાધ્ય પ્રાપ્ત કરેલું આજ્ય શે સોંપ્યું ? હવે શું કરીશું ! ! (સખેદ) શિવ શિવ ! સત્રની પૂર્ણાકૃતિ કરથા વિનાજ ઉઠવું પડશે કે શું ? (વ)

દક્ષણ—(વક્રોક્તિ). અર્થાત મારરૂપી દક્ષિણા. તમારું અવિખ્ય બળે— (મોત બેચું), આ બધી વિદ્યુતકની વક્રોક્તિએ દલિત બાણવી. કમકે વિદ્યુતકને કાંઈ આ દેવના માયાપ્રપંચની ખગર હતી, એમ પૂરું વર્ણ્યાયું નથી; પણ વિદ્યુતકની વિદ્યુત વાણીમાં સડજ આવા મર્મ રહ્યા છે તે દ્વારા બાવે કયાના બીજવું ઉદ્ધારન કરવાને કવિએ આ પતાકારથાનની રચના કરી છે. (પતાકારથાનક વિષે જુઓ રોપદર્શિકા સળગામા પૃ. ૧૩૫). (ઘ) આજ્ય—ધી.

(જ) યજ્ઞપુરોહિતને—યજ્ઞના બલિદાનને. મારી મર્મ હોપ—ખાઈ ગઇ હોય. જિહ્વાકું ઇ—જિહ્વાકુ પશ્યું (ચાહ્યું) મયું—તેનો કાંઈ બાધ સેવામાં ન આવ્યો. અને કૂતરં આક્યુ (અટકી રહ્યું—અટકી ગયું) અર્થાત તેનો બાધ ગખવામાં આવ્યો. અથવા કૂતરં આક્યુ કહેવાય એટલે તેથી અબઝાય, અસાધ. દમખા એને હામે એમ જોલાય છે કે, “ કૂતરં પશ્યું અને જિહ્વાકું ન પશ્યું. ” ધી તો જિહ્વાકું ખાઇ ગયું, એ વિદ્યુતકને કહેવાનું તાપ્ય છે.

(ઘ), ધમઆપ—મેદુનગ્રી મેળવાય એવું. પ્રાપ્ત કરેલું.—

યુધિષ્ઠિર—(નિશ્વાસ નાખી) અવિનાશીની અકળગતિ !
 રે સ્મરવર્ધક, “વેળા એવી રક્ષા” તો તારા જેવાએ અવશ્ય કરી
 જાણવી જોઈએ ! (સ)

રે સ્મરવર્ધક—(હાથ જોડી સમેદ) મહારાજ “જ્યારે જેવા ચાલે
 ત્યારે તેવા દેવા” એ સૂત્ર મને પડ્યુંએ શાખવ્યું છે અને તેથીજ
 હું મુનિમહારાજને કહું છું કે ધૃતને હામે પય ચાલશે. પણ મહારાજ !
 શાકે માને છે કાણ ? (દ)

પાંચાલી—(સકોપ) આર્યપુત્ર ! આવને હજી આથીએ વધારે
 • જોઠે થઠાવો એટલે પેટ ભરી પામવાનું પામશે ! (મા)

ભીમ—(જોડેથી) મૂર્ખ ! મૂઠ ! જા જા, અહીંથી આધો
 જા (વા)

કરેલું અર્થાત્ મોઠા પ્રવાસથી મેગવેલું સત્ર—પર પૂર્ણાત્—પર પૂરો
 થવા નિમિત્ત જે વટે ધીની આતિ આપણમા આવે છેતે ચોકુક ધી
 પણ ગારણમા યુધિષ્ઠિરને ગળતુ નથી, એવી તેની દુર્દશા છે, એ ધ્વનિ.

(સ) “વેળા એવી રક્ષા” —અર્થાત્ આપણી સારી સ્થિતિમા એર્થા
 હજરગણા ધીની કાર્ડ નિમાત નહોતી પણ આપણો આવી સ્થિતિમા તે
 બહુ મોરી સીજ ગણાને તે નિથે મેરકાર રહેતુ ચોગન નહોતુ !

(દ) જ્યારે છ—અર્થાત્ અણમા ધી ન મળે ગાટે આપદર્મને
 અનસરીને ધી ! હામે તેના મઠ નિનિનિધિયો પણ ચલાવી લેનારો તે પ્રતિ
 નિધિ જતાવે પય જિ પય—દમ

(મા) મુખ નાનિજા આ ! મિદુ રમ્ને જનાવ નથી હોતો, એમ બહુધા
 નાટકોમા નજીતુ જોગમા આવેલે (જુઓ ગાલવિમિતિ ઈગત્ર, રત્નાવલિ,
 રિયત્તર ૧, ૧૧ નિમ, વગેરે)

(રુ) ભીમનુ અ રા ! પ્રાચીના પદ્ધતિનુ મૂલક છે ભીમનો

મંત્રાનંદ—(જાડી આમતેમ જોઇ) ભગવંત આ આજ્ય,
આ રહ્યું; યથાર્થ નીચું નમી જીવે તો જડેકની ! (જા)

પાંચાલી—નીચું નમી કામ કરતાં તો કેહના મંકોડા મરડાઇ
જાય છે ! (યુધિષ્ઠિર સાચુ જોઇ) આર્યપુત્ર ! તમારે જોને રાખવો હોય
તો કરારે રાખો પણ થોડા દહાડા આ મંત્રાનંદને જોતું કાંમ સોંપી
જીઓ. ને જોને પાંચરો તીર જવો કરવો હોય તો એજ ઉપાય છે.
હું તો મારે માફે બધું ય કામ આજથી મંત્રાનંદને સોંપવાની છું. (ગા)

ભીમ—હા હા, ઠીક છે; એમ થોડા દિવસ કરી જીઓ.

યુધિષ્ઠિર—આપ્તજને અનુચિત વર્તન કેવળ અહિત વિચાર-
શીને કર્યું હોય એમ લાગે તથાપિ તેના વિરુદ્ધ કંઈ પણ કરવા શાસ્ત્ર
શાખ પૂરતું નથી. (ધા)

અત્રાગ દ્રૌપદીપર વિશેષ હતો એમ આગળ વર્ણવે, તેનું આ સૂક્ષ્મતર
બીજ છે.

(જા) યથાર્થ—બરોબર રીતે મંત્રાનંદદ્વારા થી મળી આવવાથી
દ્રૌપદી પ્રસન્ન થાય અને તેનાપર વિશેષ પ્રીતિ કરે, એવા હેતુથી કવિએ
આ રચના કરી છે.

(ગા) નીચું નમી ઇ—(વિદ્યકના સંબંધનું વચન છે). મંત્રા-
નંદના લાભનું વાક્ય દ્રૌપદીને મુખે બોલાવીને કવિએ બાધિ કથાનું સૂક્ષ્મ
બીજ મૂક્યું છે.

(ધા) આપ્તજને—પોતાનો કહેવાનો હોય તેવા માણસે જે માણસ-
સને આપણે પોતાનો કરી માનતા હોઇએ, તે માણસે જે કાંઈ અનુચિત
(અધર્મિત) વર્તન આપણું હિત વિચારીને કર્યું હોય તો તેની વિરુદ્ધ કાંઈ
ઉપાય લેવો યોગ્ય નથી, એનો સર્વ કાંઈ જાણે છે, પણ તેણે આપણું અહિત
કરવાના વિચારથીજ કાંઈ અધર્મિત વર્તન કર્યું, તો પણ તેને તે આપ્તજન
છે, એટલા ઉપરથીજ માફી આપવી યોગ્ય છે. જે એમ ન કરવામાં

ધૈ. ૨૫—વત્સા ! યુધિષ્ઠિરનું કહેવું સચુક્તિ છે. જો શ્રવણ કરય. (ઢા)

શ્લોક.

ક્ષયરોગી વિધુ ભાળી, રેહિણી તજતી નથી;
પૂણિમાએ તથા પૂર, સુખ સે કહું કયો.

૧૩

લોમશ—વત્સા ! ધૈ. ૨૫નું કહેવું સત્ય છે. (રમરવર્ધક મણી જોઈ) લે અત્યા ! આ આનંદપૂર્ણાહુતિ સમયે હોમી દેજે. (રમરવર્ધક દાયમા ધીનો પડીએ જાણી જાનો રહેછે).

ધૈ. ૨૫—(યજ્ઞની ધૂણી આખમાં જવાથી એકનો એક મંત્ર ફરી બોલેછે અને જોઈતી વસ્તુ ન જઈવાથી આખો મીચી ફાંફા મારેછે) પુ (લ બાવી) પુર (વિશેષ લ બાવી) પુન (એ સાંભળી રમરવર્ધક ધી હોમી દેછે અને સર્વે તેનાપર કોપ કરેછે) (ઘા)

તો આપ્ત અને અનાપ્ત વચ્ચે કાંઈ તફાવત રહેતો નથી યુધિષ્ઠિરનું શાસ્ત્ર પ્રમાણ વચન હોવાથી અહીં નામકરું શાસ્ત્રચક્રપુર્ણ વર્ણાયું છે. (જુઓ નાટ્યપ્રકાશ પૃ. ૮૦ મું).

(ઢા) વત્સા !—હે દીકરી ! (દ્રોણદીનું સંબોધન). સચુક્તિ—દહાંતાદિ કુક્તિથી પ્રમાણ થયેલું.

૧૩ કુક્તિરૂપ દહાંત કહે છે: શ્લોક—અનુષ્ટુપ. ક્ષયરોગી ઇ—અંદરે ક્ષયરોગી (અંધારિયામાં પ્રતિદિન ક્ષીણ થતો) જોઈને પણ તે આપ્તજન હોવાથી તેની સ્ત્રી રેહિણી તેને તજતી નથી, અને તેથીજ તે પૂણિમાએ (અંદર પૂર્ણ તેજસ્વી યાય છે ત્યારે) પૂર સુખ સે છે, એમાં કહું કયોને (વિશેષ વખાણીને) શું કહું ?

(ઘા) પુ ઇ—પુન એ અક્ષરોથી શરૂ થતો મંત્ર ધૈ. ૨૫ બોલે છે

મુધિષ્ઠિર—(નિઃશ્વાસ નાખી) દૈવની ગતિ બદલવત્તર છે. (જા)

પાંચાલી—ભગવત ! હું એનાં સર્વે લક્ષણ જાણું છું. આર્ય-
પુત્ર હવે તો સમજ્યાકુની કે એને ધૂણી લાગી તેથી એણે યજ્ઞની પૂ-
ર્ણાહુતી કરી નાખી. (સર્વ આલ્લણે સાગું ભેઈ) મંત્રાનંદ મહારાજ !
ભોજન સમય થયો છે માટે હવે કંઈ જતા નહિ. (જા)

સ્મરવર્ધક—(નીચું બેઠ) ત્યારે શું અમે જઈએ અને એ,
ન જાય ?

મુધિષ્ઠિર—અરે ભાઈ ! એવી નિરર્થક કલ્પનાઓ કાં કરે છે.

દ્યૌન્ય—(તિલકાકિ કરી રહ્યા પછી) હવે તમારે જહું હોય તો
જાવ. (એટલું કહી બંને મુનિઓ જિભા થાય છે).

પાંચાલી—(જિભા થઇ) આર્યપુત્ર ! (સ્મરવર્ધકને બતાવી) આ
તમારા મહર્ષિને તોડી વેહેલા આવજો (એમ કહી જાય છે). (જા)

લોમશ—અભતરાત્રુ ! આ યજ્ઞ પુનરપિ થઈ શકે તેવા છે. તે

અને તેના પુરુષ એટલા વ્યક્તિઓ બોલાયાથી વિદ્યુત સમજે છે કે ' પુરુષ
એટલે પૂરુ', માટે પૂર્ણાહુતિ આપવાનો સમય થયો, એમ સમજી પૂર્ણાહુતિ-
નો આરંભ થતાંમાંજ તે ધી હોમી દે છે, એટલે તે હોમોલું નક્કી જાય છે
અને ફરીને હોમવાને ધી છે નહિ, તેથી તેનાપર સર્વે ક્રોધ કરે છે વિદ્યુત-
ની આવી ભૂમ મંત્રાનંદના લાભની છે, ને આગળ વર્ણુારો

(જા) દૈવની ઈ—કેમકે પ્રથમ ધી નાચ પામ્યુ હતુ તે વળી મળી
આપ્યું, ત્યારે આ રીતે નાચ થયું !

(જા) મંત્રાનંદ ઉપર દ્રૌપદીની વિશેષ કૃપા વર્ણવી બતાવે છે: મંત્રાનંદ
મહારાજ ! ઇ. (જા) મહર્ષિને—વિદ્યુતને (વદેશકિત).

ચી શોચ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. હવે આલો બોજનવિધિ આ-
ટોપી લઇએ. અહ્યા નિધાધર! આ બલિ મૂકી તથા દર્ભાદિ નદીમાં ના-
ખી બોજન સમય થયો છે માટે જ સત્વર આવ્ય. (એમ કહી સડ
જણી જાય છે અને વિધાધર પણ દર્ભાદિ લઈ રહ્યા પછી નદી બચી જા-
ય છે). (જા)

(મત્રાનંદ અને પાછળથી બોજન કરનાર બ્રાહ્મણો પ્રવેશ કરે છે). (તા)

મત્રાનંદ (એકમે)—હાં હાં કીક ચોપટ જોઈવી, રમનાર
બિસાઈયા અને દાવ નાખ્યા. હવે તો ઈષ્ટકૃપાથી પાસા સુલટા પડે
ઐતલ્લુજ કરવાનું બાકી છે. દાનવી માયા એ તો મોટામાં મોટી મના-
ચેલીજ છે તેને બિચારા માનવી શી રીતે જાણી શકે ? હું જણા બ્રા-
હ્મણ છું તે ભીમાદિક નથી જાણતા તે જણાવી આ પ્રમાણે વૈરના
અંતને પામીશ. (જા)

શ્લોક.

ગુપ્ત જ્યમ રાખમાં વનિહ વર્ણીને રહે, તે દહે દાવથી પાદ મૂકે;
સુપ્ત કરિઆરિ સમો વેશ વસમો ગ્રહી, અસુર આ આવિયો દાવ ચૂકે !
ભીમભડ ! તે આહ્યા મિત્ર મમ મારિયો, ધારિયો નહિ તદા અંત હુંકે !
જેજહુ ખોજહુ વૈર હું પલકમાં, હલકમાં રામ રમતાં ન રૂકે. ૧૪

(જા) અગતશનુ—(મુષિષ્ઠિરનું સંબોધન). પુનરપિ—ફરીને પણ
(તા) પ્રવેશ ૪ થો સ્થળ—બોજનગૃહનો રસ્તો.

(જા) મત્રાનંદ દાનવ છે એ વાત અહીં વર્ણવે રહ્યું કરે છે. હું
ઈ—અર્થાત્ હું દેવ છું તે ભીમાદિક જાણતા નથી તેમને વખત આવ્યો
જણાવીને વૈરના અંતને પામીશ—વૈર વાળીશ.

૧૪ શ્લોક—જૂલણા ગુપ્ત ઇ—જેમ રાખમાં વનિહ (અગ્નિ) ગુપ્તપણે
વર્ણી રહ્યા દોષ તેમાં જાણથી પાદ (પગ) મૂકે તે દાવથી દહે (બાળે), તેમ સુમ

(ભારતીભટ પ્રવેશ કરી)

ભારતીભટ—અરે મન્નાનંદ ! હવે તો તમે રાજપ્રિય થયા માટે અમારું કંઈ કરજો હો.

મન્નાનંદ—(સમય સ્વગત) અરે આણે કંઈ સાંભળ્યું કે શું !
(પ્રકાશ) તમે શાપરથી કહો છો ?

ભારતીભટ—શા પરથી તે તમારા બોલ્યા પરથીજ.

મન્નાનંદ—(સંકોપ) અમે એવું શું બોલ્યા કે તમે એમ કહો છો ? અમે કશુંય ક્યારે બોલ્યા છાએ ?

ભારતીભટ—‘ ખાતો ન જણાય પણ ખાતો તો જણાય હતી. ’ (હા)

ભિમભટ—(મન્નાનંદને જોઈ) અરે જુદવ ! કંઈ અમારા ભ-

(સતેવા) કરિઅરિ (દાથીના શત્રુ—મિદ) મમો વસમો વેશ (આદ-
શુનો) મહીને આ અસુર અગ્નિ છે તે શુ દાવ ચૂકે એમ છે ! ભીમને
ઉદ્દેશીને કહે છે. હે ભીમમહા ! અલ્યા ! તે મમ (મારો) મિત્ર (બહુ રા-
ક્ષક) મારો, તમા (ત્યાં) તે તારો અંત (મરગણ) ઢુંકે (પામે)
ધાર્યો નદિ શુ ? કીક, દરે દુ બેઉણુ (સામ), અને પલકમા વેર બેઉણું
(વેર વાળીન ત સળધી પરિતાપ બેઉણું) હવે દલકમા (હેલામા)
તારા રામ રમતાં (તારું મોત થતા) રૂકે નદિ (અટકે નદિ) અર્ધો
રાક્ષક રૂપી ગૂઢ અર્થ ઉધાડો કર્યો છે માટે મુખસધિનુ ઉદ્દેશીદ નામે અંગ
વર્ણ્ય છે “ ઉદ્દેશીમોદનમ્ ”—(દસરૂપ)

(હા) ખાતો હ—અર્થાત્ તમે બોલ્યા તે અમે નદિ આગળ્યું હો
પણ તમારાપર દ્રોણી પ્રસન્ન છે ને અમર જીવામા આવે છે, તેથી અમે
ધાર્યો છાએ કે તમે રાજપ્રિય છે

હી ભાળજે ત્તે જ નીકર પછે અમે છીએ હો ! "પેટ ભરાયુ એટલે પાટણ ભરાયુ," ને એવા સ્વાર્થ થયા તો અખડાઈ પડશે અમે જાતે જાયુ છે અને કાનોકાન સાબળ્યુ છે (પા)

મંત્રાનંદ—(સંકોપ) પણ એટલાજ પરથી અમારૂં સ્વાર્થ પાણુ ફોણુ કહી શક નવો છે ? (ના)

ભોમભટ—કોણ કહી શકે તેવો છે તે આ અમારા જેવોજ છે. "કેમ હવે બોલ્યુ અમોલ્યુ કરશે તે અને કરવા કહ્યુ કે ? (પા)

ભોમભટ—ભારતીભટ, (મંત્રાનંદને બતાવી) આ તમારા મિત્રને કહેજે કે અમને ભૂલી જાય નહિ અમે એનના ભોમિયા છીએ હો અમે એમને વિષે કહ્યુ કંઈ સાબળ્યુ છે, કિંતુ પાચાલીના મસજતા ભાળી જાયો જોઈનેજ કાંઈ બોલ્યા નથાં (ના)

(પા) અમે ઇ—અમે તમારૂં સન્માન થતુ જાતે જાયુ છે અને દ્રાપદીએ તમને પોતાની પાસે રાખવાતુ કહ્યુ તે કાનોકાન સાબળ્યુ છે એવા અર્થે "સાક્ય ભોમભટ કહે છે પણ મંત્રાનંદને વહેમ પડે છે કે રખેને એણે મારો છળ જાણ્યો હોય તથા મારો બોલ સાબળ્યા હોય !

(ના) બ્રાહ્મણોએ મારૂં કપડું કેટલે દરજ્જે જાણ્યુ છે, તે નક્કી કરવાને મંત્રાનંદ પ્રશ્ન કરે છે પણ ઇ—

(પા) મંત્રાનંદનો પ્રશ્ન બોલી બતાવીને ઉત્તર કરે છે કોણ ઇ—કોણ કહી શકે એવો છે ? એમ પૂછાછો એના ઉત્તર એજ કે તે અમારા જેવોજ કહીશકે એવો છે અર્થાત્ હું પોતે મ્હી શકુ છું બોલ્યુ અમોલ્યુ—તમે રાજત્રિય થાઓ ત્યારે અમારૂં સન્માન થાય એમ કહવાતુ નમે કહ્યુ છે તમી હવે દુરાગે નહિ એમ ભોમભટતુ કહેવુ છે પણ મંત્રાનંદને આ વાત પણ જમ કંપજવે છે કેમકે તે એમ સમજે છે કે જે હું બોલ્યો તે આ બ્રાહ્મણે એકસ માળણ્યુ છે કે શુ, જ્યથી તે આ પ્રમાણે મોતે કે ?

(ના) ભોમિયા છો—મણીતા છીએ (એ રાજત્રિય છે એ વાત

મંત્રાનંદ—(સભ્ય) ભાઈયો હું કંઈ કંઈ બુદ્ધિથી બોલ્યો નથી, તથાપિ જો તમે માફ કર્પે ગુપ્ત રાખશો તો મને સ્મરવર્ડકતુ સ્થળ મળશે અને તે મળ્યું એટલે તમારે નિત્ય મિષ્ટાન્ન કરજો. (વા)

ભારતીભટાદિ—(સ્વગત) અરે આ તો કીક કંઈ “આંધળે એઈજ ફૂટાય છે.” (પ્રકાશ) મંત્રાનંદ અમે કોઈનેય નહિ કહિયે પરંતુ તમારે અમને મિદ્ધાનપાણી સમે બૂલવા નહિ હો. (મા)

(સોળાં પેઢેલા અને હાથમાં તુબીપાત્ર ઝાલેલા દસ વ્યાર બ્રાહ્મણ પ્રવેશ કરેછે.)

મોહકાનંદ—(આમતેજ જોઈ) અરે ભારતીભટ, બોમભટ, સોમભટ, આલો આલો. ગુરૂદેવે ભણાવ્યું છે કે “ક્ષતં વિદાય મોક્તવ્યમ્” તે બૂલી ગયા કે શું ? અમે તો એ યથાર્થ શીખ્યા છીએ. કેમ આવવું છે કે જઈએ ? (મા)

સર્વ દ્વિજ—સત્યં સત્યં. (મંત્રાનંદને જોઈ એક પછી એક) અમે તમારે માફ ઘણું કર્યું છે હો. અરે અમે હુંજો નહિં તો પાંચાલી-

ના). મંત્રાનંદ રક્ષક છે એ વાતના બોમિયા છીએ, એ તો રખેને એમના કહેવાનો અર્થ નથી, એવો મંત્રાનંદને ભય ઉપજે છે ‘અમે એમને વિશે કંઈનું કંઈ સાંભળ્યું છે,’ આ વાક્યમાં પણ ઉપરના જેવોજ ભય છે.

(વા) બ્રાહ્મણોના બોલવા ઉપરથી મંત્રાનંદ અભરાય છે, કેમકે તે એમ માનેછે કે બ્રાહ્મણોએ માફ બોલેલું (૧૪ મા શ્લોકનું) સાંભળ્યું છે. અને તેથી તે કહેછે: ભાઈઓ ઈ.

(મા) ભારતીભટાદિ—ભારતીભટ વગેરે. બીજા બ્રાહ્મણો. અરે ઈ—આપણે કહીએ છીએ કેઈક જૂદું ધાગીને અને એ મમજે છે એ કંઈક જૂદું. (મા) “ક્ષતં-વિદાય મોક્તવ્યમ્”—સો કામ વડમાં મૂકીને આપ લેવું.

પ્રસન્ન થાયજ નહિ જાઈ ધૃતનો ધાટ તો અમેજ ઘડી બતાવ્યો'તો ન.
સ્મરવર્ધકને ઊધા પાટા બાધનાર અમેજ. જો અમને ભૂલી ગયા તો
હતા એવા થયા એમ જાણવું. તમારૂં ગાયુ અમે ગાયુ' અને લોમ-
શ મહર્ષિના કોપપાત્ર થયા. જો જો, સભારજો, નીકર હતા તેવા
થશે. (યા)

મંત્રાન્નંદ—(સભય) દિનદેવો ! જેમ છે તેમનું તેમ રાખશો
તો હું કોઈને ભૂલી જવાનો નથી હું સ્વાદ લઈ તૃપ્ત થાઉં અને ત્યાર
પૂઠે તમારે હું ખ દખવાનું ર' તો કરારે મને કહેજો ! હું કોઈનેય ભૂલ
એવો નથી હો ! (રા)

(યા) મ નાન દે બ્રાહ્મણોને મળીને સ્મરવર્ધકને હલકો પાડવાને ધી
સતાડ્યું હતું અને માછળથી તે શીધી આપ્યું હતું, એ વાત અહીં સ્પષ્ટ
કરેછે બાર્હિષ્ઠ આ વચનો સર્વ દિનના છે અને તે અનુક્રમે સેવાના છે.
એવી રીતે કે—

સર્વ દિન—સત્યં સત્ય.

૨ જો દિન—અમે તમારે સારૂં થયું કર્યું છે હો

૩ જો દિન—અરે અમે હાથએ નહિ તો પાચાલી પ્રસન્ન થાયજ
નહિ

૪ થો દિન—જાઈ ધૃતનો ધાટ તો અમેજ ઘડી બતાવ્યો'તો ન.

૫ મો દિન—સ્મરવર્ધકને ઊધા પાટા બાધનાર અમેજ

૬ ટૂં દિન—જો અમને ભૂલી ગયા તો હતા એવા થયા એમ
જાણવું.

૭ મો દિન—તમારૂં ગાયુ અમે ગાયુ અને લોમશમહર્ષિના કોપ
પાત્ર થયા

૮ મો દિન—જો જો, સભારજો, નીકર હતા તેવા થશે.

(રા) જેમ છે તેમનું તેમ—અર્થાત્ સુપ્ત હું કોઈને ભૂલી જવાનો
નથી—તમને મધાને ખાઈ જઈશ એજ અર્થ વિસ્તારથી કહેડે હું સ્વાદ

(વિદ્યાધર પ્રવેશ કરીને)

વિદ્યાધર—(નમસ્કાર કરી) ભૂદેવો ! હું દર્ભાદિ નદીમાં નાખી આવ્યા માટે હવે ચાલો ભોજનાદિ આટોપી લઇએ. (મંત્રાનંદ બાણી જોઇ) તમે યજ્ઞમાનપત્નીને મળી આવ્યા કે હવે જવાના છો ? (ટા)

મંત્રાનંદ—તમારા વિના તે જવાગ ? ચાલો હવે સાથેજ જઇએ છીએ.

સદાશિવ—અરે ભાઈ એમના વિના તમે ઘણુંજી ભટક્યા છો અને ગયા છો, કિંતુ પ્રરૂપના કર્મ આહું પાંદહું છે. બાકી ઈયાં મંત્રાનંદ અને ઈયાં પાંચાલીનું મસન્ન થવું ? (વા)

(સ્મવર્ધકર્તુ પ્રવેશ કરવું.)

સ્મવર્ધક—(મંત્રાનંદ બાણી જોઇ) મહાશય ઓદકિયા મળશે. (વિચાર કરી સ્વગત) અરે પણ પાંચાલીની આના પરની મસન્નતાને હું કેમ બીસતી જાઉં છું (પ્રકાશ) મંત્રાનંદ ! હવે અમને ઓદક મળશે કે તમને ઓકલાનેજ. “મૂના ઝાડનાં મૂળ છોડાં” જાણી સંભારશો તેમાં તમનેજ લાલ છે.

મંત્રાનંદ—અરે એમ શું બોલો છો ? સૌથી પહેલા તમે. અમે નાના પેટના છીએ એમ સમજશો મા ! (જા)

સંદર્ભ ૪૦.—મતલબ કે તમે જીવતાજ નદિ રહો તો દુઃખ દેખવાનું શાનું રહેશે ? (ટા) યજ્ઞમાનપત્નીને—દ્રૌપદીને.

(વા) વળી પાછાના જોવુંજ પેહેમ ઉપજાવે એવું વાઙ્મય મદાગિય પણ બોલેછે. અરે ભાઈ ૪૦.

(જા) સૌથી પહેલા તમે—અર્થાત્ સૌથી પહેલો નાચ નમાને દરીશ

સ્મરવર્ધક—પેટ તો અમારા બીમ મહારાજનું તમારાથીએ
મોટું છે પણ—(એવે સહદેવ પ્રવેશ કરી સર્વને નમન કરે છે.) (ધા)

સહદેવ—(સદૌપ) અહ્યા સ્મરવર્ધક ! તને આ દિવસેવા-
ન બોલાવા મોકલ્યો છે તે ભૂલી જઇ પાતોના તડાકા માર્યા કરે છે કે ?
(હાથ જોડી સર્વ દિનને) શૂરવો ! બોજન સમય થયો છે માટે કૃપા
કરી પધારશો. (મંત્રાનંદ બળી જોઇ) મહારાજ ! તમારું સ્મરણ કૃપક-
નંદિતી કર્યા કરે છે માટે મારી સાથે આવવાની કૃપા કરશો.

સર્વ દિવસ—હા મહારાજ અમારે કંઈ વાર નથી. ભારતીભટ,
ભોમભટ, સોમભટ, મોકકભટ, ચાણે વાલો. (ઘુંળીપાત્ર વગાડતા
અને આનંદ પામતા સર્વ અહ્યા જાય છે).

(સરેવરમાંથી કમળ તોડતો તથા વનરાજની ઉપવન જેવી શોભા
જોતો બીમ પ્રવેશ કરે છે.) (સા)

બીમ—(કમળને જોઈ) અરે આ કમળની શોભા અઢીકિ
છે. (બીજા કમળને જોઇ) હા ! આ કમળ કરમાઇ ગયેલું સત્તા શો-
ભાનો ત્યાગ કરતું નથી. મારે તો અધુના આવજા અખજનો ઉપજો-
લેવાનો છે માટે આ મકુલિત થયેલા અને પોતાની રમણિકતાથી બીજા

(ધા) પેટ ૬૦—આ વાક્ય સ્મરવર્ધક તો સામાન્યરીતે બોલે છે
પેણ મંત્રાનંદના વાણનો ઉત્તર એમાં થઈ જાય છે. જેમ કે, મંત્રાનંદ કહે છે
કે “ અમે નાના પેટના નથી—તમને ખાઈ જઇએ એવા છીએ. ” ત્યારે
સ્મરવર્ધક કહે છે કે “ અમારા બીમનું પેટ તમારાથી મોટું છે—તને પણ
બીમ ખાઈ જાય એવો છે. ”

(સા) પ્રવેશ ૫ મો—ઉપ જાનો દેખાવ. વનરાજ—વનની પંક્તિ—
વનમાં રહેલી વનરાજિની દારૂઓ. ઉપવન જેવી—બાગ જેવી.

કંજોતું ઉપહાસ કરતાં આ અમલ કમલનો મારે ત્યાગ કરવો જોઈએ.
(સારાં કમળનો ત્યાગ કરી) અરે, તમે શું મારો ઉપહાસ કરો છો ? પણ
જુઓ જુઓ:—(હા)

શ્લોક.

વન પંકજ ફૂડા, દિન નવ રૂડા, બાળ્યજ ભુંડા, હાસ્ય તણ;
આનન તારા સમ, ખાઈ કહું સમ, માણ્યપ્રિયા મમ, સાજ સણ;
દે પ્રમુદિતપંકજ, ભય ધરય આ ગજ, મરદી કરું રજ, ક્ષત્રી હણ;
તુજસમમુખનયની, અધિક સુવયની, રાજિતઅયની, રમ્ય બણ. ૧૪

(હા) અહીં બીમ કમળ સાથે દ્રૌપદીને સરખાવે છે: અરે છં—
(જેમ દ્રૌપદીની શોભા અલૌકિક છે તેમ). હા છં—(જેમ દ્રૌપદી વનવાસનું સંકટ વેડતાં છતાં પોતાના સૌંદર્યનો ત્યાગ કરતી નથી તેમ).
અધુના—હમણા આવાજ—કરમાઈ ગયેલા. અખજનો—કમળનો કંજોતું—કમળોતું. અમલ—નિર્મળ. આ પ્રવેશમાં બીમ તથા દ્રૌપદીનો ફાગાર વર્ણવવાનો આ ઉપક્રમ છે. વન, કમળ, એ સુગારનાં ઉદ્દીપન વિભાવ છે. આ વાક્યમાં પ્રસિદ્ધ અર્થ કમળને લાગુ પડનારો છતાં બીજો અપ્રસિદ્ધ અર્થ દ્રૌપદીને લાગુ પડે છે માટે શોભા નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણવ્યું છે.

૧૪ પાછળ કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે: શ્લોક—વિભંગી છંદ. વન પંકજ છં—હે ફૂડા વનપંકજ (વનકમળ) તારા દિન રૂડા નથી પણ ભુંડા છે એમ તું હાસ્ય તણને બાળ્ય. (વનકમળ પોતાની પ્રિયા દ્રૌપદીનાં મુખ જેવી શોભા ધારે છે તેથી ઈર્ષ્યા લાવીને બીમ તેના પર મુરમે થયો છે, એમ વર્ણવ્યું છે). આનન છં—હું સમ ખાઈને કહું કે મારી પ્રાણપ્રિયા તારા સમ આનન(મુખ)નો સાજ સણ (રહેલી છે) ઉપમા પ્રમુદિત—હર્ષિત. ભય ધરય છં—હું હજી ક્ષત્રિયરૂપી ગજ (હાથી) છું માટે તને મરદી (જોળી નાખીને) તારી રજ (બૂકો) કરું છું, માટે તું ભય ધરય. રૂપક અને પરિણામસંકાર. તું એમ કહેશે કે મારો નાશ

અપિય—

શ્લોક.

મ્હાન કમળ આનંદદાયી તું, આ અવસર અમને વા'લા;
 માનવતી મહિલા મુખ તુજ સમ, કરમાયું છે હા કાલા !
 જ્ઞાન ભૂદયો ભામિની બહી યાશે, આ કરમાશે નિર્માલા;
 વાનવપુ વળશે મુખ મળશે, મ્હાન કમળને ક્યાં બાલા ! ૧૫

(વસંતિકા પ્રવેશ કરીને)

વસંતિકા—(નમન કરી) મહારાજધિરાજ ! મારી વયસ્કા
 કુપણાએ કહાવ્યું છે કે જોજન કરી રહેલા ભૂદયો ગયા છે અને હવે
 થોડુંક કામ બાકી છે તે પરવારી લઇ હું સત્વર આવુ છું. વળી તંબુ

કરીને તમે શુ કરશો ? તો, જુજ છું—તેનું (મારી પ્રિયાનું) તાગ સ-
 માન મુખ અને નયન છે અને અધિકમાં, તે રાગિત (શોભિત) અપન
 (ગમન) વાળી, સુંદર વયવાળી છે અને રમ્ય છે, તેને મેં બજી છે. અ-
 ર્ધાત્ તારે મારે કાંઈ કામ નથી. દ્રૌપદીના સૌદર્ભ શયન કર્તન કર્યું છે
 મારે શુભકીર્તન નામે નાદયલક્ષણ વર્ણાયું છે.

૧૪ અપિય—વળી. શ્લોક—રૂચિરાહ. હવે કરમાયલા કમળની
 સાથે દ્રૌપદીને સરખાવી પછી તેનાથી દ્રૌપદીની અધિકતા વર્ણવે; મ્હાન
 જ્ઞાન. મ્હાન—કરમાયનું. માનવતી મહિલા—(દ્રૌપદી). હા કાલા ! —
 (કમળનું સંબોધન) કરમાયલા કમળ માથે સરખાવો કરીને હવે તેથી
 અધિકતા વર્ણવે. જ્ઞાન જ્ઞાન—અરે, હું આ વર્ણન કરતાં જ્ઞાન ભૂદયો છું;
 કેમકે કાયાંતરે મારી ભામિની તો પાછી બહી (સુંદર—ખીવેલા કમળ
 જેવી) થશે, પણ આ નિર્માલા (તુજ) કમળ તો કરમાયનું રહેવાનું.
 મ્હાન કમળ જ્ઞાન—ક્યાં કરમાયનું કમળ અને ક્યાં બાલા (દ્રૌપદી) !
 અર્ધાન કરમાયલા કમળ માથે એની સરખામણી થતીજ નથી ! !

કા'લ્યુ' છે કે મારે કાળે આર્યપુત્રને જોટી થવું પડ્યું તેની ક્ષમા કરશો. (કિ)

ભીમ—શાલિ ! તારી નમ્રતા તો ભારપરત્વેજ હોય છે, કિન્તુ મિયાની નમ્રતા તો સર્વ કાલ સરખીજ જોવામાં આવે છે. વસંતિકા ! વાર મેં તેમ કહ્યુંજ છે, કિન્તુ કહે જોઈએ કે તું આવા વનમાં વસનારી સતે રાજરીતિ જાણનારી કેમ જાણાય છે ? (નિઃશ્વાસ નાખી) અમારી માલતીનું તને જોઈને મને સ્મરાણુ થાય છે ! (ત્રિ)

વસંતિકા—(નમન કરી) મહારાજ હું મૂતસુતા છું. મારા પિતા રાજસેવાથી વિરામ પામી આ તપોવનમાં તપ કરવા આવ્યા ત્યારે હું તેમની સેવા કરવા અહીં આવી રહેલી છું. (ગિ)

ભીમ—અરતુ. પણ વસતિકા ! જો આ વેલી મારી અવગણના કરે છે તેને તું વારચ, નીકર સહકાર સુધ્ધાં હું એના નાશ કરોશ. અરે જો જો—(ચિ)

(કિ) વસંતિકા—દ્રૌપદીની દાસી વયસ્યા—સખી. કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. શૂદ્રેવો—ધ્રાવણો. આર્યપુત્રને—ભીમને.

(ઈ) શાલિ ! —હે કાગરના છોડ ! ભારપરત્વે છં—ત્યારે તારા પર ઘણાનો ભાર થાય ત્યારે તું નમે છે. કિન્તુ—પણ. તેમ કહ્યુંજ છે—ક્ષમા કરીજ છે. સને—હતાં. રાજરીતિ જાણનારી—રાજકુળને યોગ્ય, વિનય બતાવનારા શબ્દો જોવાનારી. વસંતિકાના વાક્યમાં મહારાજાધિરાજ, વયસ્યા, આર્યપુત્ર, ક્ષમા કરશે, ઇત્યાદિ શબ્દો તેના રાજરીતિમુખપદના ઉપલક્ષક છે. વનમાં આવી દાસી દુર્ભાજ છતાં ક્યાંથી અગા ૪ એવો વાચનારનો સંશય દૂર કરવા માટે આ વાક્ય મૂક્યું છે ! આવતી—પૂર્વાવસ્થામાં દ્રૌપદીની સખી. (ગિ) મુતસુતા—મૂન જાતિના મનુષ્યની પુત્રી.

(ચિ) અરતુ—તેમ. દો-બાવે, ઠીક. આંખાને વીંટાવલી વેલીને જોઈ

શ્લોક.

શું નવ રૂંપે એ, નવ લેખે એ, કુખિયારો આ ભીમ !

રે ઉવેખે શું, દીન પેખે શું, વીસરી મારો નીમ ?

પતિ ભાળે પ્રેમે, વહ્ણાં એમે, જાણુ નવ કંઈ સીમ !

તવ એ શે એમે, રે' સુખ વે'મે, તોડે આ ભડ ભીમ. ૧૬

(એટલું કહી વહ્ણીને તોડી નાખે છે અને પવન આવવાથી સહકારના નમેલા ડાળ પર કોપ કરે છે.) (ચિ)

શ્લોક.

સહકાર ! સકળ કુમમાં દહ છે, શું તું એમ મને ધારે ?

આલે આ કારથી હું તોડું, ઠાજી અરે નવ વિચારે !

ભીમ કહે છે. જો આ વેલી ઈં અવગણના—તિરસ્કાર. અર્થાત્ (દ્રાપદીવિયોગી છતાં એ પોતાના પતિ સહકાર સાથે કેમ વીંટાઈ છે) સહકાર—આંખો.

૧૬ શ્લોક—મરહૂં. લેખે—મણે. દીન ઇં—શું મને એ દીન (મરીખ) પેખે છે ? અથવા શું મારો નીમ (કોષ ઉપજે ત્યારે ભયુષ્ટકું કાંઈ ન જોતાં હું મને તેનો નાશ કરે, એવો મારો નિયમ) એ વેલી વીસરી મઈ છે ? તે વહ્ણી પોતાના પતિને પ્રેમથી ભાળે છે, પણ એમે એ કાંઈ સીમ (મર્યાદા) જાણતી નથી ! તવ એ (વેલી) શે (શામાટે) એમે (કુશળતામાં) રહે ? ત્યારે શામાં રહે ? સુખવે'મે રહે—સુખના વેહેમમાં રહે. અર્થાત્ એને સુખ મળે નહિ. કેમ ન મળે ? તોડે ઇં—આ ભીમમડ એ વેલીને તોડે છે.

(ચિ) કોપ કરે છે—આંખાતું ડાળ પવનથી નીચું નમે છે તે, ભીમે તોડી પાડેલી વેલીને ઉંચકી લેવાના હેતુથી નમે છે, એમ માનીને ભીમ તેના પર કોપ કરે છે

દુખિયાનું દુખ જોઈ ધરે દુખ, તે ગોટા નિશ્ચે કા'વે;

વસંતિકા શે'વાર થાય છે, માણુમિયા નવ કથમ આવે? ૧૭

(આધેથી દ્રૌપદીને આવતી જોઈ.)

વસંતિકા—મહારાજ! જુઓ જુઓ પેલાં દેવી આવે. એમ.

મના આવવાની ત્વરા એવી જણાય છે કે જાણે જાણે ભરેલી વાદળી વાસવને મળવા વેહેલી વેહેલી ન દોડતી હોય. (ચિ)

ભીમ—(પાંચાલી જણી જોઈ) અહો મિયા ! તને તો કાર્યપર-

ત્વે વાર લાગો કિન્તુ મારે તો મારો એટલો કાળ આ મમાણે ગત કરવો પડ્યો. જો શ્રવણ કર્યઃ—

શ્લોક.

૧ મને દુઃખી દેખી દુઃખ આ સતિ ! જો કરે હામ્ય ન સુખ પ્રાકાશને' !

મને થાય મારે હાથું સુખ સૌનું સદા વા'લી ! અર્ધું હું નિરાશને

તને પૂજાકાર જી રખી રહો છું હવે તો કરી જો મિયા કૃપાસને,

તને તાપકારી જુઓ પદ્મિ ભારી મેં સંહારી એની સહુ આરાને. ૧૮

૧૭ શ્લોક—શ્રિયા. મને—મનમાં. તોડું—ગળ (કમ). અરે

ઈ૦—અરે તું શું વિચારતો નથી ! ! શો વિચાર કરવો તે કહેછે: દુખિયાનું

ઈ૦. જીમની કલંહા વણેછે વસંતિકા ઇ૦. આ વર્ણન કરીને ભીમનો

ઉદ્વેગ રાખાવ કવિએ વર્ણવ્યો છે. દ્રૌપદી વિષે તેની રાત્રિ વણાને આગળ જો

કાર્ય દ્રૌપદી ભીમ પાસે કરાવવાની છે તે વિશેષ સંભવિત થયું છે. (ચિ)

વાસવને—ઈદ્રને—મેધને. (મેધને વાદળીનો સ્વાગી કહ્યો છે).

૧૮ શ્લોક—વર્ણનાયેશ્વરી ઇદ. મને ઇ૦—હું સતિ ! મને દુઃખી દેખી-

ને આ દુઃખે હાર્ય કરે છે અને પોતાના સુખનું પ્રાકાશ (પ્રકાશિતપણું)

કરે છે—મને પોતાનું સુખ બતાવે છે ! તેથી માન મનમાં એમ થાય છે કે

પાંચાલી—(આલિંગન કરી) કુખિયાંએ 'સુખિયાંતું' સુખ નેઈ શા કાળે સંતાપ કરવો ? જને દૈવ અનુકૂળ હોય તે સુખભોગ ભોગવે, અને જને પ્રતિકૂળ હોય તે દુઃખદિનના અનુભવ લે, તેમાં સુખદુઃખ ભોગવનારને દુઃખસુખ રવા પ્રવૃત્ત યવું એ તો "પાંચાલી-ને વાકે પાડાને કામવા નેવું છે" (છિ)

ભીમ—(નિઃશ્વાસ નાખી) મિયા ! તારું કેવું સત્ય છે. (એવે

અકવાકની બૂમો સાંભળી) હાં કીક; ને ને મિયા ! શ્રવણ કરયઃ—

શ્લોક.

વિરહ વધુ વિશેષે, વ્યાપિયા વા'લી ને ને ।
અપળ અતુર ભૂલ્યો, એ અતુરાઈ ને ને ।
મિય મિય મિય મિયા, એ રટ મેમી ને ને ।
અટપટ તજ સ'સે, એ દશા મારી ને ને ।

હું તે સૌતું સુખ હણું અને હે સદાકાળ વાલાલી દ્રૌપદી । તેમને હું (સુખની) નિરાશા અર્પું. તને તાપકારી—તને (શરીરને) તાપ કરનારી. શ્લોકના આદિમા " મને, મને, તને, તને, ' એવા ચમક આપ્યા છે માટે આદિયમકરાષ્ટ્રચિત્ર. શ્લોકની એથી લીટીનો તેરમો અક્ષર-અસલ લખેલી પ્રતાપાં છેકાઈ ગયેલો છે તેથી બરોબર બેસતો નથી પણ 'મે' નેવું કાંઈક ગાલમ પડનાથી અને એ અક્ષરથી અર્થ ભંગ ન થવાથી તે અક્ષર આદર્શ કાયમ રાખ્યો છે, પણ ત્યાં આગળ છેક લઘુ અક્ષર હોવો નોંધવો.

(છિ) તેમાં છં—સુખ ભોગવનારને દુઃખ અને દુઃખ ભોગવનારને સુખ દે ॥ પ્રવૃત્ત યવું.

૧૯ શ્લોક—માલિની. અત્યાર સુધી ભીમની મદનામે કામદયા વર્ણાઈ છે, તે તેના સુખથી કહેવરાવેલે વિરહ છં—હે વા'લી ! ને ને,

પાંચાલી—(આલિંગન કરી) આર્યપુત્ર ! હું સારી રીતે જાણું છું કે વિરહવ્યાધિની પીડાથી સકલ પ્રાણુધર પ્રાણી જ્ઞાનસૂન્ય થાય છેજ. પણ પ્રિયતમ ! એક પરમાર્યનું કામ ન કરો ! (જિ)

ભીમ—પ્રિયા ! આ જો આપણું ઉપહાસ્ય કરેછે. (સિ)

શ્લોક.

મધુમાલતી સહકારે, ઊંચી નીચી થઇ પ્રિયા । બેઠે
હાસ્ય કરે સા કાળે ! તું ક'તો એહ તોડી કરે છેટે । ૨૦

પાંચાલી—મહે પ્રાણુનાથ ! એ પણ એના પતિને મળી સુખભોગ ભોગવે. જો તમારી આજ્ઞા હોય તો હું જઈ એની અને સહકારની વચમાં વાણીએ કોક કોક જગ્યાએ અતર પાડેલું છે તે ફીટાડી આણું. પણ પ્રાણુનાથ ! જેનું પરમાર્યનું કામ તો તમારે કરવું પડશે હો ।

તારે વિરહ મારા વધુ(સરીર)મા વિગેરે કરીને આપ્યો, તેથી હું અપા થઇને અતુર છતાં પણ અતુરાઇ બુલ્યો. કેની પેટે તે અતાવેછે પ્રિય છન્— એ પ્રેમી (ચક્રવાક) પ્રિય પ્રિય પ્રિય એમ રહેછે, હે પ્રિયા । તે જો, જો. એ દશા—ચક્રવાકના જેવી વિરહોન્મત્ત દશા.

(જિ) પ્રાણુધર—પ્રાણુને પારણ કરનારા. પરમાર્યનું—પરોપકારનું. (સિ) ભીમ દ્રૌપદીના વાક્ય તરફ લક્ષ્ય ન આપતા પોતાના વિરહમદની દશામાંજ બેઠે છે પ્રિયા ઈન્.

૨૦ શ્લોક—ગીતિ. મધુમાલતી—એ નામની વેની. હાસ્ય કરે છન્— એ સા માટે મારું હાસ્ય કરે છે ૨ પવનથી હાલતી વેવી વિગે ભીમનું હાસ્ય કરવાની સંભાવના કરી છે માટે હિપ્રેક્ષા. તુ તો વિચોમી છે અને માગે રવામીને હુ તો આણું સુખ આણું છું 'તુ અને એવું સુખ આપ' એ ભીમ તો વ્યંગ્યાર્થ છે. દ્રૌપદીની જુદી પરમાર્યમંવ થઈ છે તે અચ્ચે છે તમારી ઈન્.

ભીમ—(સરિંગત) જા જા પ્રિયા ! એ છૂટી પડી ગયેલી વલ્લીઓને સહકાર સાથે જોડી દે જોઈએ.

પાંચાલી—(આમતેજ જોઈ) અરે, વસંતિકા કેમ જાણાતી નથી ? એ કદા વગરજ જતી રહી કે શું ? લાવ્ય ત્યારે હુંજ બીજા સર્વ સુખ તર્જ્યાં છે તેમ પતિમિલનમુખ્ય પળવાર વીસરી પરમાર્થ કરી લઉં. (મધુમાલતીને જઈ તેના એક બે છૂટા વેશાને આંખા સાથે વળગાડે છે.) (જિ)

ભીમ—પ્રિયા ! હવે એટલું; આલ્ય આલ્ય, વેહેલી આલ્ય. (ટિ)

પાંચાલી—(માનપૂર્વક) આવીએ છીએ; શું ખાટું મોણું ધીંગળાય છે તે ! અમારું કંઈ તો કાનઈ કોણુ ધરે છે ? (ટિ)

ભીમ—(કને આવી હાથ ઝાલો લઈ જાય છે) પ્રિયા ! કહે તારું—શું કાર્ય કાને ન ધર્યું ? કહે તો ખરી. (અંગુલીથી અધર હલાવી) કે' કે' બોલ્ય બોલ્ય; કેમ નથી બોલતી ? (ટિ)

પાંચાલી—(સલજી) મારે માફ કંઈએ કામ તમારી કને કરાવવું નથી.

ભીમ—અરે તારું હોય કે પારકું, પણ કહે તો ખરી; જા ગમે તેવું હશે તોપણ તે કરીશું.

(જિ) વસંતિકાનું ગગન વર્ણાને એકાંતરૂપ મૃગારને હૃદીપન વિભાવ વર્ણ્ય છે.

(ટિ) ભીમ ૧૧ ઉકંઠા વર્ણ્ય છે. પ્રિયા ઇ. (ટિ) સભોગશૃંગારનું પ્રણયમાન વર્ણ્ય છે; આવીએ છીએ ઇ. (ટિ) શૃંગારના અભિનય વર્ણ્ય છે; કને ઇ.

પાંચાલી—(આલિંગન દહ) આર્યપુત્ર ! એક પરમાર્ય કરવાનો છે !

ભીમ—(સસ્મિત) મયમ સ્વાર્ય કે પરમાર્ય ? નાના પરમાર્યજ ; પરંતુ તમે અમારો પરમાર્ય કરો તો અમે તમારો ધારેલો પરમાર્ય કરીએ (હતુએ અંશુભિ મારી) કેમ મિયા ! ખડું છેકની ! (હિ)

પાંચાલી—(સકોપ) સ્વાર્ય થવાનાં તો છેટાંસ્તો ! (નીચું જોઈ) તમારોજ ન્યાયે ન્યાય કે “પેહેલું ગાડું ને પછી તારું.”

ભીમ—(આલિંગન દહ) મિયા ! કહી નાખ્ય કહી નાખ્ય. મયમ પરમાર્ય કરવો એવી શાસ્ત્રાસા પણ છે, માટે કું કું.

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! (જોટલું બોલી અટકી જઈ નીચું જુએ-છે)

ભીમ—(તેડું મો હસુ કરી પોતાના બણી ફરવી) મિયા કું કું ; જા ગમે તેડું કાર્ય હશે તોપણ હું અવશ્ય કરીશ.

પાંચાલી—(સલજન) જો કરવાનુંજ કહોછો તો હયા કરો કે તમારા સ્મરવર્ધકનું તમામ કામ મારો મંત્રાન દ કરે, અને તેના પર મહારાજા પ્રેમની નજરથી જુએ, જોટલુંજ કરી આપો. એ પિત્તારો ! હવે કહ્યાગરો અને ગરીબ છે ! ! (જિ)

(હિ) અમારો પરમાર્ય—અમારો ઇચ્છિયો મુખ્ય અર્ય. તમારો ધારેલો પરમાર્ય—પરોપકાર. હતુ—હડપચી. બીમે મનનો અભિપ્રાય અગિતયથી કહી બતાવ્યો છે માટે મનોરથ નામે નાટ્યવક્ષણ વર્ણાયું છે.

(જિ) અહીં સ્નેહભરેલા વાક્યથી દ્રોપદી અર્ય સિદ્ધ કરેછે, માટે અનુનય નામે નાટ્યવક્ષણ વર્ણાયું છે.

ભીમ—(સસ્મિત) અહો એજ તારો પરમાર્થ કે ? પણ પેલા સ્મરવર્ધકનું અહિત થાય તો પછે તે પરમાર્થ યથા શી રીતે કહેવાય ?

શ્લોક.

■ દોષનો અર્થ ના ફીટે, ભણું થાયજ સર્વનું;
પરમાર્થ પ્રિયા એ તો, માનું અન્ય અપર્વનું. ૨૧

પાંચાલી—(સકોપ) હાં, એ તો હું જાણું છું કે "કાર્યને કારણ સાથેના સાથેજ હોય છે" વાડ હવે પછી કંઈ કે'વાનું છે ? (તિ)

ભીમ—(આસિંગન દેહે અને દ્રોપદી બળાતારે છૂટી જવાનું કહે છે) પ્રિયા ! સ્મરવર્ધકનું કાર્ય ન લઈ લેતાં મંત્રાનંદને પણ એના જોડણી-જ કાર્ય સોંપવામાં આવે તો તારે કંઈ વાંધા છે ?

પાંચાલી—(વિચાર કરી) ના મારે કંઈ વાંધા કે વચકો નથી; જ્યાં ત્યાં એ બિચારાનું કાર્ય થાય એટલુંજ મારે તો કે'વાનું છે.

ભીમ—વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો લે આ વચન. જા, મહા-શાજને ગમે તેમ કહી એનું જોડણું કાર્ય હું અવશ્ય કરીશ.

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! વિશ્વાસે તો વેરાન વનમાં સાથે આવ્યા છીએ, અને તમારાજ વિશ્વ સ ન રાખીએ તો કેમ પરવડે ?

૨૧ શ્લોક—અનુષ્ટુપ્ શીટે—ભગડે. અપર્વનું—નદિ આનંદ આ-પનાર—એક નદિ એવું.

(તિ) કાર્ય છું—કોઈ પણ કાર્ય થાય તે પૂર્વે તેનું કારણ હોવાનું જોઈએ, એવો પદાર્થવિદ્યનો ન્યાય છે અહીં દ્રોપદી કહે છે કે, મારો કહેનો પરમાર્થ ન કરવામાં સ્મરવર્ધકનું અહિત એ કારણ તમે આગળ મરોડો તે કન્યા મારું કાર્ય ન કરવાનું એક બાદાનું છે વાર ૪૦—

ભીમ—જો વિશ્વાસ આવ્યોજ હોય તો પ્રિયા તારો ધારેલો પરમાર્થ કરવા મેં કળૂલ કર્યું તેમજ તું પણ મારો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા સત્વર થા (એવે સ્મરવર્ધક પ્રવેશ કરેછે) (ચિ)

સ્મરવર્ધક—આર્યપુત્રનો જય થાવ મહારાજે નકુલ સહદેવને યજ્ઞસાહિત્ય લેવા મોકલ્યા છે અને તમને તથા વત્સ ઘટોત્કચને મૃગયાએ જવા આજ્ઞા કરી છે. વત્સ ઘટોત્કચ સજ યજ્ઞ મહારાજને કને આવ્યો છે અને ત્યાં તમને સત્વર બોલાવે છે

પાંચાલી—(સક્રાપ) અત્યા સ્મરવર્ધક ! તું જ બોલાવા આવ્યો છું કે ? (ભીમ મણી જોઇ) આર્યપુત્ર ! આ જોયું કેની ? (દિ)

સ્મરવર્ધક—હા, અમે તો હવે જોવાનંગજ થયા છીએ, પણ દેવિ ! એ સારી રીતે સમજે છે કે અમે તો “ચીઠીના ચાકર છીએ ” (ચિ)

(દ્રૌપદી તુ રીસતુ વગન) અર્થાત્ ‘ તમે મારાથી સુખ ન લેઈ શકો ’ એ કાર્ય તુ કારણ પણ ‘ મારો કહેતો પરમાર્થ તમે સિદ્ધ ન કર્યો ’ એ બાધવુ

(ચિ) સ્મરવર્ધકના અ તરાયથી શુ ગારનો ઉપસદાર ક્યો છે (દિ) આ વાકયથી દ્રૌપદી ભીમને એમ જણાવે છે કે, તમે સ્મરવર્ધકનો પક્ષ કરો છો, પણ એ તો આવા ને આવા (દ પતીના એકાતમા એ કાએક વગર વિચાર્યે આવીને ઊભા રહેવા જેવા) અપ્રિય કામનો કરનારો છે !

(ચિ) જોવાનંગજ થયા છિયે—(અમારો હરીફ મ ત્રાન દ તમારી પ્રસન્નતા પામ્યો છે માટે) પણ છન્—પણ હે દેવિ ! એ (ભીમ) સારી રીતે સમજે છે કે અમે તો ચીઠીના ચાકર છીએ અર્થાત્ તમારી પામે મારે ન આવવુ અને મ ત્રાન દે આવવુ, એમ તમે માનતા હો, તોપણ મહારાજની આજ્ઞા થાય ત્યારે મારે આવવુ પડે

ભીમ—મિયા ! એના એમાં શો દાપ છે ? અહો અહીં આવ્યે સમય પણ ઘણો વીતી ગયો, માટે ચાલો હવે મહારાજ પાસે જઈએ. (સર્વે જાય છે)

(દમડલુ તથા તુળીપાત્ર જાહેલા મુનિશિષ્યો પ્રવેશ કરે છે)

કૃશભટ—બ્રાતા પ્રુટભટ ! જો પાકુનંદન આ પથથી આવ્યા ગયા હશે અને કોઈ આશ્રમના મુગનો વા વૃક્ષાદિક ઉપાડતા સાખા-મુગ આદિકનો નાશ થયો હશે તો અવશ્ય સાપપાત્ર થવું પડશે. (નિ)

પ્રુપભટ—અત્યા કૃશભટ ! તું એટલોય વિચાર નથી કરતો કે આપણે શી રીતે સાપપાત્ર થઈએ ? ગુરૂએ આપણને આજ્ઞા કરી, કે માધુકરીના સમય જવા દઈ સત્વર અહીં આવી ઊભા. જો ત્યાર-પહેલાં એ અહીંથી ગયા હોય અને કંઈ નાશ કર્યો હોય તો તેમાં આપણે શોના દાપિત ગણાઈએ ? (વિ)

ભયભટ—માધવો વિચાર તો કરો કે આ વૃક્ષા હતાં તેનાંજ જાણાય છે અને કોઈ પણ પ્રાણીના પગલાં પડેલાં સુદૃઢ દષ્ટિગોચર થતા નથી, તો પછે તે કંઈક રહીને ગયા હશે ! મિત્રો તમને વદિયાઢોર કહેનારના દાપ કેમ કરી કહાય ?

(નિ) પ્રવેશ ૧ થો પાકુનંદન—ભીમ પથથી—માર્ગથી આશ્રમ—આશ્રમ પામેના વનનું દરેક મુગનો—આશ્રમમાં રહેનારા દમડલુનો. વા ઇં—આપણે ભીમ વૃક્ષ આદિકને ઉપાડી નાખે અને તેથી તે ઉપર રહેલા સાખામુગ (પાનર) આદિક પડી જઈ મ-પુ પામશે તો જ પપાન થવું પડશે—આપણે જામદીથી ભીમને ડરનો સંદેશ ન પોહોવ્યાડયો માટે ગુરૂ આપણને સાપ દેશે.

(વિ) માધુકરીના ઇં—આપણે ગુરૂની આજ્ઞા સામગ્રીને માધુકરી (ભીમા) વેચા પણ ન રદા અને તરતજ અહીં આવ્યા

નયનાથ—વાહ રે ભાઈ વાહ ! ભયભટ તો મોટા મહારાજ
યદ્ય બેઠાને શું ! ! પણ મહારાજ ! કહો તો ખસ કે કોઈ બીજે માર્ગે
યદ્યને ગયા હશે તો કેમ કરશે ? દુર્વાસા જેવા મતાપી ગુરુ પ્રથમ તો
શાપાગ્નિથી દગ્ધજ કરશે અને પછે જો ધ્યાનમાં આવ્યું તો આમ
કેમ થયું તેના વિચાર કરશે, જશે ! (કિ)

વિશ્વામનાથ—અરે નયનાથ ! મને તો આપણા કરતાંય એ
ઉભય રાજપુત્રોની ચિંતા મળજ મગટી રહી છે. જો મહારાજ ભીમ
માર્ગે જતાં વાત કરી હશે તો અવશ્ય આશ્રમના એક બે મૃગ માણ
તણ પડ્યા હશે અને રાક્ષસ ઘટોત્કચે તો આ મૃગ મારવા જોગ છે કે
નહિ, એ વિચારે ક્યાંથી ક્યો હશે ? (વિ)

સામ્યનાથ—બ્રાતા વિશ્વામનાથ ! તું બાણુતો હોય તો કહે
જેઘએ કે દીપનો પુત્ર પ્રકાશ થતાં કયું અંતર નડ્યું કે કાળજ યદ્ય ગ-
યા ? શિવ શિવ ! ક્યાં ભીમ અને ક્યાં તેના સુત ઘટોત્કચ ! ! મે
ન્યારે જોત પ્રથમ જોયા ત્યારે મારી તો આંખો મીચાઈ ગઈઓ, અને
શુદ્ધિ પણ સર્વ અંગમાંથી સટકી ગઈ હતી ! (મિ)

(કિ) મહારાજ—ઉદાર દિલના—મોટા સમર્થ. દુર્વાસા જેવા—અર્થા-
ત મહાદેવી.

(વિ) પ્રભુ—અતિ બળવાન—અર્થાત્ ઘણી. એ વિચાર ઇ—
એવો વિચાર તે કરેજ સારો ? કેમકે તે તો રાક્ષસ હોવાથી પાપપુણ્ય
વળખેજ નહિ !

(મિ) દીપનો ઇ—જેમ દીવાથી પ્રકાશની ઉત્પત્તિ થાય; પણ તે
પ્રકાશની જ્યોતિના વચમાં, કાંઈ પદાર્થ ધરવામાં આવે તો તેને પ્રકાશ
નહિ, પણ કાળજ વળગી આવે. માટે દીવાનો પુત્ર પ્રકાશ પાપ, પણ
અંતર નડવાથી કાળજની ઉત્પત્તિ માની છે. તેમજ ભીમનો પુત્ર ભીમ

કામ્યનાથ—અલ્યા સામ્યનાથ ! એ વાતની એને ખબર નથી. લેને હું તને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવું છું. હિડિંબા રાક્ષસી-નો અનુરાગ વૃકોદર ઉપર વધી પડ્યો અને એ રત્નની નીપજ થઈ ! અરે પ્રભુ ! ને આજજ એને જોઈ તાવ નહિ આવે તો અવશ્ય પંચર-દ્રીના સંકેદ સમર્પણ કરીશ. (એવે પગના ધબકારાથી પૃથ્વી કંપતી જણાય છે અને ધનગર્ભનાવત એ જણ બોલતા સંભળાય છે.) (મિ)

(જવનિકાંતર્ગત)

ભીમ—હાં હાં ઘટોત્કચ એ આશ્રમના મૃગ જેવો જણાય છે; એનું નીકરપણું તને કંઈ નથી ઉપજવતું ! (યિ)

સર્વ શિષ્યો—(સભય) હાય ! એ તો આવ્યા એમની સાથે કોણ વાત કરશે કોણ ?

(એવે ધનુષ્યનાથ સજ કરેલા ભીમ, ઘટોત્કચ પ્રવેશ કરે છે અને આંખો ગીચી દૃઢ કંપતા મુનિકુમારને જુએ છે.)

ભીમ—(નમન કરી) બૂદવો ! અમારા પ્રણામ અંગીકાર

જેવો થવો જોઈએ તે ન થતાં કયો અંતર નડવાથી રાક્ષસ થયો ? આંખો મીચાઈ ગઈ—બધાનકરપ ન જોઈ શકાવાથી.

(મિ) અનુરાગ—પ્રીતિ. વૃકોદર—ભીમ એ રત્નની—ઘટોત્કચરૂપી પુત્રરત્નની.

(યિ) જવનિકાંતર્ગત—પડખા. એનું ૪૦—મૃગ આપણને જોવા છતાં પણ નીકર છે એથી હું તને એમ નથી સમજતું કે એ આ આશ્રમના રહેનારા મહામુનિનો આશ્રય નીચે છે. અને ને એનો ઘાત કરવામાં આવે તો મુનિ આપણને ગાપથી બાળીને બરખ કરી નાંખે !

કરો. ધન્ય ભાગ્ય અમારાં કે આજ અમે સપ્તર્ષિ જેવા સપ્ત મુનિકુમારનાં દરોન કરીએ છીએ. (રિ)

કૃશભટ—મદ્ર (સર્વ) મવતુ. (લિ).

ભીમ, ઘટોત્કચ—(નમન કરી) ભૂમુર ! અમારા જેવું કંઈ કાર્ય અમને કે'શા તો અમારા પર મોટી કૃપા કરી એમ સમજીશું. (વિ)

પુષ્ટભટ—(હથો દાઢ કરી) મહારાજનો જય થાવ. કેરુકલ-મણિમાં નમ્રતાનો નિવાસ ન જોનારનાં નયન નહિ કિંતુ મધૂરપીછના આંદલાજ માનવા ઉચિત છે ! ચંદ્રમણિ ! અમારા આચાર્ય આનંદાશ્રમે (તુંખીપાત્ર બતાવી) આ અભિમંત્રણોદક મોકલી તમારી કૃશ-ળતા વાંચી છે. (શિ)

ભીમ, ઘટોત્કચ—(નમન કરી તુંખીપાત્રમાંનું જળ લઈ આંખે તથા શરીરે ચોપડી) આચાર્ય અમારાપર મોટી કૃપા કરી.

(રિ) સપ્તર્ષિ—કશ્યપ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, જમદગ્નિ, બરહાન્ન, ગૌતમ, વિશ્વામિત્ર

(લિ) મદ્રમવતુ—કલ્યાણ થાઓ. કૃશભટ મદ્ર એટલું બોલીને અટકી જાય છે અને બીજા બધા મવતુ કહીને આશિર્વચન પૂરું કરેછે. (વિ) ભૂમુર !—હે બાહણો !

(શિ) કુરુકુળમણિમાં—કુરુકુળમા મણિ જેવા. ચંદ્રમણિ—ચંદ્રવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મણિ જેવા ચંદ્રક્ષત મણિ જે અતિ શીતળ હોય છે તેને પણ ચંદ્રમણિ કહેછે. ભીમને ચંદ્રમણિ કહેવામાં મુનિકુમારનો એવો આશય સમજાવ્યો છે કે તમે અમારા ઉપર કૃપાદષ્ટિથી જોનારો છો. અભિમંત્રણોદક—મંત્રેણ પાણી

ભયભટ—(સકંપ) મહારાજાધિરાજ ! અમારા ગુરૂવર્યે આપ સર્વેનું કુશળ વાંચી આમ કહેવડાવ્યું છે.—(એટલું બોલી અટકી જવાથી અને આખો મીઠાઈ જવાથી સર્વે શિષ્યો ઉઠ્યા હાથ કરી બોલી ઉઠે છે).

શ્લોક.

હે ભયભંજન હે જનરંજન, હે અરિગંજન મંજન ગોટા,
આશ્રમમાં શ્રમ ના મુંગમારણ, લે સુખ કારણ કંચનલોટા;
આ મૃગયા મુગયામતરી ધરી, માનસ માણસમાં નવ જોટા,
ધન્યધની કુરકુળમણિ નર, ભૂસુરગોપતિપાલ ન જોટા. ૨૨

ભીમ, ઘટોત્કચ—(નમન કરી) દિગ્દેવો ! ગુરૂવર્યેન કહો
ષ્ટ અમારે હાથે એવું અનુચિત કર્મ કહાપિ યતાર નથી.

૨૨ શ્લોક—ઈદ્રવિજય અરિગંજન—શત્રુઓને હરાવનાર. મંજન—પવિત્ર કરનારા. આશ્રમમાં ઈં—જે કંચનલોટા (સુવર્ણપાત્ર જેવા નિર્મળ હોય તે પોતાના સુખને કારણે આશ્રમમાં મુંગમારણ શ્રમ ના લે—આશ્રમના મૃગને મારે નહિ. અર્થાત્ તમે એવા છો મારે તમે પણ મારશો નહિ. તમારે શું ક્ષત્રિકુલોચિત મૃગયાને તમે નિંદો છો ? તે વિષે કહે છે: આ ઈં—માણસમાં જેના જોટા નથી એવા હે ભીમ ! તમે માનસ (મનમાં) જે આ મૃગયા (શિકાર) ધરી છે તે મુગયામતરી (ઉત્તમ એવા ગયાતીર્થમાં શ્રાદ્ધ કરવા જેવી કુળદાતા) છે. આટલું કહેવાથી રહેને ભીમ કાપીને આજણને મારે, તેમ ન થતા મારે કહે છે: ધન્ય ઈં—હે ધની (ધનવાન—ધણી) ! હે કુરકુળમાં મણિરૂપ નર ! તમને ધન્ય છે. તમે ભૂસુરગોપતિપાળ—આજણ અને ગાયનું પાલન કરનાર છો તે જોટા નથી; અર્થાત્ અમારું તમે રક્ષણ કરો છો મારે તમે ગૌઆજણ-પ્રતિપાળ છો ! એ વાત યથાર્થ છે. ‘ ભૂસુરગોપતિપાળ ’ સંજોષન સાંભિપ્રાય છે મારે પરિકરોંકુર અર્ધકાર. અથવા ધન્યધની—ધન્યતાથી ધનવાળા !

સર્વ શિષ્યો—(તુંખીપાત્રમાંથી જળ લઇ હાંડી) શુભં મવતુ
કવ્યાળમસ્તુ. (એમ ત્યાશિર્નાદ દઇ ઘટોત્કચ બણી જોતા જોતા સર્વે જથ્થુ
આધ્યા જાણે)

ભીમ—(માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં) વત્સ ઘટોત્કચ, આ રથળ 'કે-
ડું' રમણિકે લાગેછે.

શ્લોક.

જાણે કે સુખભોગ યોગ સમ ના, સંયોગ આવો મળે;

કે છે કામની કામની તપશ્રીથી, હા શાંતિ કેવી વળે ! !

ધિકારો ધન જો અપાર રળિયા, શું મિત્ર શત્રુ બળે.

આ સંસાર અસાર મધ્ય ભુનિઓ, હા વત્સ ! સાચું રળે ! ૨૩

(એમ બોલતા બોલતા બન્ને જથ્થુ ચાલ્યા જાયછે).

અષ્ટમાંક સમાપ્ત.

૨૩ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત. જાણે કે ૪૦—જાણે કે સુખભોગમાં
પુણ્ય આવો યોગ (સમાધિ) સમાન સંયોગ મળતો નથી—સંસારના
સુખભોગમાં તપસ્વીઓના યોગ જેવું નિવૃત્તિ સુખ નથી. તપશ્રીથી
(તપશ્રી લક્ષ્મી કરતા) કે (કપી) કામની (સ્ત્રી) કામની (ઉપયો-
ગી) છે?—તપશ્રી સ્ત્રીના સુખ આગળ માનુષી સ્ત્રીનું સુખ શું પધા-
રેછે ! હા ! (હાશ !) અહીંઆં આપણને કેવી શાંતિ વળે છે ! ! ધિકારો
૪૦—જો આપણે અપાર ધન રળ્યા હોમએ તો તેને થયું આ તપશ્રી
ધન આગળ ધિકારો—તુચ્છ ગણા. વળી તપશ્રી જળ આગળ મિત્રનું
બળ (સાદાપ) અથવા શત્રુનું બળ (સેના વગેરેનું) પણ શું (શી તી-
સાતમાં) છે ? અર્થાત્ તપોબળવાળાને મિત્રબળની અગત્ય મથી કે શત્રુબ-
ળની પરવા નથી. રૂંજે—કમાય (મોક્ષશ્રી ધન).

અંક ૨ જો.

(ચિતાવર પાયાલી પ્રવેશ કરેછે)

પાંચાલી—અરે દૈવ ! આ પર્ણકુત્રીમા પડયા રહ્યા છીએ, વનચર જેવા થયા છીએ, અને પ્રેમીજનના વિયોગવાળા છીએ, ઇત્યાદિ કુખ તને અદ્યપજ લાસેછે કે કેમ ? નીકર આ મારી ડાખી આખનુ ફરકવુ, ચિતવુ ચેડકે બળવુ, અગોચર ગનુ સિધિલ થવુ, દિવસવુ દુધળાપાણુ અને ચારે દિશાએથી અપવિત્ર મ્રાણીઓના શબ્દવુ આવણુ થવુ, એ આદિક અપશુકન થતા રી રીતે જણાય ? (નિશ્વાસ નાખી) દૈવ ! તુ એટલુથ નથી જાણતો કે ‘બહુ રણિયાને રણ નહિ,’—(એવે ગભરાયલી વસતિકા પ્રવેશ કરેછે) (અ)

વસતિકા—વયસ્યા ! વયસ્યા ! સાવધ રે’ સાવધ રે’ આદ્ય આદ્ય, વહેલી આદ્ય; લાય છે, લાય છે, આદ્ય, યજ્ઞશાળામા જઈ નિર્ભય થઈએ હાય ! હાય ! ! ગયા ગયા ! ! મહારાજ વૃકોદર ! વસ ઘટોત્કચ ! ધાએ ! ધાએ ! ! ! (આ)

પાંચાલી—(સકપ હબી ધઈ) અરે સખી ! શુ છે ? શુ છે ?

(અ) પ્રવેશ ૧ લો પાયાલીની પર્ણકુત્રી પર્ણકુત્રી—કુપડી રાક્ષસ હરણુ કરી જવાનો છે તેની સૂચના કરવાને અપશુકન વર્ણુ છે નીકર ઇં બહુ ઇં— ‘બહુ રણિયાને રણ નહિ અને બહુ દખિયાને કુખ નહિ,’ એ કેહેનત અર્થો ગોલતામા વસતિકા પ્રવેશ કરેછે

(આ) પાંચો ૧૧ સસ્ત્રાસ્ત્ર કોઈ લેઈ ગયુ એટલી વાત જણીને આગળ આવવાના ભયનુ અનુમાન કરી ગભરાયલી વસતિકા દ્રોપદીને કહેછે વપરવા ઇં વયસ્યા—સખી ગયા ગયા ! !—(સસ્ત્રાસ્ત્ર) અર્ધો આગળથી કયિએ ભય અને ગભરાટ વગેરે જતાવનારી આગલદીવૃત્તિ વર્ણી છે

ગભરાટ તણ કહો તો ખરી કે ગયાં એટલે કોણ ગયાં, ક્યાં ગયાં, અને કેમ ગયાં ? સખિ ! મહર્ષિ લોમશ અને ધૌમ્યાચાર્ય નિકટ સત્તા કષ્ટ કેવું ? (નિઃશ્વાસ નાખી) હા દૈવ ! તને આવું કીડાગાર કોઇ પણ ઠેકા જો મળનાર નથી ! વસંતિકા ! સત્વર કે' સત્વર. (૬)

વસંતિકા—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા ! વસત્યા ! ગયાં ! હુશાર્યા ! બેનિ ! કૂડા દૈવે ગભરાટનું રૂપ ધારણ કરી આ મારો કંક રોધી નાખ્યા છે. રે નિર્દય ! અમ જેવી અબળાઓ, પર કેર કરવાથી ક્રિયા ભવનું, વેર વળવાનું હતું ? (એટલું બોલી પૃથ્વીપર પડી ભયછે અને ઉતાવળે ઠોડતો સહદેવ પ્રવેશ કરેછે). (૬)

પાંચાલી—(સહદેવને આશ્વિંગન કરી) પ્રાણનાથ ! શું છે, શું છે ? આ વસંતિકા ગભરાઈ છે કેમ, અને ગયાં ગયાં શું બોલ્યા કરેછે ? આર્યપુત્ર ! કહો કહો, મને ઉતાવળા કહો.

સહદેવ—(આશ્વાસનપૂર્વક) મિયા ! ભય ભાગવામાં આવ્યા નથી સત્તા અનિવાર્ય ભય આવશે એમ લાગે છે ! ! (૭).

પાંચાલી—પણ પ્રાણમિય ! મને કહો તો ખરા કે એવો ભય શાથી આવશે અને ગયાં એટલે શુ ?

(૬) સક ૫—મુજલી મુજલી. (ભયનો અનુભાવ). સત્તા—જતાં. કીડાગાર—રમતનું ઠેકાણું. અર્થાત્ અમને અત્યંત શંકા પડેછે, અને તે દેવને મન જાહેર રમત હોય તેમ તે તેનું પુનરાવર્તન કર્યા કરેછે !

(૬) કેમ બોલાવું નથી તેનું કારણ કહેલું : કૂડા દૈવે ઇ. ૨ નિર્દય ! —(દેવનું સંબોધન).

(૭) આશ્વાસનપૂર્વક—દ્રૌપદીને ધીરજ આપીને. અનિવાર્ય—ખાતી ન શકાય એવો.

સહુદેવ—મિયા ! અમારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર હરણાં ! ગયાં ગયાં તે એજ ગયાં. વસંતિકા ! સાવધ થા સાવધ થા. દેવી તમે એની સાથે યજ્ઞશાળામાં જાવ. (વસંતિકા જળાકારે ઊઠી ઉઠી પાવ છે અને દ્રૌપદીને શોધતા ધુધિઞિર, નકુલ પ્રવેશ કરે છે.) (ક)

નકુલ—(નિ શ્વાસ નાખી) હા દેવ ! પૂછવાના સ્થાનને પણ અસ્થાન કરતાં તું ચૂક્યો નથી. બ્રાતા ! આજ ઉભય મહર્ષિ ક્યાં સિધાર્યા છે ? કોઇ દિવસ નહિ અને તેમને આજજ જોડે જવાનો જોગ આવ્યો ! ! દેવની ગહન ગતિ છે ! (ક)

ધુધિઞિર—(દીન સ્વરે) તાત નકુલ ! પાર્યની પૂછા કરવા મેં તેમને મોકલ્યા છે. ચિત્રસેન મંધર્ષ પિહાર કરવા આવ્યા તું સાંભળી મે. તેમને જવા કહ્યું. આ સમય જાણી મેં સ્મરવર્ધકને તેડવા મોકલ્યો છે. તેમના આવતા પેહેલાં આપણે યાજ્ઞસેનીને યજ્ઞાગારમાં બેસાડી નિર્ભય થવું વધારે ઉચિત છે. (ક)

નકુલ—વાર તેમ કરો; કિંતુ અધુના પાંચાલી ક્યાં છે ? (ક)

(ક) ગયાં ગયાં છું—વસંતિકા જે ગયાં ગયાં જોલેછે તે એજ કે શસ્ત્રાસ્ત્ર ગયાં. (ક) ઉભય મહર્ષિ—ધૌમ્ય અને લોમશ બન્ને મોઢા ઝપિઓ.

(ક) તાત—હે બાપ ! હે ભાઈ !—જેને વિષે વાત્સલ્યભાવ હોય તેને મોક્ષાવર્તા આ સંબોધન વપરાય છે પાર્યની—અર્જુનની. પૂછા કરવા—ખબર પૂછવા. અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો હતો, તેના સમાચાર પૂછવા. વિહાર કરવા—(પાસેના જલાશયમાં) ક્રીડા કરવા. યાજ્ઞસેનીને—દ્રૌપદીને. યજ્ઞાગારમાં—યજ્ઞશાળામાં. (પવિત્ર યજ્ઞશાળામાં ખૂત, ગ્રેન, પિશાય, રાક્ષસ, વગેરે મલિન પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરી શકે નહિ, એવા વિચારથી). (ક) અધુના—હમણા.

યુધિષ્ઠિર—મેં તેને યજ્ઞશાખામાં લઈ જવા વસંતિકા અને સહદેવને મોકલ્યાં છે. (દ્રૌપદી બણી નજર જવાથી) બ્રાતા ! જો આ રહ્યાં. અરે દેવ ! દેવીની આ દશા જોઈનેય તને દયા નથી આવતી ! ! (૪)

શ્લોક.

અરર અથ શિકારી, આ મૃગો મારય ધારી !
મૃગહો દોન બિચારો, શે હણે જો વિચારી !
હાણ હાણ ઇકવારી, શે દૂભે નારી સારી ?
વિનતિ કરે અપારી, શે કરે ઘા તું કારી !

(યુધિષ્ઠિરનકુળને જોઈ દ્રૌપદી તેમની કને દોડી આવેછે.) (૫)

પાંચાલી—(નમન કરી) આર્યપુત્રના અશુભનો નાશ થાવ. (સખેદ) મહારાજ ! શું સર્વ સત્સાસ ગયાં ? મહર્ષિ લોભશ અને ધો-મ્ય ગુણે પૂછતાં તે પણ કંઈ કહી શકતા નથી ? (સાંભરી આવ્યા જોવા અભિનય કરી) હાં હાં, આર્યપુત્ર ! પેલા મંત્રાનદને પૂછી જુઓ પૂછી જુઓ. એની વિધાના ચમત્કાર આપણે ધણી વાર જોયા છે ! ! (૬)

(૪) યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીની દશા જોઈ ખેદ કરેડે: અરે ઈ. ૧ શ્લોક—
માસિની છંદ. અથશિકારી — અથ (સંકટ) રૂપી શિકારી આ મૃગોને (અમે પાંડવદેવી નરહરણોને) તું ધારીધારીને મારય (ભલે માર). પણ તું વિચારી જો, અને બિચારી દોન મૃગહો (દ્રૌપદીરૂપી) ને શે હણેછે ? એમ છતાં પણ તેને હણીને એવી તારી યુદ્ધિ દેવ તો તેને એકેજ ફેરે હણી નાખ્ય, પણ તે સારી નારીને શું કરવા દેખે છે — પડી ધડી યા માટે દુઃખ દેછે ?

(૫) યુધિષ્ઠિરનકુળને—(૬૬) યુધિષ્ઠિરની અને નકુળને. (૬) મંત્રાનદને—બ્રાહ્મયુવેગધારી રાક્ષસને. સત્સાસ એજ દરેક ગમેલ દનો, એમ આગળ કહેવામાં આવશે.

નકુલ—(સમીપ) મિયા તમારા આગહથી તેને વિશ્વાસપાત્ર ગણ્યો અને તેજ આજ સેકાનુ સ્થાન થઇ પડ્યોછે ! !

પાંચાલી—(વસતિકા જણી જોઇ) શુ તે અહીં નથી ?

વસતિકા—શરણ ગયા ત્યારનોજ તેનો પત્તો નથી.

પાંચાલી—(સંજેદ) અર મત્રાનંદ ! તુ પાણુ—(ઓવે અર્પુ આનંદ અવા દીવદેવણી સાથે મત્રાનંદ ઓઠાઓકે ત્યાં પ્રવેશ કરે છે) (મા)

મત્રાનંદ—અર્પુ આનંદ, આ ચારે કંઈ મંદ. (યુધિષ્ઠિર જણી જોઈ) અર મૂક ! સ્વછંદપણુ મનેજ સેકાસેપદ ગણ્યો ! ! (ગી)

યુધિષ્ઠિર—(નમન કરી) ભૂસુર ! મસ ગવશાત્ પિતા પુત્રને પાણુ ચાર ગણુ છે સંજ્ઞાત ગયા પછી તમારાં હશન અધુનાજ થયા, માટે સેકા કરવાનુ કારણુ ઉપસ્થિત થયુ. દિવદેવ સમા કરશો ! ! (ગ)

પાંચાલી—(નકુલ જાણી જાઈ) સ્વામીનાથ ! મત્રાનંદ તે આજ નકેલી ' કાંઈ થયુ કે તં પાણુ સમય આવ્યા ! (સ)

મંત્રાનંદ—(સ્વગત) અયોગ્ય સમય વિચારે તો મંત્રાનંદ

કલે કોણ ? હવે પુનરપિ આવો અવકાશ મળનાર નથી. (પ્રકાશ)
પાંચાલી પ્રસન્ન થા પ્રસન્ન થા ! જો હું જ એમનાં સંજ્ઞાસ્ત્ર આણી આ-
પુંછું (એટલું બોલી અલોપ થઇ જાયછે અને મૂળતું મહાભયંકર રૂપ
ધારણ કરી નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટિદિર અને દ્રૌપદીને ઉંચકી ચાલી જાય
છે) (૪) .

(બધથી કંપતી, છાતી ફટતી અને માથાના વાળ તોડતી વસંતિકા *
આમથી તેમ નાસાનાસ કરેછે)

વસંતિકા—હા ! આર્યપુત્ર ! હા ! વયસ્ક્યા ! ગયાં ગયાં ! કોઇ
ધાઓ, ધાઓ ! ! હે મહાવીર્ય વૃકોદર ! હા વલ્લ ઘટોલ્કચ ! આવો
આવો, વહેલા આવો, વહેલા આવો; હવે તમારા પ્રાણસમાન
વહાલાંઓને લઇ કુલ દાનવ આધો ગયો નથી દ્યૌરસૌરા જાવ, જઇ
પકડી પાડો પકડી પાડો અરે મહર્ષિ લોમશ ! હો ધૌમ્યશુર ! ધા-
ઓ ધાઓ અધ્યા સ્મરવર્ધક ! તુંય કંઈ મતાઈ ગયો કે શું ? (દીર્ઘ-
નિઃશ્વાસ નાખી) હાય હાય ! મારી ભૂમ કે વાર કોઇએ સંભળતું
નથી ! ! અરે આશ્રમવાસીઓ આવો આવો. હાય હાય ! શું

નંદ ઉપર શકની નજરથી જોઈ, તેનાથી થયેલા અનર્થના કારણમા અને
પણ ગણો છો તે જોઈ છે.

(૪) અયોગ્ય સમય—(પાંચાલી વગેરેનું દરણુ કરી જવાનો).
અર્થાત્ અનુન સર્જમા ગયેનો છે, ભીમ ઘટોલ્કચ શિકારે મવા છે, અને
સુનિઓ મધ્ય પામે ગયા છે, એવો સમય જોઇ મે પ્રથમ સંજ્ઞાસ્ત્ર દરણુ
કર્યો, અને હવે તમને દરી જવાનો યોગ્ય સમય આવ્યો છે ત્યારે તે પણ
કરું છું. પુનરપિ—ફરીને. આવો—(યોગ્ય) પ્રસન્ન થા—(મારા ઉપર
સ્વામીદ્રષ્ટિથી). જો હું જ છું—(પકોડિત).

નકુલ—(સકોષ) મિયા તમારા આગ્રહથી તેને વિશ્વાસપાત્ર ગણ્યો અને તેજ આજ સકાલુ સ્થાન થઇ પડ્યો છે । ।

પાંચાલી—(વસતિકા બણી જોઇ) થું તો અહીં નથી ?

શસ્ત્રાંતિકા—શસ્ત્રાજ ગયા ત્યારનોજ તેનો પતો નથી.

પાંચાલી—(સંમેદ) અરે મત્રાનંદ ! તું પણ—(એવે અર્પુ આનંદ એવા દીર્ઘધ્વનિ સાથે મત્રાનંદ એકાએક ત્યા પ્રવેશ કરે છે) (ઓ)

મત્રાનંદ—અર્પુ આનંદ, આ ચારે કરે મંદ. (યુધિષ્ઠિર બણી જોઇ) અર મૂક ! સ્વછંદપણે મનેજ સકાર્પક ગણ્યા ! ! (ઔ)

યુધિષ્ઠિર—(નમન કરી) ભૂસુર ! મસ ગવશાન્ પિતા પુત્રને પણ ચોર ગણ્યો છે. શસ્ત્રાજ ગયા પછી તમારા દર્શન અધુનાજ થયા, માટે સકા કરવાનું કારણ ઉપસ્થિત થયું. દિવંદવ સમા કરશો । । (ક)

પાંચાલી—(નકુલ બણી જોઈ) સ્વામીનાથ ! મત્રાનંદ તે આ જાણના ! કહિ થયું કે ત યાજ્ય સમયે આવ્યા ! (જ)

(ઓ) પાંચાલી, ' અરે મત્રાનંદ ! તું પણ '—એટલું અર્પુ વાક્ય બોલેછે, અટલાના મત્રાનંદ નવેન કરીને 'અર્પુ આનંદ આ ચારે કરે મંદ.' એ એમ મર્મિન વચન બાજતો પ્રવશ કરેછે. તેની અતસ્ય અછે કે, હું અહીં આવીને તા વ્યથા મારા મનન આનંદ આપુ છું, અને આ ચાર (પાંચરા) ન મંદ કરે છું—મારા પર રાક્ષી નજરથી જુઓછ તેમને જુઠા પાડે છું, અથવા હવે તમનો પતંગવ્ય કરે છું.

(ઔ) અરે મૂક છં—આ વાક્યથી યુધિષ્ઠિરનો નિરસ્કાર જાતાથી એમ વર્ણન છે કે મત્રાનંદને હવે પેતાનું કે પ્રકાશ કવનો વખત પામે આવી છે. (જ) યુધિષ્ઠિર દર્શ તેને શાસ્ત્રજુ જાણેછે, એમ વર્ણન છે

(ગ) આજાણી ?—આજાણમે મારી બલમનુષી ગમેલા મત્રા-

મંત્રાનંદ—(સ્વગત) અયોગ્ય સમય વિચારે તો મંત્રાનંદ કહે કોણ ? હવે પુનરપિ આવો અવકાશ મળનાર નથી. (પ્રકાશ) પાંચાલી પ્રસન્ન થા પ્રસન્ન થા ! જો હું જ એમનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર આણી આપું છું (એટલું બોલી અયોગ્ય થઈ જાય છે અને મૂળતું મદાભયંકર રૂપ ધારણ કરી નકેલ, સદેવ, સુધિષ્ટિર અને દ્રોણદીને ઉંચકી ચાલી જાય છે) (૫) .

(ભયથી કંપતી, છાતી ફૂટતી અને માથાના વાળ તોડતી વસંતિકા . આમથી તેમ નાસાનાસ કરે છે.)

વસંતિકા—હા ! આર્યપુત્ર ! હા ! વયસ્યા ! ગયાં ગયાં ! કોઈ ધાઓ, ધાઓ ! ! હો મહાવીર્ય વૃકોદર ! હા વત્સ ઘટોત્કચ ! આવો આવો, વહેલા આવો, વેહેલા આવો; હજી તમારા મારણસમાન વહાલાંઓને લઈ કુદ દાનવ આમો ગયો નથી ત્યારે તો—જાવ, જઈ પકડી પાડો પકડી પાડો. અરે મહર્ષિ લોમશ ! હો ધૌમ્યગુર ! ધાઓ ધાઓ આડ્યા સ્મરવર્ધક ! તુ'ય કંઈ સંતાઈ ગયો કે શું ? (દીર્ઘ-નિશ્વાસ નાખી) હાય હાય ! મારી યુદ્ધ કે વાર કોઈએ સંભળતું નથી ! ! અરે આશ્રમવાસીઓ આવો આવો, હાય હાય ! શું

નંદ ઉપર શકની નજરથી જોઈ, તેનાથી થયેલા અનર્થના કારણમાં અને પણ ગણે છે તે બોલું છે.

(૫) અયોગ્ય સમય—(પાંચાલી વગેરેનું દરજી કરી જવાનો). અર્થાત્ આર્જુન સર્ગમાં ગયેલો છે, ભીમ ઘટોત્કચ શિકારે ગયા છે, અને સુનિઓ મંધર પાસે ગયા છે, એવો સમય જોઈ મેં પ્રથમ શસ્ત્રાસ્ત્ર દરજી કર્યો; અને હવે તમને દરી જવાનો 'યોગ્ય સમય' આવ્યો છે હારે તે પણ કરું છું. પુનરપિ—ફરીને. આવો—(યોગ્ય). પ્રસન્ન થા—(મારા ઉપર સ્વાગતદ્રષ્ટિથી). જો હું જ છું—(વક્રોક્તિ).

કોઈએ આવતું નથી ? તો હવે મારે જીવ્યામાં શો માલ છે. (એટલું જોલી માથું ને છાતી ફૂટતી ભૂમિપર પડી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.) (ઘ)

(ઉતાવળે દોડતા લોમશ ધૌમ્ય અને રમરવર્ધક પ્રવેશ કરે છે).

રમરવર્ધક—મહારાજ ! વસંતિકાને આર્તસ્વર મેં આ દિશા-
જોથી સાંભળ્યો. આપણે પાંડવોને કે પાંચાલીને પર્ણકુટીમાં ફીકાં નહિ,
તેમ કોઈ બીજે સ્થળે પણ જોવામાં આવ્યાં નહિ, અને મેં વસંતિકા
જેવો મહાભય પીડિત સ્વર આ દિશા ભણીથી આવતો શ્રવણ કર્યો,
માટે અવશ્ય સર્વ મહાભયમાં આવી પડ્યાં છાગે છે. (જ)

લોમશ—હા, મેં પણ વસંતિકા જેવો જ મહાભયપીડિત સ-
્વર શ્રવણ કર્યો છે. (ધૌમ્યના ભણી જોઇ) હવે વિશ્લેષ કરવાનો અવસર
નથી માટે તમે ધ્યાન ધરી જુઓ કે સર્વ ક્યાં ગયાં છે. અલ્યા ! રમરવ-
ર્ધક ! જા તું જઈ હોમશાળામાં જોઈ આવ્યો અને હું પેલા સંન્યાસીના-
મઠમાં તપાસ કરી આવું છું. (એમ કહી બન્ને જણ જાય છે).

ધૌમ્ય—(આચમન કરી ધ્યાન ધરે છે.)

રમરવર્ધક—(માર્ગે જતા વસંતિકાને પહેલી જોઈ) કપીશ્વરે આ-
વો આવો જુઓ જુઓ આ વસંતિકાને દુષ્ટ દાનવે નારા કરી છે અને
તે યેશુદ્ધય ધૃતી પર પડેલી છે. (તે શબ્દ સાંભળી લોમશ ઉતાવળે પા-
છા વળી આવે છે તથા ધૌમ્ય ધ્યાન તજી કને આવી પહોંચે છે)

લોમશ—ક્યાં છે ક્યાં છે ? શુ વસંતિકાને દુષ્ટ દાનવે મારી ના-
ખી છે ?

(ઘ) વસંતિકાનો ગોઝથી કરેલો પ્રવાપ વર્ણો છે મારે આકંઠ
નામે નાટ્યાલંકાર. (જ) આતંત્ર—દુઃખથી પીડાયેલાનો અવાજ.

સ્મરવર્ધક—(પટેલી વસતિકાને બતાવી) મહારાજ ! આ રહી જુઓ જુઓ.

ધૌમ્ય—(વસતિકા પામે જઈ) મહાર્ષિ એની મુખચર્ચા પરથી એ મરી ગઈ હોય એમ લાગતું નથી. (એવે વસતિકાનો હાથ દ્રાવેછે.)
(૫)

લોમશ—(તે દાસનો હાથ ભેદ) ધૌમ્યાચાર્ય ! તમે એનાપર ઠંકુ જલ સિંચન કરો કે નેથી એની મૂર્ચ્છિતાવસ્થા નાશ પામશે.
(૬)

(ધૌમ્ય કમંડળમાંથી જળ લઈ વસતિકા પર છાંટે છે અને તે શુદ્ધિમાં આવી બૂમો પાડવા માંડેછે)

વસંતિકા—અરે કોઈ ધાઓ ધાઓ ! હાનવ દેવ દેવીતું અને મહારાજ નકુલતું હરામું કરી હજી આધો ગયો નથી ! ! હાથ હાથ ! શું કોઈ નથી બોલતું કે આર્યપુત્રની પાછળ કોઈ નથીજ જતું ! ! અરે દેવ ! આ તે કેવી કુદંશા ! ! ! (૭)

સ્મરવર્ધક—(તેનો હાથ ઝાલી) વસતિકા ! વસંતિકા ! તું સાવધ થઈ સર્વ બીના આ મહાર્ષિઓને કહી સંભળાવ્ય એટલે એ ઉત્તમ મહાત્મિઓ અવશ્ય એ કુદંશો નાશ કરશે.

વસંતિકા—(જળી પાણી સ્નાન થઈ જાય છે અને શુદ્ધિમાં આવે છે ત્યારે આટલું બોલે છે કે) ધાઓ ધાઓ ! !

(૫) મુખચર્ચા—મુખની કાંતિ. (૬) સિંચન કરો—છાંટો (૭) વસંતિકા મુ કંડળમાંથી જલમત ધાવે છે પણ તેના મનપર થયેલા કાપની અસર હજી મઈ નથી, તેથી તે પામે ઉમેશ મામુસને કેખતી નથી.

ધૌમ્ય, લોમશ—(તેને શાંત કરે છે) અરે વસંતિકા ! તું અમને યથાર્થ સમાચાર કહી સંભળાવ્ય. હવે અમારા આવ્યાથી તારે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય છે એમ સમજવું નહિ. સત્વર કે' કે' કે અમારા પશ્ચાત્ શું શું થયું ? (એમ સાત્વના કર્યા છતાં તે સાવધ થઈ જોલતી નથી તેથી કાપાવિષ્ટ થઈ) અરે મૃદમતિ ! અમારો અનાદર કરે છે? શું જાણતી નથી કે અમે શાપાજિતથી બાળી તને દગ્ધ કરીશું ! ! (જ)

સ્મરવર્દ્ધક—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા મણુ ! “ દૈવો દુર્બલપાતકઃ મહર્ષિઃ । એ મરેલીને માર્યા કરતાં કુષ્ટ દાનવનેજ નાશ કરે તો કેમ । (જ)

ધૌમ્ય, લોમશ—(સકાપ) કિન્તુ મૂઢ ! જાણ્યા વિના કેને નાશ કરીશી ? (ટ)

સ્મરવર્દ્ધક—(નમન કરી) વસંતિકા જેવામાં ન આવી હોત તો શી રીતે તમે જાણત ? એના વિના જે જાણવાના હતા તે જાણી લઈ સત્વર તે કુષ્ટનો નાશ કરો અને ધર્માત્માઓને ઉગારી દ્યો. (એવે નેપથ્ય ભૂમિ પરથી શબ્દ થાય છે કે કોણુ ? હરીજનનાર કોણુ ? આલ્ય આલ્ય સત્વર થા). (ઠ)

(જ) પશ્ચાત્—પાછળ—ગયા પછી. સાત્વના કર્યા છતાં—ધીરજ આપી શાંત કર્યા છતાં કોપાવિષ્ટ થઈ—ગુસ્સે થઈ મૃદમતિ—મૃદ મતિવાળી । બયથી ગમરાયલી વસંતિકા બોલતી નથી. તેને મુનિ પોતાનો અનાદર કરે છે એમ માની તેનેજ ગાપની મમકી આપે છે, એમ વહુને કવિએ વનપારી બ્રાહ્મણોનો સ્વભાવ વર્ણવે છે.

(જ) દૈવો ઇ—દૈવ પશુ ગરીબનેજ મારનારો છે. મહર્ષિનો કાપ આપાને છે, એમ સ્પષ્ટ થયું છે. (ટ) મૂઢ—સ્મરવર્દ્ધકનું સંબોધન.

(ઠ) એના વિના ઇ—વસંતિકા ન મળી હોત તો તમે પ્યાન

ધોમ્ય, લોમશ—(તે શબ્દ સામળી થરથર ક્રુજે છે અને ખૂણે-
ખોચરે સતારાં જઈ બક્યાની જાને છે) (૬)

સ્મરવર્ધક—(સક્ર ૫) મહર્ષિઓ ! ઠીક-શાપાઝિતથી બાળવા
ધ્યાનસ્થ થયા છે ! અરે પ્રભુ ! હવે પ્રાણ જાય કે રહે તથાપિ જો થતા
હોય તો સ્વામીના દર્શન તો અસંયત્કરવાજ જોઈએ (એવે સદેવ અને
બીમ પ્રવેશ કરે છે) (૮)

સહદેવ—૧૭ પ્રાતા ! પછે તેણે સિંચાણા જેવી ઝડપમારી અ-
મા આરે જાણને ઝાલી લીધા પરંતુ હું તેની ઝડપનાથી બચી તમને
જોવાવવા આવી આહા ! જો પ્રાતા ! ઘટોત્કચ મારી ગયા હોત તો
તે અત્ય કાળમા અવસ્ય એ કુટનો નાશ કરી આપાણને સુખપ્રાપ્તિ ક-
રાવત ! કિંતુ દુર્લભનાથી દેવ કયા કમો છે ? (૧)

સ્મરવર્ધક—(બીમગદદેવને જોળખી) અપ્પો ! મહારાજ

કરીને બધી વાત જાણવાના હતા, મારે હવે પણ નેરીજ ગીને જાણી લેઈ-
ને તે કુટનો નાશ કરે નેપથ્યબુધિપરથી—૫૭૫ પાઞ્ઠ્યા

(૬) બક્યાની—મગનાની ચેટે દેખાવા મ્હન ' જાન કરનામ
(ગદાગ આ-યો એમ જાણાને)

મ્

(૮) તેમને ધ્યાનસ્થ જોઈને અગર્વક તેમની મનકરી કરેડ મદ
દિઓ ૪૦ સ્મરવર્ધકનો કપ વર્ષો છ તે સુદૃઢિત કડી મળાવેડે અરે
પ્રભુ ૪૦

લીમ કે ? જાન સત્તર જાવ. હજી દાનવ દૂર જઈ શકે એટલો કાલ ગત થયો નથી. (સ્મરવર્ધકને વાતો કરતો સાંભળી તથા બે પાંડવોને ઓળખી બંને મુનિઓ કને આવેછે)

ધૌમ્ય, લોભશ—(હંચા હાથ કરી) વત્સ પાંડવો ! તમારું કલ્યાણ થાવ. વત્સ સહદેવ ! અમે અહીં નહોતા માટે તું કહી સંભળાવ્ય કે કુષ્ટ દાનવે આ કર્મ કેવી રીતે કર્યું ?

સહદેવ—(નમન કરી) મહારાજ ! પેહેલાં તે શસ્ત્રાસ્ત્ર હરી ગયા અને પછે અમને પકડ્યા. તેમાંથી હું નારી લીમ બ્રાતાને ઓણાવી લાવ્યા. મહર્ષિ ! હવે અમારે કેમ કરવું તે જાણાવશો.

ધૌમ્ય—વત્સ લીમ ! અમારા આર્શિવાદથી તને આજ આટલાં વાનાં પ્રાપ્ત થાવ.

શ્લોક.

અરિગણુ નમશે કૃપા અમારી,
કરિવર થાય તદા તું સિંહ ભારી;
વિજય જય વિચારો જા તું ધારી,
અમુર અનેક વિહારો આવ્ય મારી.

૨

૨ શ્લોક—પુષ્પિનામા છંદ અરિગણુ ઈ—અમારી તારાપર કૃપા છે માટે શત્રુઓના મથ (અમદ) તને નમશે. (તારાથી પરાજય પામીને તને મારું નમાવશે) કરિવર ઇ—જે તેઓ કરિવર (ઉત્તમ હાથી) જેવા જગજાન થાય (રોય) તે તું ભારી (મોટા) સિંહ જેવો ધર્મશાસ્ત્રી તે ગમે તેટલા જગજાન હને તોપતુ તેમનો પરાજય કરીશ વિજય ઈ—તારો વિજયજય—વિજય (અમુર) ને વધારનારો જય (મધ્યમ પદ ભાષી) વિચારોને અને મનને ધારીને તું જા; તથા ત્યાં અનેક અમુરને વિહારીને (કાપીને) તથા મારીને અર્ધ પાડે આવ્ય.

શ્લોક.

રાખથી ગુપ્ત જનિહ રૂપે તું રહ્યો,
 સાખથી ખસ છું બોલ એવો કહ્યો,
 તો તને પાળિયો, દુષ્ટ દાનો લહ્યો !
 જો મને ધારી વિચાર સર્વે વહ્યો !!

૩

અપિચ—

શ્લોક.

હે દુષ્ટાત્મા ! વિચારી, વિચર નરકમાં, પાપ આવા સ્વીકારી;
 સુખી થા બોધ ધારી, ગ્રહી રોખ હૃદયે, કામ લોભાદિ મારી;
 દુ ખી ધારો અપારી, અધમ મતિવતી, નામ શે થો નસારી !
 આવી આ પીડ ભારી, કઠિન કરમથી, લાગી કારી કટારી.

૪

૩ શ્લોક—અગ્નિજ્વાળા છંદ રાખથી ઈં—જેમ રાખોડીમાં અગ્નિ
 ગ્રમ રહેછે તેમ તુ રાક્ષસ છતાં જાણજી વેષમાં દેખાઈને રહ્યો, અને તને
 પુણ્ય ત્યારે તે તારી પોતાની સાખથી (સાક્ષીથી) ‘ હું જાણજી છું ’
 એવો જોત રહ્યો તે એમ કહ્યું તો તને અમે પાળ્યો અને તુ દુષ્ટ છતાં
 અમે તને દાનો લહ્યો—જાણ્યો ! એ સર્વે તુ મને (મનમાં) ધારીને જો,
 કે અમારો સમજો વિચાર (તને જાણજી ધારતા દતા તે) સર્વે વહી
 ગયોછે !!

૪ અપિચ—વળી શ્લોક—અગ્નિજ્વાળા હે દુષ્ટાત્મા ઈં—હે દુષ્ટ બુ-
 દ્ધિવાળા ! ॥ પ્રથમ વિચાર કરી જો, અને વિચારને અતે તને દીક લાગ-
 તુ હોય તોજ આના પાપ સ્વીકારીને નરકમાં વિચર (જા). અથવા
 ‘ દુષ્ટાત્માવિચારી ’ એ જન્મેનો મધિ માનીને ‘ અવિચારી ’ : પદ છૂટું
 પાડીએ તો, ‘ હું અવિચારી ! આના પાપ સ્વીકારીને નરકમાં જા ’ એવો
 અર્થ થાય નસારી—નમાડી અર્થાત્ તારા નામનો શુ કરવા નાશ કરેછે ?
 —શુ કરવા મરે છે ? અથવા, તમે અધમ મતિવતી અપાર દુ ખી ધારો,

ગયુજ ગયુ સહુ પુણ્ય ગયુ, નવ મૂઠા ! યયું શુભ કાંઈ અદા ! ૬

પાંચાલી—(સકંપ) અહો મત્રાનંદ ! તું ભલે રાક્ષસ, ભૂત, ભૈરવ, કે ગમે તે માયાવી હો, અને તે મારા પતિઓએ તને ઝાળ-જ્યો હો, તોય પણ મેં તે તારું સર્વ પ્રકારે સાડી થાય એમજ કર્યું છે હવડાંના તારા રૂપથી તુ રાક્ષસ હોય એમ લાગેછે. અરે ભ્રાતા ! જો તું રાક્ષસ છે તો પછે આવો અવગુણી રી રીતે ધાયછે. મેં સાળગ્રંથું છે અને જાણ્યું છે કે રાક્ષસોને કિચિત્ ગુણુ કર્યો હોય તો તે સુમય આ-વ્યે અનેક ધણો માનેછે વીરા ! રાક્ષસો દેવથી કુવાદિક કશામાં પણ હતરતા નથી, તો પછે તુ મારો થઈને મારાને કેમ મારવા બેઠો છે ?
(૫)

રાક્ષસ—અરે ધર્માત્મા કેવડાતા પાંડુરો ! તમિ નિરપરધધ, દાનવ હણું છઠ્ઠ અનર્ધ અન્નનર્ધ હૃત્યમિ દ્વાણુ કકણુ ધક્કધ. સ્તુત્વા—
(૫)

૬. ૨૨૦૩—મહિકાવૃત્ત વિચાર છં—હે નર (રાક્ષસમા નરભતિવાળા) તમે નિચાર કરો, અમાર કહેતુ ધ્યાનમા ધરો, કરવાનુ (ધર્માચરણ) કરો અને તરી જાઓ તેથી શું રૂણ એમ કહેશે તો, સુરારિ છં સુરારિ—
૬૬. નરપાલ—રાજા દશે—ધરો. ખરેખરી છં—આ ખરેખરી શીખ છે, આ શુભ (કલ્યાણકારી વચન) છે, આ વર (હિતમ) દિત છે, મારે તુ પ્રમદા (દ્રૌપદીને) તજ (છોડી દે) બ્યારે તે કાલ નથી માનતો ત્યારે તિરસ્કારથી કહેહે ગયુજ છં—હે મૂઠા ! તારું સહુ પુણ્ય ગયું—પરવાર્યુ, કેમકે તારાથી કાપ શુભ અદા થયું નહિ—તારાથી તારો સ્વધર્મ જગ્નવાયો નહિ !

(૫) મારાને—મારા સ્વામીઓને (૫) અરે છં—અરે ધર્માત્મા કહેવડવતા પાંડવો ! તમે નિરપરાધી દાનવ હણો છો અને બીજાના હાથમા દ્વાણુ કકણુ (દ્વાણુરૂપી કકણુ) ધારો (છો). માનગો કવિએ અહી

શ્લોક.

હિડિંગ ભક અભવકે, હાણુય ગણુય નહિ;

ફૂવં જુજી પડય રે, વિજુધત્વ યદા લહી ?

૭

(દ્રોપદી સાગ્ર જોઈ) હા મિયા ! અલગી ફુલ સરિસૃવી 'આમલી
ત્વંકિ' નિંદાલવી હુધ છધ. ન કરઈ ન કરઈ ત્વયાં આહિનં ન કરૂં
શુભંકૃત્વા શુભંકૃત્વા. પરં જુહી પરં જુહી (૫)

અધિષ્ઠિતરૂ—ધન્ય છે ધન્ય છે ! તને તારા જાતિલાઓના નારા
વૈરના અંત કરવા મેરે એ યથાય છે ! કિંતુ તે નેમ શૂરવીર યદ અ-

મારી સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા તેમજ તારે પણ તેમના જેવા થઈ સ્નેહી-
ઓના પ્રાણથી મુક્ત થવું ઉચિત છે. હિડિંબ બકાદિનાં પરાક્રમ તે
પરાક્રમજ હતાં ! જે શ્રવણ કર્યઃ—(ક)

શ્લોક.

જે જે વિચારી રજ યાતુધાન તું,
વીરત્વ ધારી હજી વૈરી માન તું;
અસ્રો અમારાં અરપી કરી તમે,
શૂરા બનો તાપ તદા બધા રામે !

અર્થ—

શ્લોક.

હિડિંબ નાક જે ગયા થયો ખરો તયો તદા;
નપુંસકો ન દૈત્ય કોઈ, શૂરવીર તે સદા;
લડો અડો અરિયો આવો અસ્ર શસ્ત્ર અર્પેને;
ન બાપલા ન બાપલા બનો સહુ સમર્પેને.

(ક) અહીં યુધિષ્ઠિર પોતાનું અહિત કરનાર અધમ દાનવને તેના
સ્વગતિપ્રેમ માટે વખાણે છે માટે યુધિષ્ઠિરનું ઉત્તમ નાયકપણું વર્ણુ છે.
૮ શ્લોક—વંશસ્થિત. રજ—જરા. યાતુધાન—રાક્ષસ.

૯ શ્લોક—નાસ્ત્યહં. હિડિંબનું પરાક્રમ વર્ણુ છે: હિડિંબ ઈં. નાક—
સ્વર્ગમાં. લડો છં—તેમ તમે પણ અમારાં શસ્ત્ર અને અસ્ર આપીને
લડો. નબાપલા ઈં—અમને અમારું સહુ (શસ્ત્ર અસ્ર વગેરે) સમર્પેને
(આપી દેખને) નબાપલા (રાંક) અને બાપલા ન બનો. અર્થાત્ પ્રથમ
અમારાં શસ્ત્ર વગેરે ચોરી જઈને પછી તું અમને કપટથી મારી નાખવાનું
કરે છે તેથી તુ શૂરવીર નથી પણ બાપલો છે !

નકુલ—(સકોપ) અહો બ્રાતા ! એ પંદતિલને કિંચે પ્રકારે
સૂર ચઢવાનું છે ? ભલે આપણે આયુધરહિત છીએ અને એ આપ-
ણો નાશ કરે તથાપિ શું આ રહર્મા માણુ સર્તા એ પાંચાલીને પ્રસ-
ન્નતાથી લઈ જઈ રાકે ? એમ કદાપિ યનાર નથી ! અધમ મૂળ તો
નપુંસક છેજ અને જો રાત્રી પડશે તો ક્યારેય પણ કહેનાર, નથી કે
હું યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું. (રાક્ષસ સામે જોઈ) અરે મૂઢ ! શ્રવણ
કર્ય શ્રવણ કર્ય— (વ)

શ્લોક.

મૂઢ ! ગૂઢ ધૂડ રૂપી દુષ્ટ દૈત્ય ! સાથમાં,
ધારતો ન તું સૃગાલ સિંહ બાણ દ્વાયમાં;
ઉચ્ચતાલ શા ! શ્રહીજ તે કુમાર સાથમાં,
આયુ વાયુ હા ગમે ! ગ્રહે ગ્રહે તું બાયમાં.

૧૦

(વ) પંદતિલને—હેકજ નામદાને. અધમ—(રાક્ષસનું વિશેષણ).
જો રાત્રી પડશે તો છું—(કેમકે રાત્રી એ રાક્ષસોને માથા કપટ કરવામાં
આનુકૂળ છે, માટે તે વખતે એ લડવા શું કરવા આવે ?)

૧૦ શ્લોક—આમર હંદ, મૂઢ છું—હે મૂઢ ! હે ગૂઢ (જાના) ધૂડ
રૂપી દુષ્ટદૈત્ય ! તું તારા સાથમાં સૃગાલ (સિયાળ) છે એમ ન ધારતો; પણ
તારા દ્વાયમાં મિંદ છે એમ બાણ. હે ઉચ્ચ તાડ જેવા ! તે તારા દ્વાયમાં
(તનેજ કાપવાની) કુમાર (કોહોવાડી) અહી છે. હા ! (અરે !) તારો
આયુષ્ય રૂપી વાયુ ગમે એમ બાણીને તેને તું બાયમાં ગ્રહે ગ્રહે (પકડી
રાખ્ય પકડી રાખ્ય, અર્થાત્ આમને શું બાયમાં પકડી રાખેછે ? તારા આયુ-
ષ્ય રૂપી વાયુનેજ પકડી રાખ્યને ! અથવા, તું આમને હમણા જાણે બાયમાં
જાલી રાખ્ય, પણ તારો આયુષ્ય નાશ પામ્યો એમ બાણ. અહીં નકુલનું
ક્રોધયુક્ત બાણ વર્ણાયું છે માટે અવમર્શસંધિનું સંકેત નામે અંગ
જણવું.

(એટલું બોલી રાક્ષસની બાથમાંથી બળાતકારે છૂટી હેઠા પડે છે અને જંધારેટન કરી કહે છે) અને દાનવ ! જો તે કોઈ દાનવીનું ઉદર સેવ્યુ હોય તો આ માનવીથી જીતિ માનવી જોઈએ નહિ, તારું નામાભિધાનાદિ કથન કરી અને મારું તે શ્રવણ કરી યુદ્ધ કરવા સજ થા સજ થા. (જ)

શ્લોક.

પાંડુસૈન્ય કરે સર્વ સુનું મતિ હીણ ! અજાણ ન જાણ મને તું,
ભીષણ ભીષ્મ પિતામહ છે મમ, દ્રોણતણો ગણ્ય છાત્ર મને તું;
નામ નકલ હું અર્જુન પ્રાત નકલ કર્યો નકી જાણ તને તું,
માનવ ભીમતણો લધુ પ્રાત હું, દાનવ નામ કહેજ અને તું. ૧૧

શીક્ષણ—અપુણ્ય ઘટવત કિ ગજજાઈ મધા નામાભિધાન જટાસુરઃ છ શ્વાન ભમયતિ ન કરકઃ. ('એટલું' બોલી શક્તિનો પ્રકારે કરવા જાય છે એવે નેપથ્યમાંથી શબ્દ થાય છે કે, " કોણ અસુર ? પેલા

(જ) જંધારેટન કરી—જંધ થામડીને નામાભિધાનાદિ—નામ વગેરે.

૧૧ શ્લોક—ઈંદ્રવિજય પ્રથમ નકુળ પોતાનું નામ કહે છે પાંડુ-સૈન્ય ઇં—હ પાંડુસૈન્ય (પાંડુનો પુત્ર) છ, તે તારું સર્વ સૈન્ય (ઉજડ) કરે એવો છ. હે મતિહીણ ! તું મને અજાણ (યુદ્ધ કરવામાં અપવા રાક્ષસોનો નારા કરવામાં) અજાણ ન જાણીશ પોતાના વડિલ તથા ગુરના નામ કહી તેને જય ઉત્પન્ન કરે છે ભીષણ ઇં—ભીષણ—ભામાનક છાત્ર—શિષ્ય, નકુળ ક્યો ઇં—તને નકુળ (કુળવગરનો) ક્યો એમ તું નકી જાણ અર્થાત્ તારો વશ પણ ન રહેવા કેલ દાનવ ઇં—અને હે દાનવ ! દવે તુ તારું નામ મને કહે રાક્ષસનો ધિકાર કરી તેને જય ઉત્પન્ન છે માટે અવમૂર્ક્ષધિનું દુષ્ટિનામે અંગ વર્ણાય છે. ગુર તથા બાપદા-દાનું કથન કર્યું છે માટે અનગરાંસ ધિનું પ્રસંગ નામે અંગ પણ વર્ણાય છે.

મંત્રાનંદ ! પાંચાલીને હરી ગયો ! ! ક્યાં છે ? ક્યાં ? હે ગદા ! તદા તને બ-
દાણ મળ્યું જાણ ! ! (એ શબ્દો અવણ કરી જટાસુર ભીમ આવ્યો જણી
યુધિષ્ઠિરને ખાયામાં નાખી દઇ દ્રૌપદીને લઇ ચાલતો ચાલ છે. દ્રૌપદી હા
પતિ ! હા પતિ ! એમ વિશ્વે છે અને યુધિષ્ઠિરનકુલ તે દાનવ પાછળ દોડી
જાય છે). (મ)

(હાથમાં ગદા લેઈ પ્રલયકાળના રુદ્રજેવે રૂપે ભીમ સદૃશ્યને પૂજતો
પ્રવેશ કરે છે).

ભીમ—હે અધમાધમ ! તેં એમ પણ ન જાણ્યું કે હું આ
ને અપરાધ કરું છું તે શક્તિકુળના વિનાશીના અપરાધ છે ! કે શૂંઠ.
મંત્રાનંદ ! અવણ કરચ અવણ કરચઃ—(ચ)

શ્લોક.

બક, કિર્મિર આદિ, હિહિંબ, હુણ્યા,
નૃપ નૌતમ માંજલો મેં ન ગણ્યા !
અધમાધમ ! કોઈ ન લા'ણુ લણ્યા,
ભુજ આ સુગદાયી બચ્યા ન રાણ્યા.

અપિચ—

શ્લોક.

ન જો હુ હણુ યાતુ યા તું ભવારિ,
ભલે વજ્ર કે વા તુ કાતું કટારી;
ગણુ ના કદી સા' તુ જા તું મુરારિ,
ગદા માર રે આ તું ખા તુ મુરારિ.

૧૩

આ જુજથી અને સારી ગદાથી બચ્યા હોય એમ શબ્દ (સાબલ્યા) નથી અર્થાત્ કદાચ ખીજા શસ્ત્ર તુ લેઇ ગયો છે તેમ આ ગદાને પણ લેઇ ગયો હોત તથાપિ મારા જુજ તને મારવાને સમર્થ છે, એ વ્યવ્ય. બીમે પોતાની શક્તિ કહી બતાવી છે આટે અવમર્શસંધિનુ વ્યવસાય નામે અંગ સંધ્યા છે

૧૩ શ્લોક—જુજ ગી ન જો ઈં—યા (અગર જો) તુ ભવારિ (ભવ—શિવનો આરિ ત્રિપુરાસુર, અથવા ભવ—સંસારનો શત્રુ (વિષ્ણુ) હોય તોપણ જો તને યાતુને (રાક્ષસને) ન હણુ (તો માર નામ બીમ નહિ, —એ અધ્યાહાર). અથવા જો હુ એ યાતુ (રાક્ષસ) ને ન હણુ તો ભવારિ (શિવનો શત્રુ) થઇને યાતુ (યાતના) ભોગવુ, (બીમ શિવભક્ત હોવાથી તે શિવના સોગદ ખાન, એ ઘટિત છે) અથવા તુ જોયા ન કર, કદાચ તું ભવારિ હશે કે રાક્ષસ હશે તોપણ તને હુ હણીશ બને ઈં—ભલે તુ વજ્ર રૂપ હોય, કે કાતુ હોય કે કટારી રૂપ હોય, તોપણ—હણીશ (એમ ઉપરની કડી સાથે અન્વય) અથવા, તુ ભલે તારા હાથમા વજ્ર, કાતુ કે કટારી વા—વહા—વહન કર—ધારણુ કર, તોપણ અથવા, ભલે તુ વજ્ર વગેરેને હાથમા સા'—પકડ, તોપણ તને ગણુ નહિ, (એમ ત્રીજા અરથ સાથે અન્વય) ગણુ ઈં—ભલે તુ જા, અને મુરારિને સા'—તેનું શરણુ ગ્રહણુ કર, તોપણ તને ગણુ ના અથવા, તુ મુરારિ પાસે જા, તોપણ ગણુ નહિ ગદા—જો તુ મુરારિ—દૈત્ય છે તો તુ આ ગદાનો માર ખા બીમે પોતાની શક્તિની વગાઈ કરી બતાવી છે આટે અવમર્શ સંધિનું વિરોધન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

હા સહદેવ ! એ ક્યાં છે ક્યાં છે ? કેમ એ મારી દષ્ટિગોચર થતો નથી ? કે પાંચાલીના પોકારે મંભળાતો નથી ? શુ મારો ઉપહાસ કરી કોઇ આ ગદાનો સદાસર્વદા બોગી થયો છે ? કે તે દાનવ દૂર નારી ગયો છે ? હે બ્રાતા ! કેમ તું કાંઇ જોતો નથી ? એ મૂઠને હું એક વાર ન્લેજ તેમ તું કર્ય, એટલે તારે તારાં શસ્ત્રાસની કઇ પાણી આવશ્યકતા નથી. (૨)

સહુદેવ—(પાછળથી આગળ આવી) મહાવીર ! દંઢીર ! તે આપના તાપથી સંતાપ પામી આગળ નારી ગયો હોય એમ લાગે છે, માટે આવો આ પાસેના ધોર જંગલમાં એના તપાસ કરીએ. હવે એ આ જગતનો એ ઘટિકાનોજ પ્રાધૂર્ય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે— (૮)

શ્લોક.

આવરદાની દારી, આવી રેતા સુધી ન કંઠો તૂટે;

જીવતર એનું માટે, એને આધો લઈ જઈ છૂટે.

૧૪

(૨) દષ્ટિગોચર—દષ્ટિને ગોચર. અર્થાત્ નજરથી દેખાય એવો. ઉપહાસકરી—(દ્રોપદીને લેઈ જવા ૩૫). સદાસર્વદાનો બોગી—અર્થાત્ મૃત્યુ પામવાનો છે કે કેમ ? આવશ્યકતા—જરૂર.

(૮) દંઢીર—(જ બી.). તાપથી—પ્ર તાપથી. પ્રાધૂર્ય—પ્રશસ્તિ—મહેમાન અર્થાત્ એ ધડી પછી તમારી નજરે પડશે એટલે તમે તેને મારશો, ત્યારે જગત તજીને જવું પડશે. શાસ્ત્ર કયન કર્યું છે માટે શાસ્ત્રવ્યક્તિરત્વ નામે નામકત્વ લક્ષણ વર્ણવ્યું છે.

૧૪ શ્લોક—ગીતિ. આવી રહેતા સુધી—પૂરી થતા સુધી. જીવતર છ—માટે એનું જીવતર એને આધો લઈ જઈને પછી છૂટે—છૂટશે. રાક્ષસના મરણ ૩૫ અથે સિદ્ધિને માટે એને આધો લેઈ જવા ૩૫ હેતુને ઉપન્યાસ કર્યો છે માટે ઉપપત્તિ નામે નાટકાલકાર વર્ણવ્યો છે

ભીમ—(દત દાળી) અરે મૂઢમતિ સહદેવ ! તું એમ કેમ જોલેછે ? શું એટલુંય નથી જાણતો કે જેનાપર વૃકોદર વક્ર દક્ષિણી જુએ તેને કાળઆળ કામ આવે નહિ. અને કદાપિ આવે તો કાળ પણ આ વિકાળ પીરથી કિયે પ્રકારે જાયે ? અર્થ. હવે બીજું કાંઈ પણ જોલ્યાંચાલ્યા વગર મને તું તે ક્યાં છે એટલુંજ કહે, એટલે એના કાળની દારી લાંબી હશે તો પણ હું તોડી નાખવા સમર્થ છું. (એવે નેપથ્યમાંથી શબ્દ યાગછે કે ‘ભ્રાત્ર એ અહીં પણ નથી’ તે શબ્દ જોળખ્યા જેવો અભિનય કરી) (૧)

સહદેવ—વીરમણિ વૃકોદર ! આ શબ્દ નકુલના જેવા લાગે છે માટે આણી મગ સત્વર આવો સત્વર. (એટલું જોલી જાને જણ આગળપાછળ ચાલ્યા જાયછે).

નકુલ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા ભ્રાતા ! આ વન કેવું ભયંકર લાગે છે ! સર્વત્ર પક્ષી પશુઓના વાસ આજ ઠેકાણે વિધાતાએ નિર્માણ કર્યો હશે કે શું ! જુઓ જુઓ—(૨)

(૧) દત દાળી (કોધનો અભિનય). વક્ર દક્ષિણી—કોધના અભિનયથી—અર્થાત્ કોપથી કાળઆળ—કાળતું નિમિત્ત—‘મારો કાળ હજી ખૂટ્યો નથી માટે હું નહિ મારું’ એવું બાહાનું. અર્થ—ખસ.

(૨) નકુલ ઇ—અહીં ‘ (નકુળ તથા યુધિષ્ઠિર પ્રવેશ કરેછે) ’ એમ જોઇએ કેમકે ભીમનો શબ્દ સામંજીને યુધિષ્ઠિરને છોડીને દ્રૌપદીને લેઈને રાણસ ગયો તથા તેમની પછવાડે નકુલ તથા યુધિષ્ઠિર પણ ગયા, એમ પાછળ તે સવેનો નિર્ગમ વર્ણના પછી ભીમ અને સદેવનો પ્રવેશ થયો છે. હવે નેમનો નિર્ગમ થયા પછી નકુલ તથા યુધિષ્ઠિરનો પ્રવેશ વર્ણાય છે એ રચના છે

શ્લોક.

અરે હા ! જુઓ ગીધ આ હાઠ કોથે અને બાય ઊડી;

શૃગાલો કરે શબ્દ, રથેનો ધરે બ્રાત શી દષ્ટિ કૂડી ! !

મુઆ માણી ને પર્ણી ! હા ! શી હવે શોભતી રહ કૂડી !

ક્રિયા કર્મની પીઠ મિયા ! પડી કે ક્રિયા લાગી કૂડી. ૧૫

યુધિષ્ઠિર—વત્સ નકુલ ! સાવધ રે' સાવધ રે'. આ અધોર વન
જોઈ મને કંઈની કંઈ કલ્પનાઓ થઈ આવે છે ! (એવે કોઈ આવતાનો
પડખા સાબળી) નકુલ ! નકુલ ! સાવધ ! સાવધ ! જો કોઈ મહાવિ-
કાળ રૂપ ધારી આપણી ભણી આવે છે ! રાક્ષસો ઘણા માયાવી હોય
છે ! ! (એવે ભીમ તથા સહદેવ પ્રવેશ કરે છે અને યુધિષ્ઠિરને જોઈ નમન
કરે છે) (૫)

ભીમ—અહો પડબ્રાતા ! કહો કહો કે કાનવ ક્યાં છે ? પાચાલી
કેમ દીસતી નથી ! શુ તે આકાળ તમ સર્તાં એને લઈ નાશી ગયો ! !
શુ થઈ તે સત્વર કો' સત્વર ! (સ)

યુધિષ્ઠિર— (નિ શ્વાસ નાખી સલગ્ન) હા બ્રાત ! અમે ઉભ-
યનો ઉપમર્દ કરી તે પાંચાલીનું હરણ કરી ગયો કરી ગયો ! ! (હ)

૧૫ શ્લોક—અદ્રહીઝ ૭૬ રથેનો—બાળપક્ષીઓ શી—કેવી !
શોભતી ઇ— (તેઓ જીવતા હશે ત્યારે) પ્રિયા !—હે દોષદી ! ક્રિયા
લાગી ઇ—કે આ રાક્ષસથી હરણ થવા રૂપી ક્રિયા તને લાગુ પડી ! !

(૫) કંઈની કંઈ ઇ—અર્થાત્ અનિષ્ટ કલ્પનાઓ થઈ આવે છે.
(સ) ભીમની પ્રશ્નપર પરાયી તેનો ક્રોધ વર્ણવે છે (હ) ઉપમર્દ—
પરાભવ

ભીમ— (આશ્વાસન કરી) અજતશત્રુ ! આવી પડી તે પડી; હવે શોચ કરવાથી શું ? કિંતુ જો કે તે સાક્ષાત્ રૂદ્રને શરણે ગયા હશે તથાપિ આ ભીમે તેનો અલ્પ કાળમાં અંત આણ્યો જાણુ ! હવે વિલંબ કરવાનો અવસર નથી માટે ચાલો ચાલો.

શુદ્ધિષ્ઠિર— (વિચાર કરી) મહાવીર વૃકોદર ! આ ભયંકર

સ્થળ જોઇ અવશ્ય મારું મન એમ કહેછે કે તે રાક્ષસનો નિવાસ આટલામાંજ કંઈ હશે; જો એમ કલ્પના ન કરીએ તો આવા નિર્જન વનમાં આ સર્વ ક્યાંથી હોય ? પરચ પરચ. (કા)

શ્લોક.

જો આ ગીધે ગરદન શહી માનવી હાડ એ તો;
અંગોપાંગે રૂધિર ન મળે દાનવી ભક્ષ એ તો;
નિશ્ચે એવા અપર નીચ કો રાનવી યાતુ રે'તો;
શોધો શોધો નિકટ નિરજો જાનહવીશી હવે તો. ૧૬

(કા) નિર્જન—મનુષ્ય વગરનું—ઉગડ. પરચ પરચ—જો જો.

૧૬ શ્લોક—મંદાકંઠા. જો છં—જો, આ ગીધે જો ગરદન પોતાની આંચમાં લીધી છે તે હાડકું માણસનું હોય એમ જણાય છે. આ રાખના અંગમાં (હાથ પગ વગેરેમાં) અને ઉપાંગમાં (આંગળાં વગેરેમાં) રૂધિર ન મળે (નથી), માટે એ દાનવી (દાનવનું) ભક્ષ (ધવેશું) છે. (દાનવે રૂધિર ચૂસી લીધેનું હોવાથી). હેતુ ઉપરથી તરફ ક્યાં જો માટે અનુમાનાલંકાર. નિશ્ચે છં—એવા (માણસને મારી નાખે એવા) અપર (ખીજ) નીચ કાણુ હોય ? મારે, અહીં રાનવી (રાનમાં રહેનારો) જાંઘલી યાતુ (રાક્ષસ) રે'તો (રહેછે) એ નિશ્ચય જાણવું. અર્ધાપત્તિ-અલંકાર. શોધો છં—માટે હવે તો એ જાનહવીશી (ગંગા જરી—દ્રોપદી) નિકટ (પાસે) છે, એમ તમે નિરજો, અને તેથી હવે શોધો શોધો.

ભીમ—(હાઠ પાછી) આહા ! ને આટલામાંજ એ કુદરતું
રેઠાણુ હોય અને તે મારી નજરે પડે તો મેં તેને મિષ્ટાન્નિમિષ્ણામાં માર્યા
જાણી. (એવે નેપથ્યમાંથી) રે પાપી પ્રાણ ! તને આ રહ છોડી જવું
કેમ ગમતું નથી ! હો દેવ ! તે વૃકોદરનું વીર્ય પણ દાનવદારે નષ્ટ કરા-
વ્યું કે શું ? (એ વિલાપ નાદને ઝાળખ્યા એવો અભિનય કરી) (જા)

સહુદેવ—(સમ્પ્રાર્થવ) સાંભજો સાંભજો. અવશ્ય આ વિલાપ-
ના રાખે તો યામસેનીનાજ. (ગા)

ભીમ—કંઈ નહિ કંઈ નહિ; સાચી બાણીએ કે તે દાનવની
માયા નહિ હોય !

સહુદેવ—હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે એ એનીજ વાણી
અપ્સરા, દેવાંગના કિન્નરી, ગંધર્વી કે રાક્ષસીની વાણીમાં ને નથી તે
પાંચાલીની વાણીમાં આ મમાણું છે—

શ્લોક.

મધુધી મીઠી વાણી, કામળ કમળથી હરે ઘણીકેરી;
(કિંતુ) રમંદ નર્મદ સુખદા, નમ્ર વાણી એ મિયાતણી હેરી. ૧૭

(જા) મિષ્ટાન્નિમિષ્ણામાં—આખ્ય મીઠીને ઉપાડતાંમાં. વીર્ય—બળ.
(ગા) યામસેની—દ્રૌપદી

૧૭ શ્લોક—ગીતિ. મધુ—મધ. ઘણીકેરી—ઘણી સ્ત્રીઓની. રમંદ—
શાંતિસુખ આપનારી. નર્મદ—હાસ્ય વિનોદની વાણીથી સુખ આપનારી.
સુખદા—સામાન્ય સુખ આપનારી. નમ્ર—વિનયવાળી. હેરી—જોઈ-
અર્થાત્ સામળી. ‘ રે પાપી પ્રાણ ’ ઈં દ્રૌપદીની વાણી સાંભળતાંજ તે
રાક્ષસના હાથમાં એકલી છતાં ધીરજથી જીવતી રહી છે, એ બાણીને શાંતિ
ઉપજે છે ગાટે તે વાણી રમંદ છે. ‘ વૃકોદરનું ’ ઈં દ્રૌપદીની વાણીમાં
જણે એવું વ્યંગ હોય કે, બીજાં હિંદિયા રાક્ષસીનો પતિ છે ગાટે તે રાક્ષસિ-

ધુધિષ્ઠિર—નીર વૃકોદર ! અવશ્ય એ પ્રિયાનાજ પોકાર દેવા
જોઈએ, માટે સત્તર ચાલો ચાલો

ભીમ—(ગદાને એક હાથથી તોળી જોઈ) દેવિ ! આજ તને
હું આ પ્રમાણે મનમાન્યું અર્પી મસજ કરીશ (ઘ)

શ્લોક.

ગદાદેવિ ! હંતુ અતિ રક્ત અર્પું, અને પુષ્ટ આમિય સતોષ તું,
તદા દેવીને વે'ણુ તેં સુખ દેવુ, વળી આમ અર્પું ન દે દોષ તું,
અખડિત અસ્થિ હું ખડી દઉ છું, પછે પિડ ચડી સદા પોષ તું,
ધમડી તજી મડિતા પડિતા થૈ જડડી રણે રાખજે રોષ તું ૧૮

ધીની શરમ પડવાથી આ રાક્ષસને ભીમ નથી ભારતો, એમ તો બન્યું નથી.
શુ ? એ રીતે એ વાણી નર્મદ છે કુખમા પણ તે પોતાના પતિઓનું
શરણુ છૂટે છે, એમ બતાવતી તેની વાણી તેના પતિઓને સામાન્ય સુખ
આપનારી છે અને પોતાના પતિઓ પોતાની વાટારે નથી આવતા માટે
રીસથી તેમનો ધિક્કાર ન કરતા દૈવપ્રતિ દીનતા દેખાડી છે, એ તેની
વાણીમા નમ્રતા છે એવા રીતે—શર્મદ નર્મદ સુખદા, અને નમ્ર, વાણી એ
વાત્સલ્યમા હેરી (જોઈ) એમ કહેવાનો આશય છે (ઘા) દેવિ ! —(ગદાત
સંબોધન)

૧૮ શ્લોક—વર્ણુનાથેશ્વરી આમિય—માસ સતોષ ઇં—હું તારા
મનને સતોષ—સતોષ આપ તદા ઇં—જો તું એ રીતે સતોષ પામે
તો દેવીને (દ્રૌપદીને) તે (તારે) વેહેતુ સુખ આપતું—દૈત્યને જલદી
હણવો કે જેથી દેવી વેહેતી ઢૂંઢી થાય વળી તને હું જીવતુ શું આપીશ
તે કહુ છું અખડિત ઇં અખડિત—આખા (દૈત્યના 'હાડકા') પછે
ઇં—પછે હે ચડી (ચડા દેવીરૂપ ગદા, અથવા કોઈ સ્વભાવવાળી) તું
તારા પિડને તદા પોષ ધમડી ઇં—હું વીર પુરુષની ગદા તે શુ અ
ધમ રાક્ષસનું લોહી પીક કે ? એવી તારી ધમડી (ગુમાન—ગર્વ) તજી

(સર્વ ઉતાવળે ગાળા જાય છે).

(એક હાથ ગાયે મૂકેલો અને મહારૌકસાગરમાં ફેંચી એવી પાંચાલી પ્રવેશ કરે છે).

પાંચાલી—અરે ભુંડા દૈવ ! મેં તારો શો અપરાધ કયો છે

કે તું મને દુરમનની પેરે દુઃખ દીધા કરે છે. મારી દૈવી ઉત્પત્તિ એ
તેં દુઃખ દેવાના કારણે રૂપ વિચારી હોય તો તું જ કહે કે એમાં મારો
શો અપરાધ છે ? અરે કુદૈવ ! તેં મારા પર કરીએ કમી ક્યાં રાખી
છે ? પાંચ પતિની મને એક નાર કરાવી, કાળ જેવાં સપત્નીઓનાં
સાલ વૉરાવ્યાં, સીતા માતા એક વાર ધિન્ પત્નીજ કરવાથી કીર્તિ-
મતી થઈ અને તેજ મારે વર્ષમાં અનેક વાર કમો લખાયુ; હાય ! ક્યાં
કુકુ રજસ્વલાપણું અને દુષ્ટનો માર ખાઈ સભામાં જવું ! ભુંડા !
એટલાથીએ તે સંતોષ ન માનતાં મારી એમ સભા વચ્ચે જોવાડાવવા-
નાં જખરો જોય કયો. વનમાં કાઢ્યાથીએ જ્યારે તું રાજ ન થયો
ત્યારે તેં મારા મિથપતિનો વિશાગ કરાવ્યો ! (દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી)
રે રે ભુંડા ! મને આટઆટલું દુઃખ દઈ આખર તેં મારો આ દશા
આણા ! હાય હાય ! મારાં માખાપને પાતાળમાં પેસારતાંય તને
દયો નથી આવતી ! ! (એમ બોલતા બોલતા પૃથ્વીપર પડી જાય છે
અને દિવ્ય વસ્ત્રાલંકાર લઈ કુલિકા નામની દાનવની માનવી દાસી પ્રવેશ
કરે છે). (જા).

ને તું મંડિતા (શત્રુના રક્તથી અલંકૃત) તથા પંડિતા (રણમાં શત્રુને
હણવામાં ચતુર), અને ઉડડી (ઉદ્ધડી) —અતિશય પ્રચંડ થઈને તું
રણમાં શત્રુ ઉપર રોષ રાખજો.

(જા) પ્રવેશ કરૂંને દૈવી કૃત્તિ—દ્રૌપદી દેવના પ્રસાદથી યજ્ઞકુંડમાંથી
ઉત્પન્ન થઈ હતી માટે તેની ઉત્પત્તિ દૈવી (દેવના પ્રભાવથી થયેલી) કહી શકાય.

કુન્વિકી—(પાંચાલીને પડેલી જોઈ) હાય હાય ! આ બિચારી

‘ દેવને અને દેવને સહજ વૈર છે અને તું દેવથી ઉપજેલી છે માટે દેવવર્ગ-
માંની છે, તેથી દેવોને તારા પર સ્વાભાવિક વૈર ઉપજે અને તેઓ તને દુ ખ
દે, એવો સ જોગ મેળવવામા દેવનું કર્તવ્ય યોગ્યજ છે ’ જો તુ એમ કહેતો
હોય તો એમા મારો શો અપરાધ છે, એમ દ્રૌપદીના ખદ્દારા તેનો દૈવી ઉત્પ-
ત્તિ કહી બતાવી છે કમી—(દુ ખ દેવામા) તે દુ ખ ગણાવે છે પાત્ર પતિ-
ની ઇં સપત્નીઓના—શોકપના જો દ્રૌપદી એક પતિની બી હોત તો તે પતિની
બીઓજ માત્ર તેની સાથે શોકપણુ ગમત, પણ આ તો પાત્ર પતિઓની
પત્ની હોવાથી તે તમામ પતિઓની બીઓ જોઓ અરુપરસ દેરાણી જોય-
ણી થાય તે દ્રૌપદીની તો જોકોજ થઈ ધીજપતીજ ઇં—રાવણને
શેરથી સીતાને આપ્યા પછી લક્ષ્મી આગળની સુ માનભૂમિમાત્ર સીતાએ
અગ્નિમા પ્રવેશ કર્યા, અને તેમાથી પાછી અશ્વત્થા બહાર નીકળી ત્યારેજ
રામે તેનો અંગીકાર કર્યો. એ દૃષ્ટાન પોતાને લાગુ પાડોને દ્રૌપદી કહે છે કે,
સીતાનું દુ ખ જો કે મો કરતા અધિક કહેવાય છે તથાપિ મારે દુ ખ વૃણી
તે કરતા પણ અધિક છે. કેમકે સીતાને તો એકવાર અગ્નિમા પેચી નીકળ-
વાનું હતું, પણ મારે તો વર્ષમા અનેક વાર અગ્નિમા પેચી નીકળવું પડે છે.
પાત્ર પતિઓ પામે દ્રૌપદી કેવી રીતે રહે, તે વિષે મહાભારતમા કહે છે કે પ્રતિ-
ભાસે રજા દરિયાથી ગુલ થયેલી દ્રૌપદી નિયમિત કાળ વીત્યે અગ્નિમા પ્રવેશ
કરી શુદ્ધ થઈને બીજા પતિ પામે રહેવાને જાય તે જોના ધરમાં હોય ત્યા
બાગ બાગમા પ્રિયમયી ખજર આખા વિના જલુ નહિ, વગેરે આ
નિયમ તોડ્યા મુલ અર્જુનને બાર વસ નમા જલુ પડ્યુ હતુ, તે પ્રસિ-
દ્ધજ છે. દ્રૌપદી પોતાના નીરહરણને પ્રસંગ થાદ કર છે હાય ઇં—દ્રૌપદી
રજરાજા હતી તેમ છતા દુઃતામન તેને સમામાં પકડી મયો હતો ! એ
વિશે દ્રૌપદી વચ્ચાદરણમા હદાભેદ વર્ણન કરેલુ છે ત્યાં લખે છે કે—
“ દામગુન્ધિજોનિર્જાતા દ્રૌપદીમૃતમતીમોતદુષ્ટ. । ઇં— ” “ જોડો એક
પત્ર પેહેરેયુ છે તથા રજરાજા થઈ છે એવી દ્રૌપદીને દુષ્ટ દુઃતાસન કૌરવની
સમામા લખમા. ”

પતિ વિચોગથી મરાણતોલ થઇ પડીછે ! આવીને કુખમા શૂળો ઘોચ-
વા પ્રભુએ મને સરજી તેના કરતાં માતપિતાએ દુધપીતી કરી રા
કાળે વરજી નહિ ! (સખ) રે ! હું બીજા વિચાર કેમ કરૂ છું ? વદા-
ડ પ્રમાણે પાપી આવશે અને મેં વસાલકાર નથી સમજ્યા એમ જા-
ણશે તો તે જરૂર મારૂ ભક્ષણ કરી જશે ! ! (આમ તેમ જોઇ કનેના
કુંડમાંથી પાણીનું આગણુ બરી લાવી પાચાતી પર છાટેછે અને તેથી કમ-
કમી આઇ દ્રૌપદી ઉઠી બેઠી થાયછે) (છા)

પાંચાલી—(નમન કરી) અરે માતા ! મેં તમારો શો અપ-
રાધ કર્યોછે કે કપાઇ પડેલી કેળનેય કચરી આનંદ માનોછો ? શિવ
શિવ ! પ્રભુ તમારું ભણુ કરો. (જા)

કુંજિકા—(સખ અને સહજ) બેની ! હું નિર્દય રાક્ષસી

જેમ કર્યો—ગજબ કર્યો, એવા અર્થમા લખેલું જણાય છે પાતાળમા
પેસારતાય ઇ—કેમકે દ્રૌપદીનું હરણ રાક્ષસ કરી ગયો, એ કૃતક મારા
મામાપને લાગવાથી તેમને ખડુ નીચું જોવા જેવું થશે. માનવદાસી—
કાઇ મનુષ્યજાતની રાક્ષસે પકડી આણેલી સ્ત્રી

(છા) શૂળો ઘોચવા—કુખમા અધિક કુખ દેવા. દુધ પીતી કરી—
બાળપણમાજ મારી નાખીને વરજી નહિ—તજી દીધી નહિ ? વદાડ
પ્રમાણે—વાવદો કર્યા પ્રમાણે વસાલકાર નથી સમજ્યા—(દ્રૌપદીને) .
છાટેછે ઇ—મૂર્છિત દ્રૌપદીને સાવધ કરવાને

(જા) કપાઈ પડેલી ઇ—અર્થાત્ હું કુખથી કપાઇ પડેલી કેળના
જેવી જેમાન બની ગઇ છું, તેને પાછી સાવધ કરીને શુ કરા વધારે
કુખ દો છો ? દ્રૌપદીના વિનાય વર્ણના છે માટે આકુંદ નામે તાટવાલ-
કાર વર્ણાયો છે. •

નથી, ઘાતકી નથી, પણ તને દુષ્ટિવારીને દુઃખ દેવા કહું છું કે આ વસ્ત્રાલંકાર તું પે'રથ પે'રથ (જા)

પાંચાલી—ના માતા ! એ હું નહિ પે'રું. એ અધમ મને શું કરનાર છે ? શું એ મારું બક્ષણ કરશે ? હાય હાય ! એ ઘડી ક્યારે આવે કે હું ઘાતકી દેવના દાવમાંથી છૂટી મારા પ્રિયતમને મળું ! ! (જા)

કુંજિકા—(પગે લાંગી) ઓ મારો વા'લી ! તું પે'રથ પે'રથ, નીકર એ મૂંઝા મને ખૂંજશે, ખૂંજશે ; (એટલે બોલી આવે ત્રી-ઓ ઘરથર ધ્રુજે) (ટા)

પાંચાલી—(વિચાર કરી) અરે દેવ ! આ પ્રાયશ્ચિત્તની લો-ગદારી પણ તું મનેજ કરવા બેઠો છું. વાક, મારું જે થવાનું તે થઇજ ચૂક્યું છે માટે મારાથી મરતા પે'લાં જે ઉપકાર થાય તે કરાય તો ડીક. (પ્રકાશ) માતા મૂકો, હું પે'રીશ અને તમને ઉગારીશ. (ટા)

(જા) સમય—(રખેને આ સતી મને શાપ દેશે એમ ભણીને) સમજજ—(આવી દુઃખીવારીને આ અવસ્થામાં તેના મનની અણગમતી અલંકાર પેહેરવાની વાત કહેવી, એ મનુષ્યવની બહાર છે છતાં તે કરવું પડે છે માટે).

(જા) અધમ—(દંત્યનુ વિશેષણ), એ ઘડી ઈં—એ રાક્ષસ મારું બક્ષણ કરે તેથી હું મૃત્યુ પામીને માગે પ્રિયતમ ત્યાંથી અર્જુન જે સ્વર્ગમાં છે તેને હું મળું એ વખત ક્યાંથી આવે ?—આ દુઃખ એવું કે તે કરતાં હું મરણ વધારે સુખકર માનું છું. દ્રોપદી આત્મંત દુઃખી હતી એ દેવનિ (ટા) ધ્રુજે છે ઈં—(બચના અગિનય).

(ટા) બી પ્રાયશ્ચિત્તની ઈં—હું અલંકાર નહિ પેહેરું તેથી આ દારીનું મૃત્યુ થશે તેની હત્યા પણ મને લાગે, એવા વિચારથી આ વાક્ય

કુંજિકા—માડી ! તું પેરે ત્યારેજ મારાથી જવાય.

પાંચાલી—(દાંત દાખી છાતી માથું ફેટી વહલ પડ દિવ્ય વસ્ત્ર ઓઢી લેછે) માતા ! જાવ, હવે તો તમે છવતાં રે'શોને ? (હા).

કુંજિકા—એન ! તેં મને છવતદાન આપ્યું તેથી તારૂં કહ્યા-
ણ થશે (એવે ત્યાં વિદાળ વેશધારી જટાસુર પ્રવેશ કરેછે અને કુંજિકા
કંપતી કંપતી જતી રે'છે).

જટાસુર—(પાંચાલીની પાસે જઈ) અલો દેવ્યામ્ દિવ્યંબર
ધારિત ત્વયા પરમેશરં સ્તવઈવા મયા રમરોતી ! વદં વદં ત્વયા મયા મેમ
વતા ત્રિલોકાન્નિમ પસરઈ નિમ જુણ્ણામ્ કપ્પકમ્ ફટઈ તિમ જુણ્ણામ્
મેમ તું ત્યાગઈ, અહં દાન વેસર ત્વયા મુખ મગ્ગઈતિ આપઈ. (પ્રત્યાદિ
ખોલી પાંચાલીને હાથ ઝાલી જેમે છે. તેને શ્રમ કરડી ખરવાનો પત્ત કરતી
જેઈ તે ત્યાં આસોય પાવછે). (હા)

દ્રોપદીએ કહ્યું છે. ધવાનું ઇ—અર્થાત્ હું તો મરવાની છુંજ. ઉત્તમ
પાત્રની ઉદારતા ને દયાવૃત્તિની વ્યંજના. (હા) દાંત દાખી ઇ—(ક્લે-
શના અભિનય).

પાંચાલી—(કટલી વારે શુદ્ધિમાં આવી ત્યાં દાનવને ન જોવાથી) હા પતિ ! મારું રક્ષણ કરો રક્ષણ કરો. રે બાતા દાનવ ! તું મારું ભક્ષણ શે નથી કરતો ? (નિઃશ્વાસ નાખી) અરે હાથ ! આ દુષ્પ્રિયારી દેહ તેના આવના કામમાંય નહિજ આવે નહિજ આવે ! રે મલુ ! મેં તારો શો અપરાધ કર્યો છે કે મને એક પછી એક વધારે ને વધારે દુઃખ તું દીધો કરે છે ? હે દેવ ! હવે આ પરપુરુષસ્પર્શના દુઃખથી દીન થઈ હું મારા મારણું દાન તને આપું છું, તે લઇને જો તું પ્રસન્ન થઇશ તો હું તારી નરકમાં પડ્યા છતાંય ઓળંગો કરવી ભૂલનાર નથી ! ! (ધાત્વાદિ બોલી છાતીમાંથી દટતી માથાના વાળ તોડતી અને મોટેથી હા દેવ ! હા દેવ ! એમ ગૂંબો પાડતી પૃથ્વીપર પડે છે). (જા)

(એવે ત્યાં અર્જુનનું રૂપ ધારણ કરેલો જગાસુર પ્રવેશ કરે છે).

જગાસુર—(પાંચાલીની પાસે જઈ) અરે પ્રાણપ્રિયા પાંચાલી ! સાવધ થા સાવધ થા; જો આ હું પૃથાપુત્ર પાર્ય તારું રક્ષણ કરવા આવી પહોંચો છું. હવે તું ભય તથા મારું મન પ્રસન્ન કરથ પ્રસન્ન કરથ (તા)

તેવી પણ ઉત્તમ પાત્રોથી રાક્ષસ જેવું અધમ પાત્ર ઓળખાઇ આવે તેવી ભાષા લખી છે એજ ઠીક થયું છે.

(જા) આ દુષ્પ્રિયારી ઇન્—(કેમકે દુઃખથી તે એટલી બધી મૂઠાઈ ઝંઘ છે કે તેમાં તેને ખાવા જેવું કંઈ રહ્યુંજ નથી ! ! નરકમાં ઇન્—આત્મહત્યા કરવાના પાપથી મને ઉચમ ગતિ તો મળનાર નથીજ, માટે મારે નરકમાં જવું પડશે. એ નરકમાં પડ્યા છતાંય તું તારી ઓળંગો કરીશ—માનતા—પાડ માનીશ. પરપુરુષનો સ્પર્શ કરવા કરતા મૃત્યુ પામીને નરક વેદના વેદો એ હજાર ગણ સારું છે, એ મ્મનિ.

(તા) પૃથાપુત્ર પાર્ય—કંઠીનો પુત્ર અર્જુન. હવે ઇન્—હવે તું

(પુવાપુત્ર પાર્યં એટલું માંભળી પાંચાલી એકાએક લાડી ઊભી પાવ
 છે અને એટાસુરે અગ્નિ ૩૫ ધારી જટાસુર આમું બોલા કહે છે).

પાંચાલી—મણ પાર્યં ! તમે સર્ગમાં ગયા ત્યારે મેં તમારી
 પાસે ને મંગાવ્યું હતું તે ક્યાં છે ? (પા)

શ્લોક.

જટાસુર—(વિચાર કરી) હે આ હા મંગાવિયો મંગાવી

પાંચાલી—આહાર શે ના કરો ?

જટાસુર—હા આહાર કરું સદા મુખે રદો,

પાંચાલી—કંઈ ન પેટે મંગે

જટાસુર—તારી હા કંઈ એમ હતું, અધિક શું ?

પાંચાલી—મેં કુખ આપ્યું હતો,

જટાસુર—હે શું કહ્યું ? ત્રુણા કયા વદતી રે,

પાંચાલી—હે એમ ના વીસરો.

૧૯

(એટલું બોલી પાંચાલી પૃથ્વી પર પડે છે અને જટાસુર તેની કને જઈ પ્રેમભાવથી તેને શુદ્ધિમાં લાવી આ પ્રમાણે પૂછે છે). (દા)

(દા) જટાસુર ઈ—અહીંથી જટાસુર અને દ્રૌપદીનાં સંવાદ વાંચ શાઈલપિકીડિત છંદમાં છે. જેમ,—

“ સે આ હાર મગાવિયો” સ્વરમથી, આહાર શે ના કરો ? ” પ્રત્યાદિ.
 શ્લેષ—દ્રૌપદીનો પાછો પ્રશ્ન જાણી રાક્ષસે વિચાર્યું કે પરગામ જતા સ્વામી પાસે આ પોતાના અર્થકાર મગાવે માટે દ્રૌપદીએ પણ સ્વર્ગમાં જતા અર્જુન પાસે હાર મંગાવ્યો હતો. એમ ધારી તે કહે છે કે, તે સ્વર્ગમાંથી જે હાર મંગાવ્યો હતો તે આ રહ્યો, (એમ કહી તેને હાર ખતાવે છે). આ વાંચથી દ્રૌપદી જાણી જાય છે કે આ અર્જુન નથી, પણ દૈત્ય છે. અને તેથી પોતે ખરણ છાંછી તેને કહે છે કે, આહાર છં—તમે મારો આહાર કેમ કરતા નથી ? —મને ખાઈ કેમ જતા નથી ? રાક્ષસ સમજે છે કે, તેને સ્વર્ગમાંથી આણેલો હાર જોઈતા નથી, પણ હું જાતે બનાવું (ગૂંથું) તે જોઈએ છીએ. અને તેથી તે કહે છે કે, હા છં—હા, હું આ તારે માટે હાર કરું છું; દરે તમે સદા સુખી રહો (એમ કહી હાર તેને કંઠે નાખવા જાય છે) તે જોઈ દ્રૌપદી કહે છે કે, તમે આ હાર મારે કંઠે નાખશો નહિ; પણ (મારો) આહાર કરતા હો તો (મારા દેહરૂપી) આહારને તમારા પેટે (પેટમાં) ધરો—મને ખાઈ જાઓ. જટાસુર સમજે છે કે દ્રૌપદી પોતાને મારા પેટ ઉપર બેસાડવાનું કહે છે. તેથી તે બોલે છે કે, વાંલી ઈ—રાક્ષસી દ્રૌપદી ! હું એમ કર (તને મારા પેટ ઉપર બેસાડું) પણ એથી અધિક શું છે ? અથવા દૈત્ય હારને દ્રૌપદીના પેટ ઉપર મૂકવાનું સમજ્યો, અને કશું કે, દા, હું એમ કરું છું; પણ એથી અધિક શું છે ? અથવા એ કરતાં દરે હું અધિક કામ શું કરું તે કહે તે સામળી દ્રૌપદી કહે છે કે, સા ઈ—અધિકમાં એ કે તમે મારું આવેલું મોં દુઃખ દરો—મને ખાઈ જાઓ આ દુઃખમાંથી છોડાવો, એ વ્યંજના. તે છે શું છં—તારે શું કષ્ટ છે ? તું યથા ક્યા વદતી છાની રહે. એમ બોલ નહિ. છે એમ છં—દ્રૌપદી કહે છે કે, એમજ છે —દુઃખજ છે;

જટામુર—ન શું કોઈકયો હા મિયા ! પાઈ હું પું.

પાંચાલી—તદા માણુ આ દયો, હું જાણી કું'પું;

જટામુર—મિયા ! એમ શું કોણું જાણે મને શું.

પાંચાલી—ન કોણું મને જ્ઞાન ! જો છવ લે શું. • ૨૦

જટામુર—(નિષ્ફળ પધાપી રવ સ્વસ્થ પારખ કી રાખ)
માયા ન માનઈ તદા દયાયા પરિ ભગ્નાત્કાર જનઈ. (કંઈક કદી
કૌપતી કને હતાવજો જાયછે અને કૌપતી આમથી તેમ નાગંછે તેની પાછળ
દેલી તેને પહી આક્રિંગન દેવાનું કહેછે તેથી)

પાંચાલી—(નિશ્ચય નાખી વિચાર કી) બે ઘડી પછે આ
દડુ તમારે હવાત્રે કરીશ માટે મને મૂડી યો. (ધા)

જાડારુર—(આત્માનંદ પામી) અગ્નિ. યદ ગમીશ્યામી.
કિન્તુ પ્રિયા ! અન્યથા સમયે મયા ત્વયા અન્યથા વાચા ન શ્રુત્વં ન
શ્રુત્વં. ધન્યા ધન્યા, દુષદકન્યા, ! ધન્યા, અહં પ્રસન્નકરોમિ.

(ઈલાદિ બોલતો ચાલ્યો જાય છે). (ગા)

પાંચાલી—(દાનવને ગયો જોઇ વચ્ચાદિ સજ કરી વેણીના કેશ
છેડી તેનો કામો ગળામા નાખી હ એ ચડી છેલ્લો છેડો દૃઢ સ્થળે બાંધી
દાય જોડી આ પ્રગાણે પતિની પ્રાર્થના કરે છે.) હે પાંકુનંદનો ! આ અપ-
રાધાગુના અપરાધ ક્ષમા કરજો. (જોટણું બોલી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી
દાંત વચ્ચે જીભ દબાવી કેશપાશ ખેંચાય તેમ લટકવાનું કરે છે એવે એકા-
એક યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુલ, અને સહદેવ પ્રવેશ કરી પાંચાલીને ઉચલી લે
છે). (પા)

ભીમ—(દ્રૌપદીને હરે સાથે ચાંપી) પ્રિયા ! આ ભીમ સર્તા
આ દશાનો અનુભવ કરવો ઉચિત નથી. (પા)

પાંચાલી—(દાનવની માયા સમજી) રે ભુંડા ! મને મરવાદ

મારું નહિ માને સારે તારા ઉપર બળાત્કાર બનશે. આ દેહ ઇન્દ્ર—એ
પડીમાં મારું મૃત્યુ થશે પછી ગમે તો તું તેને ખાઈ જાશે.

(ગા) આત્માનંદ પામી—પણ આત્માનંદ પામીને. (એ ધડી પછી દ્રૌપ-
દીનો દેહ મારે ગ્વાધીન થશે એમ માનીને, પણ દ્રૌપદીનો બોલવાનો અરો
મર્મ ન સમજીને) અગ્નિ—બહે, તેમ હે. યદ ઇન્દ્ર—ત્યારે તો હું જાઈશ.
પણ પ્રિયા ! બાળે સમયે હું તારી બીજ વાણી નહિ સામણું. ધન્ય છે,
ધન્ય છે, દુષદ કન્યા ! ધન્ય છે. મને પ્રસન્ન કર્યો છે.

(પા)—પાંકુનંદનો—પાંકુ રામના પુત્રો ! (પા) આ દશાનો—
કામો ખાધ બળાત્કારે જીવ કાઢવાની રીયતિનો.

૧૨વાદે જો આ મારી જીભ કરડી હવડાંને હવડાંજ તારા મનોરથ હું પૂરું છું. (ઘ)

(એટલું બોલી જોરથી જીભ કરડે છે તેને અટકાવી)

ભીમ—મિયા ! આ હું તારો પતિ પ્રત્યક્ષ વૃકોદર છું. એની પ્રતીતિ માટે સ્મરણ કરચ કે મેંજ તને પ્રસન્ન કરવા મંત્રાનંદને માનીતો કસબ્યોતો. (મા)

પાંચાલી—(એકાએક સાવધ ધર્મચામ તેમ જોઈ) કોણ પ્રિયતમ પતિ ! શું આ આર્યપુત્ર ! નાય નકુલ ! મિય સહદેવ ! તમારા વિના મારી વાર કોણ કરે ? કોણ કરે ? (મા)

(ઘ) તારા મનોરથ પૂરું છું—મરણ પામી મારો દેહ તને અર્પણ કરું. (મા) દ્રૌપદી પોતાને ઓળખતી નથી તેથી ભીમ સમજી જાય છે કે એના મનમાં દાનવની માયાનો જીમ છે એ જામ દૂર કરવાને ભીમ તેને નિશાની આપે છે. એની પ્રતીતિ ઇ—હું ભીમ છું, અને રૌદ્રમની માયા નથી તેની ગામિતી માટે તું સખાર કે આ રાક્ષસ તારે મંત્રાનંદ પાને આવ્યો ત્યારે મેંજ તને પ્રમત્ત કરવાને કુષિષ્ટિરને બચામણ કરી તેને માનીતો કરાવ્યો હતો. (પાછળ વર્ણાયજા ભીમ અને દ્રૌપદીના વન મેળાપ-તું અહીં સ્મરણ કરવું. ત્યાં કામેચ્છાથી મત્ત થયેલા ભીમ પાસે દ્રૌપદી એ મંત્રાનંદનો પક્ષ કરવા ભીમને બચામણ કરી હતી. આ વાત તેમની એકાંત ગોપી હોવાથી ભીમ કે દ્રૌપદી વિના જીજ્ઞાસુ દોષી જ નહોતું. તે વાત ભીમ અહીં બોલ્યો તેથી તે માયાની રક્ષણ નથી પણ ખરાબ ભીમ છે, એવો દ્રૌપદીની ખ્યાતની થાય છે.)

યુધિષ્ઠિર—પ્રાત જીમ ! આપણું ગમે તેટલું બા હોય તથાપિ શત્રુના મ દિરમાં હવે વધારે રહેવું ઉચિત નથી. (યા)

ભીમ—કંઈ બય નથી, તથાપિ તમે ત્રણ જણ પાંચાલીને લઈ જાવ અને હું મિથોન્મિષમાં એ દુષ્ટનો નાશ કરી આણુ છું. (યા)

યુધિષ્ઠિર—તાર અમે એમ કરીએ છીએ, કિંતુ જ્યારે તમે એ દુષ્ટનો નાશ કરી અમને આવી મળશો ત્યારેજ છવમાં છવ આણશે. (એટલું કહી દ્રૌપદીને લઈ તથા જણ ચાલ્યા જાય છે) (યા)

(કામથી મત્ત થયેલો અને પાંચાલીને ન પેખવાથી ગમરાયેલો જટાસુર પ્રવેશ કરે છે)

જટાસુર—(આમ તેમ જોઈ) અરે હા ! કામની કુત્ર ગચ્છતિ. પ્રિયા પ્રિયા ! અમિ આવછ છઈ. વદ વદ વામ શે જનઈ ? (એટલું કહી અલોપ થઈ જાય છે અને ભીમના જેવું રૂપ ધારણ કરી અપિ પ્રિયે ! તું ક્યા છે ? ક્યા છે ? એમ બુઝો પાડી પાંચાલીને આમ તેમ જોળે છે) (વા)

(યા) શત્રુના મ દિરમાં—રાક્ષસના ધરમાં સ્વસ્થાનમાં રહેતો શત્રુ ખીમનો એટલે નથી પરાબત કરી શકે છે, એ વાત નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તેને અગ્રસરીને આ યુધિષ્ઠિરનું વચન છે

(યા) કંઈ બય નથી—આ વચન ભીમનો પોતાના બળનો વિશ્વાસ સૂચનનાર છે મિથોન્મિષમાં—આજ ઉઘાડી મીચતા જેટલી બાર લાગે તેટલી વારમાં. (યા) એમ કરીએ છીએ—જઈએ છીએ.

(વા) અરે ઇ—અરે હાય ! કામની (દ્રૌપદી) ક્યાં ગઈ ? પ્રિયા પ્રિયા ! અમે આવ્યા છીએ, વદ વદ, વાગ (લાંકી—આડી—દહીવી) શે બને છે ? દ્રૌપદીને ન દેખાતી રાક્ષસે ધાર્કું કે કા તો હજી તેની મારા પર પ્રીતિ નથી થઈ, અથવા તો મને રક્ષસી રૂપમાં દેખીને બીહે છે, માટે દવે દુ એને ધણા વાહાવા બીમનું રૂપ લેઈને એની પાસે જઈ તો એ

(દ્રૌપદીએ ત્યાગ કરેલું' દિવ્ય અંબર ઓઢી લઇ અહીંથી તહીં સંતાતો
બીમ દેખાય છે).

ભીમ—(જટાશુરને જોઈ) આહા ! દાનવની માયા કેવી આ-
શ્ચર્યકારક છે ! ! મારા ખરા દેહમાં અને એના કર્મિન દેહમાં કંઈ પણ
અંતર મારાથી કાઢી શકાતો નથી. હવે કંઈ પણ કાલગત નું કરતાં
આવા ભયંકર માયાવીના સત્વર નારા કરવો જોઈએ. (જટાશુર દેખે
તેમ ખુ ખારો કરી સંતાવે છે). (જા)

જટાશુર—મિયા પ્રસન્ન થા પ્રસન્ન થા. જો મારી માયાનો
મહિમા કેવો અગાધ છે. (એટલું કહી ઉતાવળે દોડી ભીમરૂપ મારી
દ્રૌપદીને ખેંચી આસિંગન દેવા જાય છે અને તે જોઈએ તે રીતે ખેંચી
શકાતી નથી). (પા)

ભીમ—મને તો તમારા આવા ચાળા જમપુરમાં જવા જેવા
લાગે છે ! મારો હાથ તમે સાંચો તે મારે તમને ઠેક પાંચાડવા પડશે.
હાય હાય ! તમારામાં આટલુંજ જોર છે કે ? તમે ભીમનર જોઈને રૂપ
ધારણ કર્યું છે તેથી હું અવશ્ય તમારી આશા પૂરીશ. અસુરેશ્વર ! મેમ
તો ત્યારેજ પૂજા ગણાય કે જ્યારે મેમી જનોનું એક રૂપ દેખાય. આ-
પણા મેમ એવો થયાને તમે ભીમનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. અને મારેય
ભીમ રૂપ થવું પડશે એટલે રકતતાનો મગાહ વહ્યા વગર રહેનાર નથી.

ભોળવારી એ વાત સ્વયંવવાને કવિ લખે છે કે—એટલું કહી ઇ. અર્ધિ—
કામળ જોધન વાગક અવ્યય.

(જા)—ત્યાગ કરેલું—નાખી દીધેલું અંબર—વસ્ત્ર. અંતર—
તકાવત. માયાવીનો—કપટવડે અનેક પ્રકારના જળપ્રભંચ કરનારનો
(પા) અગાધ—જેનું ઉંડાણ માપી શકાય નહિ એવો.

કેમ રાક્ષસેશ્વર ! મારું કહેવું ખરું છેને ! (એમ કહી તાળી આપે છે તેથી દાનવનો હાથ જૂડો પડ્યા જેવો યથ જાય છે.) (સા)

(સા) હવે કામાધ થયેલા બીમઉપધારી રાક્ષસને બીમ સ્ત્રીના જેવું ખોલી જમાવે છે, અને તેને મારવાનો ધાટ કરેછે. અને તો ઇ—
અર્થાત્ તારા આવાં લક્ષણથી તું તો મરવાનો થયો છે એમ લાગે છે રાક્ષસ સમજે છે કે, મારા આવા પ્રેમ ભરેલા સાળાથી દ્રૌપદી મને નગર-માં જવાનો હોઈ એમ માને છે ‘ જમપુરમાં ’ એ શબ્દને! છેક કરી ‘ જમ પુરમાં ’ એવો અર્થ કરવો. એવી રીતે અહીં અને હવે પછી અંક પૂરો થતા સુધી આવીજ શ્લેષરચના છે, તે સ્પષ્ટ સમજવા માટે આ નીચે બીમના વાક્યનો અર્થ તથા રાક્ષસ તે વાક્યનો જે અર્થ સમજે છે તે બતાવ્યાં છે:—

મારો હાથ ઇં. બીમ—મારા હાથને તેં એવો તો મારે મારે તને ઠેક જમપુરીમાં પોહાવ્યાડવો પડશે (તને મારી નાખીશ).

રાક્ષસ સમજેછે—મેં દ્રૌપદીનો હાથ ઝાલ્યો માટે એ મારી સાથે મરતાં લગી પ્રીતિ નભાવી રાખશે.

હાથ હાથ ઇં. બીમ—રાક્ષસ ! તું છેક નિર્બળ છે, મારા આગળ તારી શી ગણના છે ?

રાક્ષસ સમજેછે—આ તો સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક લાડનાં વચન છે

તમે ઇં. બીમ—તું આવા વેપ બદલી સ્ત્રીઓને હળવાના અધમ પ્રયત્ન કરેછે માટે હવે હું તારી આશા પૂરીશ (વશોક્તિ)—તને મારી નાખીશ અથવા તારી આશા (દિશાઓ—જવાના માર્ગ) પૂરીશ (બંધ કરીશ) અર્થાત્ હવે મારા હાથમાં તારે નાસવુંજારી રહી નથી.

રાક્ષસની સમજ—હું બીમના જેવો દેખાઈશું તેથી દ્રૌપદી બહુ પ્રમત્ત થઈને મારી કામવાસના પૂર્ણ કરશે.

અસુરેશ્વર ઇં. બીમ—પ્રેમી જતોના મન એકએક સાથે મળી જઈને તે એક સ્વ થયાં હોય ત્યારેજ પ્રેમ પૂરો ગણાય. અર્થાત્ તું કેવો

જટાશુર—(સવળ) પ્રિયા ! તું શું આવી શક્તિમાન પામ્યું છે ! ! અહા ! તારા મારા સંયોગનું કૃણ ત્રિલોકીને છતનાર

અપમ છે કે પ્રેમ કરવાને જ્યાં મનવડે મન જોયવાની જરૂર છે ત્યાં આરા છળકપટ આદિક દુષ્ટ ઉપાયો નોજે છે ! !

રાક્ષસની સમજ—પ્રેમીજનના શરીરની આકૃતિ એક જીમને મળતી આવે ત્યારે પ્રેમ પૂરો મળાય.

આપણો ઈં. બીમ—તે કપટથી બીમનું રૂપ ધારણ કરી દ્રૌપદીને છળ ક્યો છે માટે, પૂરો તને મંત્રાનંદ માની હું જે પ્રેમ તારાપર રાખતો હતો તે હવે એવો (પૂરો—સમાપ્ત) થયો છે.

રાક્ષસની સમજ—મેં બીમનું રૂપ ધારણ કર્યું તેથી દ્રૌપદીનો મારક પ્રતિ સંપૂર્ણ પ્રેમ થયો છે

અને ઈં. બીમ—તારાં આવાં નીચ કર્મથી મારે બીમ (જાવાનક) રૂપવાળા યવું પડશે. અને હું એવું જમાનક રૂપ ધારણ કરી તારો વધ કરીશ એટલે રક્તનાનો (રક્તાપણાનો—લોહીનો) પ્રવાહ વહેશે.

રાક્ષસની સમજ—દ્રૌપદી મારી સાથે એક રૂપ થવાને મારા જેવું એટલે બીમનું રૂપ ધારણ કરશે, અને તેથી રક્તનાનો (અતુરાગનો—પ્રીતિનો) પ્રવાહ વહેશે. (દ્રૌપદી યજ્ઞકુંડમાંથી ઉપજેલી છે માટે કદાચ દેવી સ્વમહારથી એ પણ રૂપ પાલદી શકતી હશે, એમ રાક્ષસ માને છે અને એટલાજ માટે કનિએ પાછળ દ્રૌપદીને દેવથી ઉપજેલી કહી બતાવી છે)

કેમ ઈં. બીમ—મારું કહેવું ખરું છે—હું તારો વધ કરવા સમર્થ છું, તેની સાબિતી માટે જો હું આ તાળી આપી હાય ઉતારી નાખું છું !

રાક્ષસની સમજ—દ્રૌપદી ખુશી થઈ મને તાળી આપે છે, પણ દેવો ઉપત્તિ હોવાથી તેમાં બળ માન્ય પડે છે.

નીવડણું જોઈએ કિંતુ મિયા ! તારું મુખ તું કેમ ઢાંક્યા કરેછે ! અને તારા કરાદિએ સૌભાગ્યસૂચક કંઈ પણ ચિન્હ કેમ જોવામાં આવતાં નથી (હા).

ભીમ—જમપ્રાધૂર્ણ જવાની ઉતાવળ કરેછે તમ મારું મુખ પણ ભીમપતિ તમ કરે ત્યારે દેખાડવાનો ચાલ છે. સૌભાગ્યના વે'મવાળો તો મુર હોય અને અમુર તો અસૌભાગ્યના કરનાર થનાર હોય ! પણ હવે ચાલો ચાલો મારી કામવાસના ઉતાવળ કરી રહીછે. (ક્રિ)

(હા) સમજજ—(જીની તાળીથી હાથ તૂટો પડી ગયો તેથી) દ્રૌપદીને બળવાન માની તેથી થનાર સંતતિ વિષે આશા બાધે છે; અહા ! ઈં. ભીમ પોતે જોળખાઈ ન જાય માટે પોતાનું મુખ ઢાંકે છે. અને તેને હાથે કંઈ નથી તે જોઈને લગાર શંકિત થઈ ખુલાસો પૂછે છે; કિંતુ ઈં. કરાદિએ—હાથ વગેરેમાં. સૌભાગ્યસૂચક ચિન્હ—સૌભાગ્ય બતાવનારી નિશાની—કંઈ વગેરે.

(ક્રિ) જમ ઈં. ભીમના વાક્યનો અર્થ—જમ (જમ) પ્રાધૂર્ણ (પરાજી) જવાની ઉતાવળ કરે છે ('મને ઘેરથી નીકળ્યે બહુ હઠાડા થઈ ગયા છે માટે હવે તો નહિ રહું,' વગેરે કહીને) તમ (તેમ) ભીમપતિ (દ્રૌપદીનો પતિ ભીમ) તમ (તેમ—જમપ્રાધૂર્ણ—જમનો પરાજી) કરે—અર્થાત્ તને ભીમ જમપુરીમાં મોકલી દે, ત્યારે તું મારું મુખ દેખે, એવો ભાવ છે. અર્થાત્ પાંડવપત્નીની ઈચ્છા કરનારને જમપુરીમાં મોકલવો એવો પાંડવોનો રિવાજ છે.

રાક્ષસની સમજ—જમ ઘેર આવેલો પરાજી જવાની ઉતાવળ કરે છે, તેમ જમારે મારો ભીમપતિ (ભીમ રૂપ થયેલો હું) તમ (તેમ—ઉતાવળ) કરે ત્યારે મારું મુખ દેખાડવાનો ચાલ છે. માટે મારે હવે દ્રૌપદીને રાખના-ગારમાં લેઈ જવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ. અથવા, ભીમપતિ તમ (અંધાર) કરે હારે મારું મુખ દેખાડવાનો ચાલ છે. મતલબ કે દ્રૌપદી અજવાળે મને મુખ દેખાડવા શરમાતી હશે માટે હું જે ભીમરૂપ થયો છું તેણે અંધાર કરવું જોઈએ—અંધારે એને લેઈ જવી જોઈએ.

જડાશુર—મિયા, ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! પણ જો તારી ઇચ્છા હોય તો આ આરામમાં જ મને સદાનો આરામ પ્રાપ્ત થશે. (લિ)

ભીમ—(શરીર મુઠકી) ના ના, મારે તો તમારું અજવાળું નથી રાખવું; અધાર કરવા ધારનારને અજવાળામાં લાજ હો. આવે છે ? તમે તો નિર્લજ્જ અને કપટી છો. એ બધાય દુર્ગુણ હું એ પણ પછે જોનાર નથી. (ગિ)

સૌભાગ્યના ઈ. ભીમ—અગર સૌભાગ્ય જોઈએ એવી ઈચ્છા તો દેવને હોય, પણ તું તો અસુર છે તે બીજાને અસૌભાગ્ય કરનારો અને પોતે અસૌભાગ્ય (ભાગ્યહીન) થનારો છે.

રાક્ષસની સમજ—સૌભાગ્ય એ તો દેવોનો એક વેલેમ છે, પણ બળવાન અસુર તો બીજાને અસૌભાગ્ય કરનારો (તેમના પતિઓને મારીને રંડાપો આપનારો) તથા અસૌભાગ્યના થનારો (તેવી અસૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓનું હરણ કરી લાવીને તેમના પતિ થનારો) હોય.

પણ ઈ. ભીમ—પણ હવે મારી કામવાસના (તારો વંધ કરવાની મનગા જમાઈ રહેતી વાસના) ઉતાવળ કરી રહી છે—તને મારવાને અધીરો બની રહ્યો છું.

રાક્ષસની સમજ—દ્રૌપદી મને પતિ ભાવે બળવાને અધીરો થઈ રહી છે.

(લિ) આ આરામમાં જ ઈ. આ આરામમાં (આગમાં) જ મને સદાનો આરામ થશે—હમેશા હું તારી સાથે વિલાસ કરી આનંદ પામીશ. એના આ બેલવામાં એવો અમંગળ અર્થ રહેલા છે કે, આ બાગમાં જ હું હમેશને માટે આરામ પામીશ—મરી જઈશ.

(ગિ) ભીમ ઈ. ભીમ—હું તને જીવતો રાખીને તારા ધરમાં કે કુળમાં અજવાળું રાખવા ઇચ્છતો નથી; કેમકે હું તો તારા કુળનું અધાર (તારો નિર્વંશ કરીને) કરનારો છું; તે મારું આદ્ય બધું અપ્રિય કર્યો

જટાસુર—પ્રિયા ! મારો અંત થતા સુધી હું તને તજનાર નથી. કૂડકપટ આદિ સહુ તારાથી મારું તજ્યલું માનજે. (ધિ)

ભીમ—હાસ્તો શા જીવ્યા સારું. (ચિ)

જટાસુર—(ભીમનો હાથ ઝાલી) પ્રિયા ! આ અંતઃપુરમાં આહ્ય, ત્યાં તારી ઇચ્છા પૂરાશે અને મારા મનોરથનો અંત આવી નહેશે. (એમ વાતો કરતા જંને આહ્યા જાય છે અને ઘોડી વાર પછે નેપથ્યમાંથી જૂમ પડે છે કે, પ્રિયા જોડય જોડય, આ તારા પ્રેમાલિંગને મારાં અસ્થિ મા-

છતાં હું જો તારા કુળમાં અજવાળું રાખું તો મારે મારા વીરત્વ માટે લાજવું પડે !

રાક્ષસની સમજ—કામવિલાસની વાત હોવાથી આ સ્ત્રી અજવાળામાં લાગે છે, માટે એ અધાર્ કરવાતું કહેછે.

તમે તો ઈ. ભીમ—તું લાજ વગરનો કપટી દૈત્ય છે, પણ જે પછી હું તને મારીશ એટલે એ દુર્ગુણ મારા જોવામાં નહિ આવે—અથવા જે પછી પછી તારા એવા દુર્ગુણ હું સાંખી રહેનાર નથી—જે પછી તને ખેલાવું છું, પણ પછી તારું મોત છે.

રાક્ષસની સમજ—મને એ નિર્લજ્જ અને કપટી કહેછે એ તો ખરાબર છે. અમે રાક્ષસ એવાજ છીએ. પણ જે પછી પછી મારા દુર્ગુણ સામું ન જોતાં એ મારી સાથે રમશે.

(ધિ) અંત થતા સુધી ઈ—અર્થાત્ હું મરતા સુધી તને નહિ તજું, અને તારા પ્રસંગથી મારાં કૂડકપટ વગેરે નાશ પામશે. અથવા તારા આગળ કૂડકપટ હું ન કરું. એના ખેલવામાં એવો અમંગળ અર્થ છે કે, તને ન તજવાથી મારો અંત થશે તથા મારાં કૂડકપટ વગેરે સર્વે તારાથી (તારા નિમિત્તથી મારું મોત થવાને લીધે) તજવાનાં.

(ચિ) હાસ્તો ઈ. ભીમ—હવે શા જીવવા સારું તારાં કૂડકપટ રહેવાનાં છે ? અર્થાત્ તું હવે કૂડકપટ કરવા જીવવાનોજ નથી.

ગી જાન્ય છે બાગી જાન્ય છે રે નિર્દય ! હું મૂઝો મૂઝો હવે તારૂં નામ નહિ
લઉ ઉડઉ એવી જટાસુરની મરણાત ચીસ સામળી તેનાં સર્વ દાસદાસી
રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો, માઝો ધાઝો, ઈત્યાદિ બૂઝો પાડતા આમથી તેમ
નાસાનાસ કરી મૂકે છે) (છિ)

(એવે દાનવે હરણ કરી આણેવા શઆઅસદ રહિસારકા બીમ પ્રવેશ
કરે છે) (જિ)

ભીમ—કર ! તે જે કરવું જોઈએ તેથી અધિક કયું છે. દ્રો-
પહીને દષ્ટિ માત્રથી જોનાર ! માલજો સાલજો. — (જિ)

શ્લોક.

કર આકર આ કરતા અરિ ભજન, ગજન સર્વ સદા તજવી;
પર શા પરવા ભગતા નભ પૂરણ, ચૂરણ ચાર દિગ લજવી;
નરશા નરસા સરતા યમમદિર, સુંદર ભકિત ભલી ભજવી;

કર આકર આ કરતાજ સુરસુર, આ શૂર આશ ફરે, ગજવી ૨૧

(છિ) ઇચ્છા પૂરાશે—કામવાસના સફળ થશે (અમંગળ અર્થ)
તારાથી મારો વધ થઈ શકશે. મારા મનોરથનો અત આવી રહેશે—
તારી પ્રાપ્તિ થવાથી હું પોતાને કૃતકૃલ માનીશ (અમંગળ અર્થ) મારૂં
મરણ થવાથી મારા મધા મનોરથ નાશ પામશે

(જિ) રહિસારકા—લોહીથી લાલ થયેલો. (જિ) કર—હે હાય !
અધિક—અધિક પરાક્રમ (જટાસુરને હણવા ૩૫) દષ્ટિમાત્રથી જોનાર
—કૃત કૃદી દષ્ટિ કરીનેજ જોનારા !

૨૧ શ્લોક—કુમિવાહદ કર ઇન્—આ મારા, કર ૩૫ આકર(ખાણુ
-કિરણ કે શુક) છે, તે અરિનુ ભજનકર્તા અને સર્વના વંજન છે માટે
તમારે તેના (દ્રોપદીના) તરફથી કૃદી દષ્ટિ સદા તજવી વરશા ઇન્—
આ કર પર (ઉત્તમ) વરવા (વરમાદ) જેવા છે, તે નભ(આકાશ) ને

(વિચાર કરી) બાતા યુધિષ્ઠિર મારી ચિંતા કર્યા કરતા હશે
માટે હવે મારે સત્વર મળી આ અરિશિરારક્ત અંગ લેમને બતાવી
અત્યાનંદ પ્રકટાવવો જોઈએ (એમ બોલતો બોલતો ચાલ્યો જાય છે)
(જિ)

૫

દ્વિતીયાંકસમાપ્ત.

પૂર્ણ ભરી નાખે છે અને ચારે દિશાઓને ભજવીને શૂણ્ય કરી નાખે છે જેમ
પરસાદ આકાશમા વ્યાપ્ત થઇને ચારે દિશાઓને પાણીથી વ્યાકુળ કરી ના-
ખે છે તેમ આ મારા હાથ પશુ આદાસ તથા ચારે દિશાઓમા ગયેલા શત્રુને
હણે છે નિરર્થક—નરસા (નહારા) નરસા (નરના જેવા) નર આ કરના
પ્રતાપથી યમમંદિરમાં સરતા—જતા. માટે હથરની ભક્તિ જે સુદિર છે
તેનેજ ભજવી; અને પરભીપર કૂડી દૃષ્ટિ તજવી અથવા પરભીને ભજવી
મૂકી દેઈને ભક્તિશી સુદર જીને ભજવી. અથવા આ કરે દેવ પ્રત્યેની
સુદિર ભક્તિ ભજી ભજવી છે—કરી કે (દાનવોને મારીને) કર ઇ—આ
(મારા) કર એવા આકર (આકરા) છે કે તેથી સુરાસુર (દેવ અને
દેવ) હરે છે ને તે કર સહિત આ શરવીર (ભીમ) આશા (આશા—
દિશાઓ) ને ભજવીને દ્રરે છે ગર્વનામે નાટપાલકાર વર્ણાયો છે (જિ)
અરિશિરારક્ત—શત્રુના લોહીથી લાલ થયેલું.

અંક ૩ બે.

(સરિતાની શોભા દેખાડતી વસંતિકા પાંચાલીસહ પ્રવેશ કરે છે).

વસંતિકા—પ્રિય સખિ ! જોયું ! આ ત્રિભુવનતારિણીનું તોય કેવું રમણિક લાગે છે ! આ ઉપવનમાંનાં સરોવર, તડાગ અને દીર્ઘિકા આદિ રમ્ય સ્થળો તને ઘણાં દેખાડ્યાં છે પણ આ જળ નેવી મુંઢરતા કોઇ જગાએય નથી હો ! (અ)

પાંચાલી—(સખીને ખભે હાથ મૂકી) હા હલા ! આ પાણીનું જેતપણું તો જાણે પયનું ય. હાસ્ય ન કરતું હોય તેવું જાણાય છે. સખી ! જો જો જળનાં લેશિયાં કેવાં લેકી રહ્યાં છે, જેમ ઉપવનના મત્ત ભમરા નવીન કુસુમરસને લોભે તેની પછાડી ફૂંચી કરે છે તેમજ આ પાણીના ભમરા પણ સારા જળને રોકી રાખી તેને ગુપ્ત સ્થળે સંતાડી આવતા જણાય છે ! વયસ્થા ! જો જો પેલાં મીન કેવાં પાણીમાં ઉછળી ક્રીડા કરી રહ્યાં છે ! હાથ હાથ ! જો પેલીં બિચારી માછલીને પાણીની વિકાળ ને વિરાગ છાલકે તટપર કાઢી નાખી ! કે પ્રભુ ! એને એના પતિવિચોગની પણ કેવી જતી હશે ? વસંતિકા ! જા જા, એને જઇ પાણીમાં નાખી આવ્ય. જોને બિચારી વહાલાંના વિચોગથી કેવી તળેઉપર થયા કરે છે ! (વસંતિકા જહ તરફડતી માછલીને પાણીમાં નાખી દે છે) (આ)

(અ) પ્ર. ૧ લો. નદીનો કિનારો—ત્રિભુવનતારિણી—જણુ શોકને તારનારી. નદી—ગંગા. તોય—પાણી. ઉપવન—આશ્રમની પામેનું વન તડાગ—તલાવ. દીર્ઘિકા—વાવ્ય. રમ્ય—રમણિક—આનંદ આપનારાં આ વર્ણન કરી આ પ્રવેશનું ત્વજ કવિએ જણાવી દીધું છે.

(આ) દવે એ નદીના દેખાવનું ચિત્ર આપવાને તેનું વર્ણન કરે છે : પાંચાલી ઈ.ં, હલા—સખી. દાસીને સખી કે હલા કહીને બોલાવવી, એવી પૂર્વના નાટ્યશાસ્ત્રકારોની આચાર્ય છે (જુઓ સાહિત્યકર્મણકારિકા ૪૩૧ મી).

વસંતિકા—સખિ ! આ શોકને વીસારે પાડે એવાં ક્રોધતાં
જોડાં કેવો વિહાર કરી રહ્યાં છે. પેલા હસ અને કારંડવ દીઠા કે !
વયસ્યા ! નો નો પેલા ઠગ મંત્રાનંદ જેવો બગ કેવું ધ્યાન ધરી બેસી
રહ્યા છે ? (મંત્રાનંદનું નામ સાંભળી દ્રૌપદી એકાએક કંપી ઉઠે છે અને
વસંતિકા તેને છાતી સરસી ડાખી આશ્વાસન કરે છે). (૩)

પાંચાલી— (સરોક) સખી વસંતિકા ! આ દિવ્યાંબર પે-
રાવી તું મને આશ્રમથી આટલે બધે આવે શું કરવા લાવી ? રહ્યું
આ અગ તો વલ્કલવાણું હોય કે મલીન વલ્લે ઠાંકેલું દોય તોય પણ
મનેજ દુઃખ દેવાને સરજેલું છે ! આ ક્રીડાગુણને તે આવા વચ્ચાલ-
કારુડાં કરવાતા. (ખડખડાટ સાંભળી સકપ) હાય હાય ! કોણ આ-
વ્યું ! ! (કોઈને ન બોલાયી) સખિ ! બાલ્ય આશ્રમમાં નહીં.
(એટલું બોલી આશ્રમ બહારી જવા માટે છે). (૬)

પદ્મવં—દૂધનું પણ અર્ધાટ દૂધ કરતા પણ વધારે ઉન્નવળ પાણી છે.
ઉપમાન કરતા ઉપમેયને અધિક વર્ણ છે માટે પ્રતીપાસંકાર. કુસુમરસ
—મકરંદ. પાણીના બમરા—વમળ પાણીના ધીમા અને ઉતાવળા વદ-
નના યોગે અપવા વદનની વિરહ ગતિઓના સમાગમથી પાણીમાં અઠા-
કાર ખાડા પડે છે તેથી ઉપરનું પાણી નીચે જઈ રહે છે એવા દેખાવને
ઉદ્દેશીને કવિએ સારા જળને મતાડી આવવાની સંભાવના કરી છે માટે
ઉત્પ્રેક્ષા. બન્ને બમરાના કાર્યધર્મની સમાનતા વર્ણી છે માટે ઉપમા.
વયસ્યા—સખી. દ્રૌપદીના મનમાં પતિને મળવાની અભિલાષા છે તે
માછળીના વર્ણનદ્વારા પ્રુચ્છી કરે છે: રે પ્રથુ ! ઈં. દ્રૌપદીનું દયાળુ પણ
વર્ણ છે વસંતિકા ! જા જા, ઇં.

(૩) કોક—અક્રાક સારસ (મામડાના લોકો એને સરસડાં કહે છે
કારંડવ—એક જાતનું જળચર પક્ષી.

(૬) દ્રૌપદીને એક વાર મંત્રાનંદથી બધ યથો છે માટે હવે દૂરીને
પણ તેવીજ સંકા થાય કે રહેને વળી કોઈ રોક્ષસ હરણુ કરી ન જાય !

વસંતિકા—(તેને જતી અટકાવી) સખિ ! આશ્રમમાં પાછી જવા મેં તને વસાલકાર પે'રાપી આણી નથી. વયસ્થા ! આ આશ્રમ પરશુરામનો છે. આપણે પે'લાં રે'તાં'તાં તે સ્થળ નો'વ ! અહીં સુરાસુર કે કોઈનોય ડર છે એણે તારે જાણવું જ નહિ. મને આર્યપુત્રે કહ્યું છે કે મેં જટાસુરને મારી જે દિવ્ય વસાલકાર આણ્યા છે તે પાંચાલીને ગમે તેમ સમજાવી સજાવી તું આપગાતીર લઇ જને અને હું પણ એની સર્વ આપદા ટાળવાને સત્વર ત્યાં આણું છું. સખી તું ગભરાય છે શા કાળે ? આપણે કંઈ આશ્રમથી એટલાં બધાં આઘાં આઘ્યાં નથી. (૩)

પાંચાલી—(કિંચિત્ ક્રોધાવેશ) ત્યારે સખિ ! તે તને કહેના-

રહ્યું ઈ—વનમાં વહલ પેહેરતી હતી તોપણ તેના સૌંદર્યથી લોભાઈને રાક્ષસ તેને હરી ગયો; અને રજસ્વત્રા હોવાથી મલિન વસ્ત્રવાળી હતી તથા-પિ દુઃશાસન સભામાં ખેંગી ગયો હતો ! ત્યારે હમણા તો વધી દિવ્ય વસ્ત્ર પેહેરી છે તેથી હરકોઈ લોભાઈને અને ઉપાડી જાય, એવો ભય છે, એ પ્વનિ. શીટણજીને ઈ—અથાત આ પરિણામે નાશ પામે એવા કંઈને આમાં સુદર વસ્ત્ર અને આવા ઉત્તમ વસાલકાર શામાટે જોઈએ ? હાય હાય ઈ—ભયસ્થાયિભાવનું વર્ણન.

(૪) આ આશ્રમ ઈ—આ આશ્રમ, પરશુરામ, જેણે એકવીશ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી હતી તેનો છે, તેથી અહીં કંઈ ભય રાખવાનું કારણ નથી. આપણે ઈ—અર્થાત ત્યાં તો કેવળ શાંતચિત્તિવાળા પ્રાણીઓ જ રહેતા હતા. સુરાસુર—હેવ કે દૈત્ય. આર્યપુત્ર—બીમે. આપગાતીર—(ગંગા) નદીને કાંઠે સર્વ આપદા ટાળવાને—(મનમાં ઇચ્છેલુ સુખ આપીને). ગંગાનાદીના કાંઠા ઉપર બીમનું આગમન થશે એમ વર્ણાને હવે પછી આવનારા ધર્મતટ્તનું સદ્ભૂતર બીજ મૂક્યું છે. કેમકે અહીં ક્રૌંપદો ભીમની પાસે દિવ્ય કમળ ભાગશે અને તે બીમ લેખ જશે, એવી કથા આગળ આવવાની છે.

૨ હજી સુધી કેમ નથી આવતા ? (સુગંધ આભા જોવો અભિન-
ય કરી) હલા ! આ અલૌકિક પરિમળ ક્યાંથી આવતો હશે ?
(સદય) સખી આ શેનો સુવાસ હશે ? (ઝ)

વૃસંતિકા—બેની ! એ કુબેરના સૌગંધિક વનમાના કમળનો
પરિમલ છે. (નિરાશનો અભિનય કરી) બેની ! એ કમળનો સુગંધ
અહીં રહે રહેજ લેવાય છે. અને કદી કદી કિન્નરા વિહાર કરવા આ
વેછે કે નભમાં વિહાર કરતા જતા હોય છે અથવા મહાવાયુ પાતો હોય
ત્યારે ઠોક ઠોક અલૌકિક કોકનદ આટલામાં પરેલાં જાણાયછે. સખિ !
આહા, શું એ કમળની શોભા અને સુગંધ હોયછે. (એવે આધેથી દ્રૌ-
પદીને દિવ્યાંબર પેરેલી જોઈ તેનું વર્ણન કરતો ભીમ પ્રવેશ કરેછે) (ઋ)

ભીમ—આહા ! વસાલકારને પણ શોભવાનું શું રમણિય
સ્થળ મળી આવ્યું છે ! !

સ્તોક.

દિવ્યાંબર અથવા, હો કો અંબર,

ધન્ય તુ ધન્ય તું ધન્ય અરે, વર ઠામ કરે;

(ઝ) ક્રોધાવેશ—(પતિને આવતા વાર સાગી તેથી ઉપજેલા મા-
નનો અભિનય). તે તને કહેનાર—ભીમ. પરિમળ—સુગંધ.

(ઋ) સૌગંધિક—એ નામનું કુબેર બંડારીનું વન. અહીં રહે રહેજ
લેવાય છે—અર્થાત્ એ કમળ દેવલોકનાં હોવાથી મૃત્યુ લોકમાં તે મળી
શકતાં નથી. કિન્નરા—દેવાની એક જાતિ. નભમાં—આકાશમાં. કોકનદ—
રાતા કમળ (કુબેરના સૌગંધિક વનમાનાં). વસંતિકાના વચનથી દ્રૌપદીનો
મનમાં એ કમળ જોવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય એમ વર્ણવે અહીં બીજાનો
નિરૂપ કર્યો મુઠે માટે યુગસંધિનું ઉપદેશ નામે અંગ વર્ણન છે.

આભૂષણ ભૂષણ. ભવ્ય મળ્યું ન
મળ્યું રળ્યું તે રળવાનું ખરે, વર્ણન થું કરે,
હા કેસર મંજરી, શીવર વેસર,
સેવંશ્વર પણ હારી ફરે, ઉપમાયો ડરે;
તું તૃષ્ણાપૂરક, મારી કૃષ્ણા,
અંબર ભૂષણ તુંયો સરે, મન મારું ભરે.

૧

૧ શ્લોક—મદનમદાહૃદ. દિવ્યાંબર ઇ૦—બીમ દ્રોપદીએ પેહેરેલા
વસ્ત્રને સંબોધન કરીને કહેછે કે, તું ગમે તો દિવ્ય અંબર (વસ્ત્ર) હો,
અથવા કો (ગમે તે જાતનું) અંબર હો, તથાપિ વરદામ (ઉત્તમ ઠેકા-
ણું) હરેછે, માટે તને ધન્ય છે ધન્ય છે ! ! અલંકારને સંબોધન કરીને કહેછે:
આભૂષણ ઇ૦—હે આભૂષણ ! તને કોઈ વખત ન મળ્યું (નહિ મળેલું
એવું) ભૂષણ (દ્રોપદીના અગરપી) મળ્યું છે માટે જે રળવાનું હતું
તે તે ખરેખાર રળ્યું છે ! — હુ કૃતકૃત ધન્ય છે એ વાતનું વર્ણન થું
કરીએ ! ! તારાની વેસરનું વર્ણન કરેછે. હે વર (એજ) વેસર ! તું કેસરની
મંજરી (મોજર) બની છે દ્રોપદી રૂપી કેસરના છોડની તું—આગર હોય
એવું મને લાગેછે. તને ઉપમા આપીને વર્ણવવામાં સેવંશ્વર (બ્રહ્મદેવ)
પણ હારીને ફરેછે (ઉપમા શોધતા ફરેછે) બીજી ઉપમા કેમ નથી આ-
પના ! ઉપમાથી ઇ૦—કેમકે તે બીજી ઉપમાઓ અપોગ્ય સાગવાધી તે
આપતાં હરેછે ! હવે છેવટે દ્રોપદીને સંબોધન કરીને કહેછે: હુ ઇ૦—હે
મારી (વાહાલી) કૃષ્ણા (દ્રોપદી) ! તું (જ) તૃષ્ણાપૂરક (મારા મનની
હૃદયોને તૃપ્ત કરનાર) છે અર્થાત્ તારા વસ્ત્ર અને અલંકાર જોઈને
મારું મન પ્રસન્ન થતું નથી—તે ગમે તેના હોય તે તરફ મારી દૃષ્ટિ
નથી પણ તારો પ્રેમ એજ મને આકર્ષણ કરવાને સમર્થ છે અથવા
તારું સૌર્વજન મારા મનને સંતોષ આપવાને પૂરતું છે. વસ્ત્રાલંકાર એ
સૌર્વજને વધારી કે ઘટાડો શકતા નથી. તેજ કહેઃ અંબર ઇ૦—કેમકે
અંબર (વસ્ત્ર) અને જ્વણ (ઘરણા) એ તારાથીજ સરે (સજ્જ થાય-
છે), અને તેજ માર મન ભર (પૂર્ણ કરે—સંતુષ્ટ કરેછે) હવેના પૂર્વાર્થમાં
ભૂષણ જે અંબને શોભાવેછે તેને અદ્યે ભૂષણને શોભાવનાર અંબ છે એમ
સંભાવના કરીએ. દ્રોપદી તુ રૂપ અધિક વર્ણવતી બાગનો તેના પરનો

અપિચ—

શ્લોક.

ભૂપણ ભૂષિતકારી, ઉપમા તારી અનન્વયાયી છે,
 કૃષ્ણા ! કાતિ તારી, કત્તા લલના સહુ અનુયાયી છે ૨

(‘ કૃષ્ણા કહી અને કોણે બોલાવી ’ એમ કહી આમ ફરી જોતા બીમને
 આવી ઉભો રહેલો નિરખી એકલ દોડી જઈ પડોદરને આવિ ગી પડે છે)

પાંચાક્ષી—(સહા) મા ગુનાય ! આ અયૌકિક સુગંધ હવડાજ
 આવવા માડ્યો છે. તે અવસરે આર્વપુત્રે આવી મને ખરેખર કૃતકૃત્ય
 કરી છે પ્રિયતમ ! આહાહા ! કેવો મોહક અને મધુર સુગંધ વધારે
 ને વધારે આનંદો જાય છે ! (એટલું મોની દલાલિ ગન દે છે અને એવામા
 અત્યંત વા નાનાથી ધૂળ અને સૂકા પાડડા આરી જ ને પર પડે છે અને આખો
 મીઠાઈ જાય છે તેથી બીમ પવન પર ક્રોધ કરી) (જ)

અતિ અનુરાગ દ્વનિત કર્યો છે દ્રૌપદી કમળ માગે તે જીમ આણી
 આપના હા કહે, એ વાતને સુપટિત કરવાને બીમને દ્રૌપદીપ્રતિ અત્યંત
 અનુરાગ વણ્યો છે

૨ શ્લોક—ગીતિ ભૂપણ ઈ૦—તુ ભૂપણને ભૂષિતકારી (શોભાવ
 નારી) છે માટે તારી ઉપમા અનન્વયાયી (બાળે કર્યા મળી શકે નહિ
 એવી છે) “ ઉભેયતુ ઉપમાન મળી શકતુ નયી ” એવા વર્ણનને
 “ અનન્વયાયકાર ” કહે છે (ગુણો સાહિત્યર્પણ કા ૧૧૬ મી)
 માટે અહાં પણ તારી ઉપમા અનન્વયાયી જોડે જનારી—અનન્વય
 રૂપ દોનાયા અનન્વયાયી છે વળી હું કૃષ્ણા ! તારી કાતિ સહુ લલના (સુ
 દીપ્તિ) ને અનુયાયી (પછગ આનનારી) કત્તા (કરનારી) છે અવાત
 તારી કાતિ એનીજ છ કે સન આંઆની મતિ તયી ઉતરતી ગણાય

(જ) અયૌકિક સુગંધ ૮૦—જીમ ની મમદા દ્રૌપદી આ સુગંધ
 વણ્યું છે એમ જણાવેને કનિયા બાજના વાર નિસ્તાર કર્યો છે દલાલિ ગન

ભીમ—

શ્લોક.

હું કોણુ તે તું મનમાં ન ધારતો,
યા સાંત વાચું સુખથી ન વારતો;
હું ના ગણ્ય દવ રખે વિચારતો,
વૈરીનું વૈરીપણુ ના વિસારતો.

૩

અપિચ—

શ્લોક.

ગદા જુઓ ગદા જુઓ કહું છું ધુભ કારણે;
હણું પળે ગણું નહીં સુરી અસુરી ધારણે;
ગયા ઘણા યયા ઘણા નપુંસકો નિવારણે;
બહુ થયું કહું તને હું શાંતિ દ વિહારણે.

૪

૨ છે ઇ—સુમંધ ૩૫ ઉદીપન વિભાવથી વિભાવિત ધયેલા શુંગારનો અનુભાવ.

૩ શ્લોક—વંશરથ. ભીમ વાધુનો તિરસ્કાર કરેછે. હું ઈ. હે વાધુ! હું કોણુ છું તે તુ તારા મનમાં ધારતો નથી? —મારી મર્યાદા રાખતો નથી? અથવા હું દેવ છું, એમ તું રખેને ધારતો હોય પણ હું તે ગણ્યતો નથી. હે વાધુ! તું સાંત યા, અને અમને સુખથી વારતો નહિ (સુખ ભોગવતા અટકાવતો નહિ) કદાચ અટકાવુ તો શું યાવ તે કહેછે: હું ઈ— તું દેવ છે, એમ હું ગણ્ય એવો નથી; રખે તુ વિચારતો—હું દેવનું માન રાખીશ એમ રખે વિચારતો! વૈરીનું ઈ—વળી હું મારા વૈરીનું (મારે અહિત કરનાર શત્રુનું) વૈરીપણું વીસારતો નથી. મારે એકવાર અહિત કરે તેનું વેર લેઉ ત્યારેજ સાંત યાઉં એવો છું. અર્થાત્ તમે અમારા સુખભોગમાં લિપ્ત કરી અમારું અહિત કરી, વેર કરે છે, પણ હું તે વેર સ્વીકાર્ય લિપ્ત રહેનાર નથી! અથવા વૈરી કેવું વૈરીપણુ રાખેછે તે હું દેવ સમજીને બૂલી જઇશ નહિ, અભિમાન નામે નાટયાલંકાર.

૪ શ્લોક—નાયક. ધુભ કારણે—તમારા બહા માટે. પળે—પળમાં. સુરી અસુરી—સુર કે અસુર—દેવ કે દેવને. ધારણે—ધારણામાં—વિચા-

અરે “ તારે મન તો શું આ ધાસ કાપવા જેવું જ લાગે છે કે ? ”

(એવે વાતા વાયુથી એક સહઅ પાંખડીવાળું કમળ આવી દ્રાપદી કને પડે છે તેની મધુરતા, કોમળતા, રમણિકતા અને અસૌકિક સુગંધાદિ જોઈ પાંખાલી તે કમલ કરતાં લાઇ જીમને પ્રસન્ન કરવા તેની કને જાય છે). (૬)

‘પાંખાલી’—માણપ્રિય ! આપના વીર્યનો મહિમા અગાધ માની વાયુએ પોતાનું ધોર રૂપ તણ દીધું. અહા ! જુઓ જુઓ કેવો શીતળ, મંદ અને સુવાસિત તે વાવા લાગ્યો છે. પ્રિયતમ ! એટલું જ નહિ પણ તમારા કોપ વેણથી કંપી તેણે (કમળ બતાવી) આ બેટ તમને મોકલી દીધી છે. સ્વામીનાથ ! શી આની સુગંધ છે !! (એટલું જાણી જીમને પુષ્પ સુગંધાડે છે અને દ્રાપદીના હાથમાં તે અસૌકિક કમળ જોઈ વસંતિકા ફૂલ વીણવાં મૂકી દોડી આવે છે). (૭)

વસંતિકા—વયસ્યા ! આજ કમળની સુવાસ અહોરાત્ર આ વનુર્મા આવ્યા કરેછે. બેની તારી ઈચ્છા હતી કે આ કમળ કેવાં હશે તે

રમાં—ધ્યાનમાં. અને અટકાવી શકે એવો કોઈ વીર નથી એમ કહેછે; ગયા ઈ—મારું નિવારણ કરનારા ધણા જણ થયા અને પછી નયુંસકો (નામદ) ધઈને ગયા. (મારાથી હાર્યા માટે તેમને હું નયુંસકજ માતું છું, એ ભાવ.) બહુ ઈ—માટે હું તને કહું છું કે બહુ ધન—તું મળેા વાગેા; હવે અમને વિદારણે (વિદાર કરવાના કાર્ય માટે) શાંતિ દે—સુખથી વિદાર કરવા દે.

(૮) જીમની શીખામણ માનીને પવન બંધ થતો નથી માટે તેને કહેછે: અરે ઇ. ધાસ કાપવા જેવું—અર્થાત્ શું અમે વ્યર્થ બકબકાટ કરીએ છીએ કે ?

(૯) વીર્યનો —જળનો. અગાધ—અપાર—ધણો. ધોરરૂપ—બિહામણુ રૂપ. અર્થાત્ તાયુ શાંત થયો. વાયુની નથુ પ્રકારની ઉત્તમતા વર્ણે છે: શીતળ ઇ. અહીં કમળની પ્રાપ્તિ સૂચવી બાવિ કથાબીજને વધારે સ્ફૂટ કર્યું છે માટે ગર્ભસંધિતું પરિકર નામે અંગ વર્ણાયું છે.

ઇચ્છા વાયુએ તરતજ પૂરી કરી. ધન્ય છે વાયુદેવ ! તમને ધન્ય છે ! !
(એટલું બોલી વાયુને પ્રણામ કરેછે). (૬)

પાંચાલી—(ધીમેથી) સખિ ! હવડાં તુ જરા આધીન; મારે
એજ સંબંધે કંઈ ઉતાવળે કામ કરી લેવા જેવું છે (કૃષ્ણાનું એવું બોલવું
સાબળી વસંતિકા પ્રુપ્ત વીણતી વીણતી ચાલી જાયછે) (૭) •

ભીમ—જે પ્રિયા એમ છે તો હું તારા કહેવા પ્રમાણે કરું છું.
(એમ કહી ઉગામેલી ગદા મૂકી દ્રૌપદીને એક દાય જાલી તથા ખીન્ને પો-
તાનો દાય તેને ખભે મૂકી આમ તેમ ફરે છે). (૮)

પાંચાલી—(કમળના બીડાવલા બાગને જૂટે કરતી) પ્રાણપતિ !
જુઓ જુઓ કહણ કાઠને કોરી નાખે એવો આ મધુકરનો ડંખ
સત્તા આ કમળની કામળ અને સુખકર કાંતિ જોઈ એને કાચવાનું
ભૂલી ગયાછે એટલુંજ નહિ પણ દૃઢસ્નેહ માની પોતાનો આત્મા પણ
એને અર્પણ કરી દાંષો છે. (૯)

(૬) વયસ્યા—સખી. અહોરાત્ર—રાત્રિદિવસ. અહીં વસંતિકાએ વા-
યુને પ્રણામ કરી પરોક્ષપણે કમળની પ્રશંસા કરી અને તેથી દ્રૌપદીની
કમળ મેળવવાની ઇચ્છાને ઉત્તેજન મળે એમ વર્ણાયું છે મારે સુખસંધિનું
વિલોભન અંગ જાણવું.

(૭) અહીં વસંતિકાને આધી કાલીને ભીમ પાસે એવાં કમળ મંગા-
વવાનું કામ દ્રૌપદીને સામી લેવું છે મારે સુક્ષિત નામે નાટ્યાલંકાર વ-
ર્ણાયો છે. (૮) તારા કહેવા પ્રમાણે કરું છું—વાયુએ મને પ્રસન્ન કર્યો
એમ માની તેને ક્ષમા કરું છું.

(૯) કમળમાં બીડાઈ મરણ પામેલો ભગવેદ પતાપીને દ્રૌપદી કહે છે:
જુઓ જુઓ ઇ. કાઠને—(વાસ વગેરે) લાકડાને મધુકરનો—ભમરાનો.
ડંખ—ડંખ કરવાનો કાંટો. આવુંજ વર્ણુન કાંઈ સાહિત્યકારને કરેછે કે—

ભીમ—હા પ્રિયા ! સનેહ એવેજ છે કિન્તુ જો તારી ઇચ્છા હોય તો આજ્ય જઈ આ સરિતામાં જલક્રીડા કરીએ.

પાંચાલી—(વિચાર કરી) હા સ્વામીનાથ ! ચાલો; પણ જો—
(એટલું બોલી અટકી જાયછે) (ક)

ભીમ—પ્રિયા ‘પણ જો’ કહી કેમ અટકી રહી ? કે’ કે’ આગળ શુ કહેવાના હતા ? (સતાં દ્રૌપદી બોલતી નથી તેથી તેને કહેવડાવવાને આગ્રહ કરેછે, દાદી આવી શુખ ઉચ્ચુ કરેછે અને ગલીપચી આદિક અનેક પ્રસન્ન કરવાના ઉપાય યોજેછે)

પાંચાલી—(કંઈક હસતી અને ભીમ કનેશી છૂટી આપે જવાનું કરતી) તમે ગમે તે કરોને, મારે કહેવું હશે તોજ હું કહીશ. (ભીમ જોર કરી કને જો એ છે તેથી ખીજવાદને) હો કહીએ છીએ. એ તો હું

“ ધનનાનિ મુવિ સન્તિ ધર્મ
પ્રેમધનકૃતધનમન્યન્ ।
દારુમૈદનિપુણોપિ ધર્મિન્
નિર્મિત્રયો ભવતિ પક્ષકર્ત્ત્વે ॥ ”

અર્થ—જગતમાં બધન તો બધ્યાંય છે, પણ પ્રેમના બંધથી બાંધેલું બંધન કોઈ છૂડુંજ છે । દૃષ્ટાન્ત—જેમ, બમરો ગમે તેવા સાકડાને કામી નાખવામા કુરાળ છતાં કામળ કમળદોડામા તે કાંઈ કરી શકતો નથી, એ પ્રેમનોજ મહિમા છે ।

(ક) જો છં—જો આવાં કમળ આણી આપો તો, એમ દ્રૌપદીને કહેવાનું છે; પણ એ દેવતાઈ કમળ દુર્ગિજ છે, અને આમ એકદમ માગવાથી જો ભીમ ના કહેશે તો પછી બીજો કોઈ આણી આપે એવો નથી; મારે એ વાત બીમની પામે કબૂલ કરાવવાને યુક્તિપૂરક માગણી કરવી એજ રીત છે. એમ ધારીને દ્રૌપદી અટકી જાય છે.

કહેવાની હતી કે, પણ ને પાણી ઉતળાં હોય તો જળક્રીડા કરાયની ।
“ ને ગતિ સહુની તે ગતિ વહુની ” (જ)

ભીમ—દેવિ ! જેમ નારી ઉત્પત્તિ દેવી છે તેમ અમારી પણ તેવીજ છે ભલે તારે કહેવું હોય તે કે : તારૂં રૂપાંતર દષ્ટિએ નેષ્ટ્યે છીએ તો પણ તારી વાતનું રૂપાંતર કેમ ન જોઈએ ! (દ્રૌપદીને જાણેલી મૂઝા દઇ) કીક ત્યારે મિયા ! હવે ઐટલુંજ; કેમ ચાલીશુ ? (ગ)

પાંચાલી—(ભીમને જતો અટકાવી) જો હો ! રૂડી રીસે ચડતાં કયા વાક લાગે છે ? આર્યપુત્ર ! પંચાનન જેવા માણીએ પોતાનાં પારકાં સમજીને ક્રોધી બનવાની જગોએજ ક્રોધ કરેછે એમાં અમારો

(જ) પોતાની ઈચ્છા બતાવવાનો સમય થયો નથી ખાટે દ્રૌપદી પોતે કહેલા અધૂરા વાક્યને ચાલતા પ્રસંગને લાગુ કરી પૂરૂં કરી દેછે : પણ ને પાણી ધૃં. ઉતળા—જહરા—બહુ ઉંડા નહિ. વાત ના કહિયે તો.—જે ગતિ ધૃં—અર્થાત્ તમે જન્મ સહુની સાથે વર્તો છો તેમ મારી સાથે પણ વર્તી વાત કહેવરાવવાનું કરોએ ભારે મેં તમને વાત કહી ના કહું તો જેમ તમે બીજાને બીછીવરાવો છો તેમ મને પણ બાંહીવરાવો (ભીમે જોર કરી દ્રૌપદીને કને ખેંચી તેથી દ્રૌપદીએ આ કહેવત કહી છે) .

(ગ) ભીમ દ્રૌપદીએ વાત ફેરવીને કરી તે સમજે છે અને તેથી કહે છે : દેવી ધૃં, દેવો—દેવથી થયેલી તેમ અમારી પણ તેવીજ (દેવથી થયેલી) છે. અર્થાત્ તુ મારે કાર્ષક અને કહે કાર્ષક, તે બીજા સાધારણ માણસ ન બાજે, પણ હું તો તારા જેવોજ દેવી ઉત્પત્તિવાળો હો તથા બાધુ ગયો છું કે તે વાત ફેરવીને કરી. તારૂં રૂપાંતર ધૃં—તું પ્રથમ નાજરાણી હતી તે હમણાં વનનાસિની થઈ છે. તારા સગીર પર સ્નાન્નના અન્નકાર હતા તે હાલે આજ તું વસ્ત્રના ધારનારી થઈ છ ઈત્યાદિ તારા રૂપનો ફેરફાર. વાતનું રૂપાંતર—વાતમા ફેરફાર. જેમ તારૂં રૂપ ફરી ગયું છે તેમ તારી નામ પણ ફરી ગઈ છે વાનમાં અતર થવાનું કારણ રૂપાંતર નથી, તેમ છતાં નેને મનુષ્ય વર્ણ છે ખાટે હૈનૃત્યેશ્વાસકાર. ભામે આશ્વ અને ખુશામત કર્યા છતાં દ્રૌપદી ખરી વાત કહેતી નથી તેથી

અપરાધ શો છે કે તમારે રીસાઈ જવું પડે છે ? તમારા મનમાં જળકી-
ડા કરવાનું હોય અને અમારા મનમાં જો—(એટલું બોલી નીચું જોઈ
ચાટકી જાય છે). (ઘ)

ભીમ—(કૃષ્ણને કને જેવી મુખ હંચુ કરી) મિયા ! કે' કે' જેમ
તારા મનમાં હોય તેમ કીડા કરાએ. (એમ કથા સતા દ્રૌપદી ન બોલવાથી)
મિયા ! કહેતી નથી કે ? જો વળી પાછી મને રીસ ચડશે હો ! (હ)

પાંચાલો—(સસ્મિત) તે તો હું જાણું છું સ્તો. પણ પ્રિય-
તમ ! "તાણ્યે તુટી જાય" એ મહાવાક્યનું એ અર્થ કહેલું છે. માટે
સાંભળો ! (વ)

ભીમ રીસાઈને કહે છે કીડા ઈ. હવે એટલુંજ—હવે એ વાત ચાલવીજ
માંડીવાળો. હવે હું સમજીશ કે દ્રૌપદી એના મનની વાત મારાથી છાની
રાખે છે—મારા પર એનો વિશ્વાસ નથી—મને એ પોતાનો ગણતી નથી.
છાયાદિ વ્યંચ એ વાક્યમા સમાવશા છે.

(ઘ) ભીમે રીસ ચડાવીને વાત પડી મૂકી તેથી ખારેલી વાત મારી
જશે, એમ ધારી દ્રૌપદી વ્યક્તિપૂર્વક તે વાતનું પુનરુચ્છવન કરે છે; આટલું
ઈ. પચાનન—સિંહ. પ્રાણીએ—પ્રાણી પણ. અને ઈ—અને અમારું
મનમાં જો આના કમજની શખ્યા કરી તે પર સૂરાનું આવે તો તે
કમજ તમારી પામે કા ન માગીએ ? એ વાક્ય કહેતાં કહેતાં અધૂરું
મૂકી દેઈ અમારા મનમા જો—એટલું કહી પડ્યું ચડ્યું છે. નીચું
જોઈ—હું માગીશ અને રખેને ભીમ ના કહેશે, એવી શરમ લાગવાથી.

(હ) ભીમ એમ ધારે છે કે દ્રૌપદીના મનમાં કીડા સળધીજ કાઈ
બીજું કહેવાનું હશે. એમ ધારી કહે છે: જેમ ઈ. કાઝાપી અર્થે સાધી
લેવાને ભીમે રનેહયુક્ત વાક્ય કહ્યાં છે માટે અસુનય નામે નાટ્યલક્ષણ
વર્ણવ્યું છે. (વ) તે તો—તમને રીમ ચડને તે. તાણ્યે તુટી જાય—અર્થાત્
તમને રીસ ચડતા સુ ઈ હું જેંય પકડ કરું એવી નથી, હું તો મારે કહેવાનું
છે તે તમને રીસ ચડતા પેહેવાનું કહી ના ખીશ.

લીમ—મિયા ! તું સમયોચિતશાસ્ત્ર શીખેલી પંડિતા છું એ હું સારી પેઠે જાણું છું મારે કે' કે, તારે શું કે'વાનું છે ? (છ)

પાંચાલી—આર્યપુત્ર એથીએ વધારે બનાવે તો કંઈ ના બનવા જેવું છે ? (હાલિ'મન હઈ) મિયતમ ! મેં આજ પ્રથમથીજ સ્થળકીડા કરવાનું જોડવી રાખ્યું હતું અને આપની ઇચ્છા જળકીડા કરવાની થઈ તો તે મરજીનું ઉલ્લંઘન મારાથી કેમ કરી કરાય ? જો આર્યુ જાણો તો તમને મારા સમ ! તમેજ કો'કે મનમાં ધાર્યું હોય એક, અને બીજા કંઈ શાય, ત્યારે જેવું લાગે ? (જ)

લીમ—આહોહો ! " મારવો ઉંદર અને જોડવો કુંગર " પણ મિયા ! આદ્યને ત્યારે સ્થળકીડા કરીએ ! ! એમાં તે શી એવડી મોટી વાત હતી કે ત્યારનાં સીસામણાંમનામણા કરાવી રહી છું ? (ઘ)

(છ) સમયોચિત ઈ—જે સમયે જેવું ઘટે તે સમયે ને પ્રગણે વર્તા જાણનારી. અર્થાત્ તું મને અપસન્ન નહિ થવા દે એવી છે.

(જ) બીમે દ્રોપદીને પંડિતા કહીને વખાણી, તે વખાણને અતિપ્રશંસા રૂપ માની દ્રોપદી કહેછે. આર્યપુત્ર ઈ. બનાવે —મૂખ બનાવે, બીજાએ કહેલી પોતાની યોદી પ્રશંસા સાંભળીને રાજ્ય ચનારને નીતિ જાણનારા મૂખ કહેછે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ના બનવા જેવું છે ? —અર્થાત્ તમે અથી પણ મારાં વધારે વખાણ કરશો તો તેમ કરતા તમને કાણુ અટકાવનાર છે ? મોરખું ઈ—મને સાચું લગાડવાને—મારી સરમથી જો કાઈ ખોટું જોમો તો,

(ઘ) મારવો ઉંદર ઈત્યાદિ કહેતનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે : એમાં તે ઈ. આર્યપુત્ર ઈ—અર્થાત્ તમે મણા હડીવા છો એમ—હું જાણું છું તેથી મારા મનમાં એમ આવ્યું કે વખતે એમનો વિચાર ફેરવીને મારા વિચારનો સીકાર ના પણ કરે ! અને એ કારણથીજ હું કહેતાં અચકાતી હતી જાણતી છું—જાણતી હોઈ. સ્ફટિકશિલા—સ્ફટિક જાતના પાપાણની શિલા. કુસુમરાધ્વા—ફૂલનું બિછાનું.

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! લીધેલી જ્ઞક ન મૂકનાર કેવા છે તે હું ન જાણતીહું તોકની. (સહર્ષ) જ્ઞે સ્થળઢીડા કરનાને આપ ઇચ્છતા હો તો મિયવમ ! ચાલો ચાલો. જુઓ પાણે સ્ફટિકશિલાકને વસંતિકાએ કુમુભશચ્યા થઈ શકે એટલાં કમળ તોડી રાખ્યાં છે (બીમ તેતર-ક જુએછે અને પછે નદી તીરપરથી પડેલી શીલાકને એકમેકના ખભાપર હાથ મૂકી જાયછે)

બીમ—અવિ પ્રિયે ! પેલી વસંતિકાને બોલાવી ક' ક' આ પડેલાં પુષ્પ શીલાપર પાથરી પુષ્પરૌચ્યા તૈયાર કરે.

પાંચાલી—(જૂગ પાડી) વસંતિકા ! વસંતિકા ! થયુ હવે એટલાં, ચાલ્ય વે'લી અહીં આવ્ય. આર્યપુત્રે મારા મનમાન્યું કરવાનું સ્વીકાર્યું છે તો મારે પાણુ તેમનું મન સત્વર મનાવવું જોઈએ. ચાલ્યને અક્ષિ ! તનેય કેટલી વાર લાગેછે તે ! (એમ બોલી અને બીમને હાથ ખમેથી ખસેડી નાખી આવળી વસંતિકાના સામી થોડેક સુધી જાય-છે). (જ)

વસંતિકા—વયસ્યા ! આથી તે કેટલી ઉતાવળી આવું ! મને જો પરમેશ્વરે પાણી આપી હોત તો હું આમીએ વે'લી આવી શકત !

પાંચાલી—(વસંતિકાકનેથી અર્ધા પૂજા ઉત્થકી લેતા જેતુ કરી બીમી રહે અને તેને બીમ ન સાજને તેમ કાનમા આ પ્રમાણે કહે)

(જ) એટલા—(૫૫, નિમ્યાદાર) મારા મન માન્યું—મારા મનમા માનેતુ તે દ્રોપદીએ અહીં દારીને બહુ ઉતાવળથી બોલાવી તેની મનમગ એછે કે તેણે બીમનાથી છાની વાત દારીને કહેલી છે, અને તેટલા મટે દારીના માગે જતું છે, અને એજ વાન (૮) જાણણુમા મિલ કરી જતારી છે

અલિ વસંતિકા । તું અહીંથી આઘી ખસતી નહિ હો. જો તું અહીંથી કંઈ આઘી પાછી જઈશ તો વાત મારી જશે અને અલૌકિક કમળકો-
ઈનાથીએ આણી આપી મારું મન પ્રસન્ન કરી રાકાશે નહિ. જો
લાવવા ધારે તો એજ લાવી આપે એવા છે. (૮)

ભીમ—મિયા ! ત્યારની તહીં કેમ ઉભી થઈ રહી છું ? એ ઘણી-
એ લાવશે. આલ્ય આલ્ય વે'લી આલ્ય. (૭)

પાંચાલી—માણુનાથ ! આ આવીને ! આ તો મેં જાણ્યું કે
એ ભિચારીએ આટલી બધી મે'નત કરી કુસુમ ભેગાં કરી આણ્યાં છે
ત્યારે તે હું વે'લી વે'લી લીઆવું. (૬)

ભીમ—વસંતિકા ! આ પડેલાં કમળ અને જીજ્ઞાં સુવાસિત
સુમનો વે'લાં વે'લાં આ રજટિકશીલાપર પાથરીદ. (૬)

વસંતિકા—(નીચે પડેલાં ફૂલ શીલાપર પાથરી) આર્યપુત્ર ! હવે
મારી સખીસહ અહીં બિરાજે.

ભીમ—(ભીમ શીલાપર બેસેછે અને દ્રોપદીને આધી બિભી રહેલી

(૮) વાત મારી જશે—ભીમનું કીડકાર્ય પત્યું એટલે મને પ્રસન્ન
કરવાની એમને મરજ રહેશે નહિ, અને તેથી ધારેલા કમળ આવી શકશે
નહિ, તું જો ઉભી હશે તો તેમનું કીડકાર્ય સરશે નહિ. અહીં દ્રોપદીની
કમળ મેળવવાની ઇચ્છારૂપ જીજ્ઞાં વિશેષ સ્પષ્ટપણે વર્ણુ છે માટે પ્રતિમુખ
સધિનું પુરુષ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(૭) અહીં ઇદ પદ્યની અપ્રાપ્તિયકી ભીમ કાગણેપને સહન કરી
શકતો નથી. માટે સંભોગશૃંગારનો ઐત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવ
વર્ણાયો છે (૬) લીઆવું—લેઈ આવું. (૬) સુમનો—પુષ્પો

જેમ ખેંચી ત્યાં જોસાડે છે) મિયા ! આમ શરમાય છે શું ? વસંતિકા એ તો તારીજ છે ન ! જોની તે આટલી ગંધી શરમ હોય ?

પાંચાલી—મિયતમ ! આ કમળ કેવું છે ? એવાંજ કમળની શરમા પર શયન કરવાનું હોય તો કંઈ બાકી રે' ખરું ? (૧)

ભીમ—(તે કમળને જોઈ) મિયા ! આ તો દેવતાઈ કમળ છે કાવેજ આશ્રમમાં વાત નીકળી'તી કે જેના વાસ આવે છે તે કમળ મુનુષ્ય માણીને દુર્મિલ છે (૨)

પાંચાલી—હીક આર્યપુત્ર ! તમેય “ચાલતી ગાડીમાં ખેડી જવું તેવા છે. ” એ કમળ બતાવ્યું ત્યારે તમે કશું કે એ તો ન મળી શકે તેવું છે ! પણ પૂછનાર કોણ ? ક'નાર કોણ ? એમાંનું કશુંય હશે, કે હાય પણ વગરની વાત અહીં ગોઠવી દીધી ? (૩)

ભીમ—મિયા ! મને આવતો, સુવાસ મોહક લાગ્યો અને તારે કાળે તે કમળ લાવવાની મારી ધમ્મા થઈ તે પરથી મેં પૂછ્યું અને લોમશો મહર્ષિએ મેં કહ્યો તેવા ઉત્તર વાળ્યો. એમાં તે શી મોટી વાત હતી કે તને પેલેથી તે છેલ્લે સુધી માંડીને ક'વીજ જોઈએ ? (૪)

(૧) દ્રૌપદી પવનથી ઉડી આવેલું સુગંધી કમળ બતાવીને કહે છે મિયતમ ઈ. (૨) દેવતાઈ—દેવ લોકનું. દુર્મિલ—ન મળી શકે એવું.

(૩) ભીમે કમળને દુર્મિલ કહ્યું, તે વાતને ઉડાવવાને દ્રૌપદી ઉત્તર આપે છે : તમેય ઇ.—અર્થાત્ મેં કમળની વાત કાઢી ત્યારે તમે જણ્યું કે લાની આપવું પડશે, માટે બીજા કોઈએ તેને દુર્મિલ કહ્યું તે વાતનો તમે પણ સ્વીકાર કરી તેને માયેથી કાઢી નાખો છો !

(૪) તારે કાળે ઇ.—આ વાક્ય ભીમની દ્રૌપદી પરની પ્રતિત્તિ

પાંચાલી—પ્રિયપતિ ! આમ સે'જ વાત કરતામાં ચૂદી શેના જાવ છે તે ? જે તમે મારે કાળે, આવતો મુવાસ લઈ કમળ લાવવાની ઇચ્છા કરી, તો હું પણ જે આર્વપુત્રની અભિરૂચિ હોય તો મુનિકમા-રિકાઓ એક વનમાં મન મસજ થાય તેવું નૃત્ય કરે છે તે કરી બતાવું. પ્રિયતમ ! તે હું કાલેજ પૂરેપૂરું શીખી રહી છું. (ઘ)

વસંતિકા—હા હા સખિ ! એ નૃત્ય આર્વપુત્રને બતાવવા જેવું છે, માટે કરી બતાવ્ય કરી બતાવ્ય.

ભીમ—મિયા ! જવા દેને ! નૃત્ય કરવું હોય તો તેના અનુકૂળ સર્વ સાધન નેઈએ. (એવે કને પડેલા ચૂદ ગ પર નજર જવાથી) આ મૂદંગ તો અહીં છે, પણ ધુધરા વગેરે નેઈએ તે આ વનમાં હોય શેના અને મળેય કંઈપી ? મિયા ! એ નૃત્ય હું અવશ્ય અનુકૂળ પ્રસંગે નેઈશ.

પાંચાલી—માણનાથ ! નૃત્યને માટે વાદ્યગાદિ સાહિત્ય નેટલું ન હોય તેટલું જોાછુંજ સમજવું. તેમ એકલા ચૂદગવડે પણ નભી શકે ખૂ. અરે ચૂદગે ન હોય તો ચાલે, માત્ર ધુધરા નેઈએ, તે જુઓ તો

વ્યજક છે, અને તેથી દ્રૌપદીની ઇચ્છા પૂરાવારૂપ કાર્યની પ્રાર્થનાના નામે અવરપાવું મૂચન કરે છે

(ઘ) કમળપ્રાપ્તિરૂપ કાર્યની આરંભ દશામાં દ્રૌપદીનો પાત્ર વર્ણાય છે પ્રિયપતિ ઈન્—ચૂદી શેના જાવ છે તે ? ચુસ્તે શાના થઈ જાઓ ? તે—(વાક્યાન કારવાચક અવ્યય) અભિરૂચિ—રૂચિ વૃત્ય કરી બતાવવાનું કહીને, જે રીતે કાર્વસિદ્ધિ પામે એવી યોજના દ્રૌપદીએ કરી છે, માટે મુખસ ધિનુ યુક્તિ નામે અંગ વર્ણાય છે

ખરા, હું ત્યાંના કરતાંય સારા તમને અહીંને અહીં આણી બતાવું છું.
(એટલું કહી નદી બણી જમ ખડખડતા ધુધરા વીણી લાવે છે). (ન)

વસંતિકા—સખિ અહીં આવ્ય અહીં આવ્ય, આ શિલાની
પાછળજ નર્મ ધુધરા છે. અહીં તે એની રી ખોટ બળી છે ! (દ્રૌપદી ત્યાં
આવે છે અને બીમ ધુધરા કેવા હશે તે જાણે ચમ જુએ છે). (પ)

પાંચાલી—(ધુધરા બતાવી) આર્યપુત્ર ! જુઓ જુઓ આવા
ધુધરા તો આપણે ત્યાંનાય વાગતા નથી.

બીમ—(ધુધરા જોઈ નિઃશ્વાસ નાખી) ભલે પ્રિયા ! એ બાંધી
નૃત્ય કરો. વાર જોઈએ તો ખરા કે મુનિકુમારિકાઓનું નવું નૃત્ય
તમે કેવું રીખ્યાં છે ! પણ વધારે વાર થાય નહિ હો. (ફ)

પાંચાલી—પ્રિયતમ ! જરાકે વાર થવાની નથી; જુઓ તો
ખરા. ગંભીર પડશે. અને મને તમે નિત્ય એનું એજ કરવા કંશે.

વસંતિકા—(ધુધરા ખરાબર પગે બાંધી રહ્યા પછી) હો સખિ
હોય હવે નાચી બતાવ્ય. જોને ધારી રાખેલું ભૂલી જતી. (વ)

(ન) વાદિ-માદિ—વાદિત વગેરે. ખડખડતા ધુધરા—શણના ધુધરા.

(પ) નર્મ—એટલા—અર્થાત્ ધણા. દ્રૌપદી વનમાં મુનિકુમારિકાના
સદવાસમાં રહીને શણના ધુધરાથી માદિત થયેલી છે, અને બીમ પુર-
ષને ધાજતાં કૃત્યમાં રોકાયેલા રહેવાથી વનમાં રહેતાં છતાં પણ એના
ધુધરાથી અજાણ છે, એ કલ્પના હીકન છે.

(ફ) વધારે ઈ—બીમની હિતચુકતા વર્ણી છે. (વ) ધારી
રાખેલું—અર્થાત્ રીખી રાખેલું તલ અને ગોખી રાખેલું ચાપન.
' બીમની પામે કમળ માગવાનું ભૂલી ન જતી ' એ વસંતિ-

પાંચાલી—અરે એ તે ભૂલાતું હશે કે? (એટલું કહી આ પ્ર-
માણે અભિનયપૂર્વકે ગાય છે અને નાચે છે). (મ)

ચર્વિણી ચતુષ્પદિકા.

વનવન રનવન ભટકી અટકી યનગન નાચે હા નાચે મુનિબાળ
રૂપ રસાળા મોહનીરાળા નયન વિશાળા ધરૈ કરમાળા બાળા. વન
પતિ અતિ રતિ ધરૈ મતિ કરૈ નિર્મલ અમલ કમલ વર લાવે લાવે;
મમ કરણ ધરૈ પતિ પાસ કરૈ મનઆશ ભરૈ ભરપૂર લા'વે લા'વે. પતિ.

(પૂરું ગાઈ નાચી રહી નહિ તેટલામા પ્રસન્ન થયેલો શીમ દહાસિંગ-
ન હઈ આ પ્રમાણે કહેડે).

કાના વાક્યનો વ્યંગ્યાર્થ છે, અહીં એક અર્થ પ્રસિદ્ધ છતાં બીજો અપ્રસિદ્ધ
અર્થ વર્ણાયો છે માટે ચોસા નામે નાટ્યલક્ષણ.

(મ) ' તારો કહેલો વ્યંગ્યાર્થ હું સમજી છું ' એમ કૌપદી વસંતિ-
કાને જણાવે છે: અરે છં.

૫ ચર્વિણી ચતુષ્પદિકા—છત્રીશ માત્રાના ચતુષ્કળ નવ ગણ કરીને
રચેલું આર ચરણતુ નાચતું ગાયન. એના ત્રીજા ચરણમા નવને દામે આઠ
ગણ આવે છે વનવન છં—મુનિબાળા (વનવાસી મુનિઓની કન્યાઓ)
વનવન (આ વનથી પેલા વનમાં એમ) રનવન (દાઢ અહીં તો કોઈ તહીં
એમ છૂટીછૂટી) ભટકીને પકી (એક રથળમાં) અટકીને (બધી એકઠી
મળીને) યનગન યનગન નાચે છે કેની મુનિકન્યાઓ શી રીતે નાચે
તે કહેડે રચ છં. એ કન્યકાઓ ચોતત્ત મનસા રતિ પાસે શું કચ્છે છે
તે વર્ણુ છે: પતિ છં. રતિ—પ્રીતિ. નિર્મળ—(મતિતુ વિશેષણ.) અમળ
—(કમળતુ વિશેષણ). અમળ, નિર્મળ અને અમળ બન્ને શબ્દોને
કમળનું વિશેષણ ગણીએ તો, અમલ—સ્વચ્છ—સફેદ અને નિર્મળ
—કચરા કાદવથી નહિ બગડેલાં, એવા બે ભૂદા ભૂદા અર્થમા નિર્મળ અને
અમળ શબ્દો વપરાયા છે માટે શબ્દાર્થઉલ્લેખઅમકચિત્ર. જેમ,

ભીમ—મિયતમા ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! મુનિકુમારિકાઓનું અનુ-
કરણ કરવામાં તું પૂરેપૂરી પાર ઉતરી ગઈ છું ! ! મિયા ! તે આટલી
બધી નિપુણતા આ શીખવામાં ક્યારે સંપાદન કરી ? કે, કે' તો ખરી !
નૃત્ય કરતાં તે જે અપળતા દર્શાવી છે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેનું નથી ! !
(મ)

શ્લોક.

મૃગયા કરનારાઓ, ભાળી મૃગલી ગતિ કરે નેવી;

તુજ અપળતા તેવી, કે'વી ક્ષમ કરી કહે કુશળ દેવિ । ૬

પ્રાણમિયા ! માઘ માઘ; જા તું જે માગે તે તને મેં આપેલું
છે એમ તારે જાણવું. અહા ! તે આ કાર્યમાં શી નિપુણતા સંપાદન
કરી છે ! માઘ માઘ; મિયા ! શું મારી કને માગવાની ઇચ્છા છે ?

“ કરિકુંજરદંધિરક્ત વરનક્ષરઃ ” (જુઓ કાવ્યપ્રકાશ). કમળને શું કરી-
શુ તે કહે છે: મમ ઇ—તેને હું મારે કાને ધરું, પછી પતિની પાગે
ફરું, અને મનની આશ ભરપૂર ભરું (પૂર્ણ કરું), એજ લા'વો છે,
લા'વો છે આ ગાયનમાં મુનિકન્યાઓની ઉક્તિના મિષ્ટી દ્રોપદી પણ પો-
તાના પતિ પાસે કમળ માગે છે, એવી સૂચના કરીને શોભા નામે નાટ્ય-
લક્ષણ વર્ણવે છે.

(મ) મુનિકુમારિકાઓનું અનુકરણ કરવામાં—તેમની પેઠે અભિ-
નય કરી નાચી, જતાવવામાં. કે' કે'—(આતિ હસાસાને લીધે જે વખત
પૂછ્યું છે).

૬ શ્લોક—ગીતિ મૃગયા ઇ—મૃગયા (શિકાર) કરનારાઓને મેષ-
ને મૃગલી જેવી ગતિ કરે છે તેવી તારો અપળતા છે હે કુશળ દેવિ ! એવી
તારી અપળતા ક્ષમ કરીને કહેવી (વર્ણવવી) તે તુ કહે ! દેવી નૃત્યમાં
કુશળ છે એવા અભિપ્રાયને સૂચવનાર ‘કુમળ’ વિશેષણ છે, મારે
પરિકરણ ૨૧૨.

પાંચાલી—માણનાથ ! મેં કંઈ મારા મનની ઇચ્છા પૂરાવવા આર્યપુત્રને નૃત્ય કરી બતાવ્યું નથી. આ તો જલ્દા મેં કુ એ નાચું શીખી રહી'તી ત્યારે તમને બતાવ્યું હોય તો કીક ! આર્યપુત્ર ! મા-
અ માઅ કહી ગયા છો તે મારી મશ્કરી તો નથી કરતા ? માણમિય !
આ નાચ શીખવા માડ્યાને મને બે દિવસ થયા છે ! ! (ઘ)

ભીમ—(સહર્ષ) મિયા ! એટલાજ માટે કું તને સ્વેચ્છિત પારિતોષ આપવા પ્રવૃત્ત થયો છું માઅ માઅ, જે તારી ઇચ્છામા હોય તે માગી લે (ર)

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! આપ એમ ન સમજશો કે આ કું બદલો વળાવવાની ઇચ્છા કરું છું, પરંતુ આપણા કુબને વીસારે પાડવાને તમારા અતિ આગ્રહથી કું મારું છું કે, માણપતિ ! આવા (દિવ્ય કમળ દેખાડી) સહસ્ર સરોજ આણી આપી મને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતા હો તો કરો (લ)

ભીમ—(સઆશ્ચર્ય) અરે ! એ અવલય અરવિંદ કિયે પ્રકારે દાવી શકાય ? કદાપિ તેમ છતાં જીવને જોખમે આણ્યા તો તેના જ પ

(ઘ) મેં કું —‘મેં કહ્યું’ એવું સક્ષિપ્ત રૂપ ‘મારા મનમાં એમ હતું કે’ એવા અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય છે

(ર) સ્વેચ્છિત પારિતોષ—તારી ઇચ્છામાં આવે એવું ધનમ પ્રવૃત્ત થયો છું—અર્થાત્ તૈયાર થયો છું

(લ) બદલો વળાવવાની—(મેં નૃત્ય દેખાડ્યું તેનો) અર્થાત્ તમારે બદલો વાળવો તો જોઈએ, એ વ્યવ્યર્થ છે કું ખંનો—નનુવાસ સહતેનો સરોજ—કમળ કરો—(પ્રસન્ન, અધ્યાહાર)

ચાગ કેટલી ઘટિકા લેવાને ! પ્રિયા ! એવું હાસ્ય કરવું જવા દઇ ને
માગવાની ઇચ્છા હોય તો આપી શકાય તેવું કંઈ માગ્ય (વ)

પાંચાલી—(સકોષ) આર્યપુત્ર ! ત્યારે કિંચે મોઢે બોલ્યાંતા કે
જે ઇચ્છા હોય તે માગ્ય. હવે આપી શકાય તેવું કંઈ માગ્ય એ બોલ
બોલનારે શું પાંડુન દનજ છે કે ? આપનારે માગનારનું મન પ્રસન્ન
કરવું અટલુ જ કાર્ય કરવાનું છે. તે તેના કેવો અને કેટલો ઉપભોગ
કરશે તે આપનારને જોવાનું નથી. (ગ)

ભીમ—(એકદમ કોપાવેશમાં આવી) અરે તારાં કમળ લેને.
“ માળી કહ્યો તેના કુસુમ લેશે. ” કંઈ તેને શિખાને રૂપશં કરવાના
અધિકાર નથી ‘પાંડુનંદનજ કે’ ? એવા શબ્દ બોલનારમાં ને કોઈ
જીવતું રહ્યું હોય તો કૃષ્ણાજ રહી છે એમ સમજવું. સત્પાત્ર દિવ

(વ) અવબ્ય—ન મળી શકે એવાં (દેવના છે માટે) અરવિદ—
કમળ. જીવને જોખમે—તે સેવા કુબેરના દેશમાં જવું પડે અને કદાચ
તેના સેવકો તે ન સેવાદે તેથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે તેમાં જીવતું જોખમ
છે કેટલી ઘટિકા ?—અર્થાત્ થોડી વાર પછી તો તે કરમાઇ જઇ સ્વકાષ્ટને
નકામાં થશે હાસ્ય ઈ—મને કમળ જેવી કુલ્લક ચીજ માટે જીવતું
જોખમ બોધાવવાનું કોઈ વિચારવાન માણુમ તો કહે નહિ તું પણ વિચાર-
વાન છે, તેમ છતાં તું એવું કહે છે માટે એ જરૂર હાસ્ય હોતું જોઇએ.

(ગ) શ પાંડુનંદનજ છે કે—‘જે ઇચ્છા હોય તે માગ્ય’ એમ
બોલનાર તો પાંડુનંદન દત્તા, પણ ‘દન આપી શકાય તેવું માગ્ય’ એમ
તમે બોલો છો માટે તમે તેજ દત્તા કે બીજાં એવી શકા થાય છે અર્થાત્
એક આપનો દ્વાર ને તો આમ બે બોલી ન કરે, એવો એ વાક્યમાં વ્યં-
ગ્યાર્થ છે.

જોઈ દક્ષિણા આપી તેથી તે મખ કરે વા મધ પિયે તેનું આપનારને
શું સ્નાનસૂતક છે? (૫)

પાંચાલી—પ્રિયતમ ! કિંકરીના અપરાધ થયા હોય તો તે
ક્ષમા કરશો. તમે જે સત્પાત્ર દિબ્બદિવાળું વાક્ય બોલ્યા તેટલુંજ
મેં કહ્યું છે. મેં જે કમળ મંગાવ્યાં છે તેના ઉપયોગ આપની સાથે
વિહાર કરવામાંજ કરવો છે; છતાં તમારાથી તે ન લાવી શકાય તેમ હોય
તો આ " ધરના ભૂવા અને ધરના ભગડિયા છે " એટલે બોલ્યું આ
બોલ્યું કરવામાં કંઈ એસરાસ-એસવાનું નથી. (૬)

ભીમ—અહં તારે તારાં માગેલાં કમળ જોઈએ છીએ એટલુંજ
છેકની, કે મને વાહ્યાતુર્યથી લેખવો અને તે મેં સહન કરવું, એવું બીજું

(૫) દ્રાપદીના મેહેણાથી ભીમ કાપે છે: અરે ઈં. કંઈ ઇં—“ મા-
ળી રૂકેલા ફૂલ શેશે ” એ કહેવતને પરી કરવાને તેનો અર્થ કઢી બતાવ્યો છે.
અર્થાત્ તે “ કંઈ ચોટલી સેવાનો છે ? ” પાંડુનંદનજ કે ઇં—અર્થાત્ જો
આ બોલ કોઈ બીજું બોલ્યું હોત તો તેના કું પ્રાણ લેત ! અને તેવાના
પ્રાણ લીધા પછી છે ! મખ-મઠ મધ-દાર. અહીં ભીમનો કોષ વણ્યો છે તે,
કમળ સેવા જતાં જે મુદ્દ કરવા રૂપ અત્યાંતર કાર્ય વર્ણારો તેનું બીજ છે.

(૬) કિંકરી—દાસી. તમે ઇં—સત્પાત્ર બ્રાહ્મણને આપેલી દક્ષિણાને
તે સારા કાગમાં વાપરે અથવા કુમારે વાપરે તેમ મને આપેલાં કમળને
કું સારે મારે વાપરું અથવા ખોટે મારે વાપરું, તેમાં તમને કાંઈ નથી.
જોમ તમે કહીને મારા આચરણ ઉપર સંકા લાવો છો કે કદાચ દ્રાપદી
આણી આપેલાં કમળનો ખોટો ઉપયોગ પણ કરે ! મારા ઉપર આવી
સંકા ભેઈ આસેપ કરનાર વાક્ય જે તમે બોલ્યા હો, તે મારા કહેલા
પાંડુનંદનવાળા વાક્ય કરતાં કોઈ પ્રકારે ઉતરે તેમ નથી. કમળનો ઉપયોગ
કેવી રીતે કરવાનો છે તે બતાવે છે: મેં જે ઇં. ભગડિયા—ભગરિયા.
ધરના ઇં—અર્થાત્ અહીં કોઈ પરાધું નથી કે જેથી તમે તમારું બોલ્યું
ફેરવશો તો લાજ જશે !

વરદાને કંઈ માગી લીધું છે ! વસંતિકા ! તમે આશ્રમમાં જાવ, હું કમળ લઈ આવું છું. (એવે બીમને શોધતો અને આગ તેમ જોતો સ્મરવર્ધક પ્રવેશ કરે છે). (દ)

સ્મરવર્ધક—અહો આર્યપુત્ર તો અહીં છે ન શું ? મહારાજ ! વત્સ ઘટોત્કચે પૂછાવ્યું છે કે આજ મખમૂગ લેવા તમે જશો કે હું જઈ લઈ આવું ? વળી મહારાજ સુધિછિરે કહ્યું છે કે આજ ક્યારના વૃકોદર ક્યાં ગયા છે ? માટે મહારાજ ચાલો, તેમને મળી પાછાં આવવું હોય તો આવો (કા)

પાંચાલી—“ કુઠી ચૂડો પેરવા ગઈ ત્યારે મરડિયો માંદો પડ્યો ” “ લાવતું તું ને વૈધે કહ્યું. ” આર્યપુત્ર ! જાવ જાવ, એ લાવવાતું કામ કહ્યું છે તો. સ્મરવર્ધક ! તું મારો જેવો વાલેશરી છું તેવો વાલેશરી મારો આખા વિશ્વમાં બીજો કોઈ નથી ! (છા)

બીમ—પાંચાલી ! ત્રે મુખમાગ્યું આપવાતું કહ્યું છે કીટલે તને સહુ પેલી મસજ કરીશ. અહ્યા સ્મરવર્ધક ! જા જઈ ઘટોત્કચને મખમૂગ લાવવાતું કે અને મહારાજને વિદિત કરચ કે વૃકોદર અવનના સમશ્લિષ્ટ સ્થળ જોવા ગયો છે તે અધુના પાછો આવશે. ને અહ્યા ! બીજું કંઈ કેવો નહિ હો.

(દ) અલ—જસ—હવે વધારે જોલવાની જરૂર નથી. અર્થાત્ ‘વધારે જોલીય તે મારાથી સદન થશે નહિ આ વાક્ય બીમનો ન સદન થાય એવો કોપ બતાવનાર છે. (કા) મખમૂગ—યત્નને માટે મૂગ.

(છા) મરડિયો—ચૂડગર અર્થાત્ કમળ લાવી આપવાને તમે કમ-વાતાતા એવામાં આ માંડ માંડ તેડું આપ્યું. કેમકે માત્ર ઘણીવારથી મળ્યા નથી, તેટલા પૂરતીજ તમારી ત્યા જરૂર છે, તે કાંઈ ખરી જરૂર કહેવાય

રમરવર્ધક—અમારી તો બહા રાત બીજું ને ત્રીજું કે'છે ક બાણેય છે. “ જેમ નચાવે તેમ નાચોને । ” દેવિ ! મંત્રાનંદ સમયે અમને બદલ્યા હોત તો આજ આમાંનું કંઈએ રે'ત નહિ. (ગા)

વસંતિકા—અલ્યા વાહરે ! તને એકલાનેજ બોલતાં આવડેછે કે શું ? “ પ્રસન્ન થયેલું શ્યામ મુખ આટું અને કોપે ત્યારે પગ તોડે. ” એમાં કિયાને વખોડે અને કિયાને વખાણે ? જા તું તારે જ્યાં જતો હોય ત્યાં. (ઘા)

રમરવર્ધક—વાહરે બટુકાણી ! તમે તો બટુકાણી કરવાનું શીખ્યાં ને શું ? જો જો કોઈ બટાણી કરી ના દ હો । (દા)

નહિ. એમ છતાં હવે તમે જો ત્યા જાઓ, અને કમળ ન આણી આપો, તો તમે નથી આપી શકાતા એમજ જાણવું જોઈએ.

(ગા) જેમ છં—જેમ દ્રૌપદી નચાવે તેમ નાચો. અર્થાત્ અમારે તો તમે ખોડું કહેશો તોય હાથ હાથ કરવું પડશે. દ્રૌપદીને મંત્રાનંદનો પ્રસંગ સભારી આપીને મેહેલું મારે છે દેવિ જ્ઞ—મંત્રાનંદ આબોયો તે વખતે અને દૂર કયો હોત તો મારે શું કરવા તમારી પાસે આજ આવવું પડત । અર્થાત્ તમે પોતાના આમઆવામને એળખી શકતાં નથી ।

(ઘા) દેવીના આગળ વિદ્વપક આમ વધારે પડતુ બોલ્યો તે તેની સખી વસંતિકાથી ખમી શકાયું નહિ તેથી તે તેને કહેછે અલ્યા છં. પ્રસન્ન છં—“ કૃતર રીતે તો મુખ આટું અને ખીજે તો પગ કાટે ” એ કહેવતનો અનુવાદ મતલબ કે તું નારાજ થાય ત્યારે મેહેલ્યા મારે અને શણ થાય ત્યારે વિવેક વમરનું બોલે, એમ બન્ને રીતે કૃતરા જેવો છે.

(દા) બટુકાણી—બટુકની પત્ની વટુક—નાનું બાળક એ ઉપરથી નાદાન છોકરા જેવી બુદ્ધિવાળા પ્રાણીને બટુક કહે છે દાસીને વિદ્વપકે બટુકાણી કહીને તેનો એ રીતે તિરસ્કાર કયો એક તો, તું નાદાન છોકરી

ભીમ—વયસ્ય ! હવે કંઈ પણ બોલ્યા વિના દેવીને આશ્ર-
મમાં લઈજા. હું થોડા સમયમાં ત્યાં આવુ છું એમ કહેજે. પ્રિયા ! તારા
બોલ્યા સાચું ન જોતાં તને પલકવારમા મસન્ન કરી જાણજે. (કૃષ્ણાકને
જમ કાનમા) પણ મારા આ કમળ લેવા ગયાની વાત મહારાજા ન
જાણે તેવી વ્યવસ્થા કરજે. (એવે ત્યાં વિદાધર પ્રવેશ કરે છે). (૧)

વિદાધર—(દ્રોપદીને જોઈ) મહિષીને સત્વર બોલાવી લાવવા
મને મહારાજે તથા ધૌમ્યાચાર્યે ઓકલ્યો છે (૨)

પાંચાલી—(નમન કરી) હા દિગ્દેવ ! હું આ આવી. પ્રિ-
યતમ ! વે'લા આવજો; હવે હું જઉં છું. (એટલું બોલી જતા ભીમને
જોતી જોતી સદુ સાથે ચાલી જાય છે)

(ચાર જણ પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રહરાક્ષસ—આતો અવગતિકિ આજ અત્યંત આમોઘ

છે, અને બીજી બહુકની પત્ની છે ! પદુકાણી—(પદુ—ચતુરાષ્ટ્રાણી—
ચા'ની વાત) ચતુરાષ્ટ્ર બરેલી વાત બીજો ઉપવક દેખાતો અર્થ—પ્રહરાક્ષ-
સ—લવારો. બટાણી ધૃ—તને આરી ચતુર જાણીને રજેને કોઈ બટ
પરણી ન બેસે !

(૩) તારા બોલ્યા સાચું ન જોતાં—તેં મને જે પાંડુનંદન વગેરે
વચન કહ્યાં છે તે ઉપર વિચાર કરતાં તો મારે તારા સાચું ન જોતું
જોઈએ, એમ છતાં પણ તું એવાં વચન મારા પરના સ્નેહને લીધે બોલી છે
એમ માનીને મહારાજા—યુધિષ્ઠિર. વિદાધર—ધૌમ્યનો એક શિષ્ય.

(૪) મહિષી—પદરાણી—દ્રોપદી. જતાં જતાં દ્રોપદી ભીમને
સ્નેહવચન કહે છે—પ્રિયતમ ધૃ—જતા ભીમને જોતી જોતી—એ વામ્વથી
દ્રોપદીનો ભીમપરનો અનુરાગ વર્ણવે છે.

મામિ થાય એમ લાગે છે. જો પેલા દીર્ઘકાય આવે છે તે તારા નામની ગતિને પામે તેમ કરય એટલે આપણે પંચ મળી પરમેશ્વરના લોકને પામિયે “એકથી અનેક ભગ્ના” એમ કહેલું છે. (જા)

શ્લોક.

“ જ્ઞાતિ તો નાકકદ્દાની, વાધે તેમ વધારિયે; ”

ભવિષ્યે ભૂતયાનિ જ્ઞે, પામ્યે વૃત્તિ ન વારિયે.

૭

(જા) પ્રવેશ ૨ એ. સ્થળ—ગાદ જંગલ આ પ્રવેશમાં બીમને આર ભૂત મળેછે વીર પુરુષ ભૂતાદિકને કેવા તુચ્છ મળે છે, તથા જે ભૂતથી ખીડીતા નથી તેમના પર તેમની સત્તા આવતી નથી, એમ બતાવવાને આ પ્રસંગ વર્ણ્ય છે બ્રહ્મરાક્ષસ—બ્રાહ્મણ જાતિનો ભૂત અવગતિક—કણુખી, કોળી વગેરે અન્ય જાતિનો ભૂત દુર્વાસનિક બ્રાહ્મણ મરીને જેમ બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે તેમ તેવો શદ્દ મરેછે ત્યારે તે અવગતિયો થયો કહેવાય છે. અને તે ઉપરથી “ અવગતિક ” નામની યોજના કવિએ કરેલી છે. એ પ્રમાણે આંડાળ મરીને ઝાપડો થાયછે વગેરે ભણવું. આગોદ—દુર્ધ (બ્રહ્મરાક્ષસ જે માટે સંસ્કૃતપ્રાય ભાષા વગેરે વર્ણ્ય છે). બીમને આવનો જોઇને કહેછે જો ૪૦. દીર્ઘકાય—વાળા (મોટા) શરીરવાળો—બીમ. તારા નામની ગતિને—તુ અવગતિયો છે, માટે તેને પર્ણ અવગતિયો કર—મારી નાખ (અંતરિયાળ મરે તે અવગતિયો થાય છે, એમ સામાન્ય લોકો માનેછે). પંચ મળી—પાંચ ભૂત થઇને. બ્રહ્મરાક્ષસ, અવગતિક, ઝાપડો, અને ઝાપડી, એવા માર ભૂત છે. અને આ પાચમે આવી મગે તો પાચ થઇએ પરમેશ્વરના લોકને પામિયે—ઉદ્ધાર પામીએ લોકોમાં પણ કહેવાય છે કે “ પંચ ત્યા પરમેશ્વર. ” આપણે ભૂત પળ પાચ, થઇગુ તેથી આપણે પણ પરમેશ્વર થઇ શકીશું. પરમેશ્વરના લોકને પામવાને એની શી જરૂર ? એમ કહેશે તો—એકથી ૪૦.

૭ શ્લોક—અનુષ્ટુપ્ જ્ઞાતિ તો ૪૦—લૌકિકકર્મનનો અનુવાદ છે માટે લોકોકૃત અક્ષર ભવિષ્યે ૬૦—અને એમ કરતાં ભવિષ્યે ૧ ભોગભવિષ્યે—કદાચિત્ દરેયોગંથી) જે તેને ભૂતયાનિ (જૂતજાતિ) પ્રાપ્ત થાય

અવગતિક—ઇની જીનને રાખું છેતરમાંય જે હુધએ તો હવ-
ણ થાયસે. હું તો ઇને હાઈ કરતોક બીધાવીશ. ને બીધો તો મેં
હીધો હમજને. સોને સોરો જાડો ભમ રયો. અલ્યા ભરમરખસા ! એ
દીચરાના ટોંટિયા હીધા હટ કિમ હશે ? (આંપડા સામે જોઈ) અલ્યા
આંપડા તું તો એ મારા સૈયાને વડગીઝ પડને, સોડતો ના હો. (જા)

આંપડો—(તાળી આપી) હાય કે હાહુના હું તેચિમ સોડતો હ-
ધરા. હાહુના છયાને એવો વળગુ વળગુ કે ઇનું ભરતિયુજ કરી લાખુ. મ-
રથ કે માતા મેલડી ! તુયં હાહુની મેર કરતી દેખું. (આપડી સામું જોઈ)
અલિ ઉ તારા ઠેકરામાં એખા રાંધુ. ને હહરાજીને હાહુની ન વળગી-

તો તેમ કરતાં આપણી જીતિને વારિયે (અટકાવીએ) નહિ અર્થાત બીજને
જૂતયોગિ પમાડવાને યત્ન કરતાં આજસ કરવું નહિ. જૂતોનો આવો
સ્વભાવ તેમની વાણીદારા વર્ણો છે માટે સ્વસ્થાવોજિત અલંકાર. “ ભ-
વિધે જૂત ” એ શબ્દોથી “ ભવિષ્યકાળમાં જૂતકાળ ” એવો અપ્રસ્તુત
અને વિરૂદ્ધ અર્થ ઉત્પન્ન થતા રૂપ, વિરોધ ન છતાં વિરોધનો આભાસ
છે, માટે વિરોધાભાસ અલંકાર.

(જા) અવગતિયો થયેલો કોઈ ખેડૂત કોળી છે એમ એની ભાયા તથા
અર્થ ઉપરથી વ્યન્જિત કરે છે. ઇની ઇ— આ લોકોની ભાયામાં એને
શુદ્ધ ભાયામાં કેટલો તફાવત છે તે જણાવવાને તથા અર્થના સ્પષ્ટિકરણ
માટે અવગતિકનાં વાક્ય નીચે શુદ્ધ ભાયામાં લખી બતાવ્યા છે: એની
એને રાખું જેતરમાંય જે હોઈએ તો (હવણ) ગરમત થાય છે. હું તો
એને હાઈ (બીહીવરાવવાનો ઉચ્ચાર) કરતો (‘ હાઈ ’ એમ બોલીને)
બીહીવરાવીશ. ને બીહીનો તો મેં હીધો (મારી નાખ્યો) સમજને.
છોને (સોરો) દીકરો જાડો (ભમ) બદ્દ જાડો (રયો) રલો (બદ્દ
જાડો હોય તેને બીમ—બયાનક અથવા બીમ જેવો કહેવાનો ચાલ છે)
અલ્યા સહરાસસ ! એ દીકરાના ટાટિયા મીધામટ કેમ હશે ? અલ્યો
ઈ—અલ્યા આંપડા ! તું તો એ મારા સૈયાને વળગીજ પડને; છોડો
ના હો

કની, તો કાચીને કાચી કૈડી ખઈશ ! હાશ ! પરેશગી હાશ ! ! (ઇત્યાદિ બોલી નામેછે અને જીભ લળકાવેછે) (જા)

ઝાંપડી—મરચ કે મુઆ ! ત્યારી ઘાચરીમાં ઘુણ્યાઘુણ્ય ધ્યાય ! અલ્યા ઇય નાં જાણે કે હું ઝાંપડી તિ વળગી તિ વળગી તિ વળગીજ રી ઇવા ઇવાને ભખી ભખીનીજ માત્યા મેલડીથી સઇ. મુઆ ! 'હું'ય માત્યા ધ્યાસ (ઇત્યાદિ બોલી આવતા બીમને નીચી નખી જીએ છે અને મુખ ફાડી તેને ખીવરાવે છે.) (ટા)

(પાદે હજીલા મથિધર જેવો વેશ ધારી બીમ પ્રવેશ કરે છે.)

ભીમ—અહા ! કુમાની તમા ! અને તે આ ભડભીમને ! ! ફૂણા ! આજ તારું સુદેવજ કે તું જીવતી રહી ! અરે કમળ ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? તેના રસકો તે મને કેમ આણી આપી જતા નથી ! ભલે !

(જા) ઝાંપડો જાતનો જાંગિયો હોવાથી જાંગિયાની ભાયા વાપરી છે. ચિમ—કેમ. સોડતો—હોડતો. હવાને—હવાને. બરુતિમુંજ, ઇ—અર્થાત્ અગ્નિમાં ખાધી નાખ્યા જેવે કરે. મેર—દયા મતલબ કે આ જગા મુસાફરને કેમ મારી નાખતી નથી ? ઉ—ઓ તારા—(એઆ સાથે સખધ). અર્થાત્ તું મરે અને તારો દદાડો ખાઈ ! હદરાગીને—અર્થાત્ આ આવતા મુસાફરને પરેશરી—પરમેશ્વરી (મેલડી માતાનું સંબોધન).

(ટા) અર્થજ લોકોની સ્ત્રીઓની ભાયા ઝાંપડીના ભાષણદ્વારા વર્ણી છે; ત્યારી—તારી. ઘાચરીમાં—ઘાચરીમાં—હાલ્લીમાં ઘુણ્યાઘુણ્ય—દશાદશ અર્થાત્ તારી હાલ્લીમાં ઝોરેલું અજ બળી જાય ! અલ્યા ઇ—અલ્યા ! એમ (એટલુંય—એતુય) ના જાણે કે (નથી જાણતો કે) હું ઝાંપડી, તે વળગી તે વળગી તે વળગીજ રહી. એવા એવાને ભખીભખી નીજ (ખાધ ખાઈનેજ) માત્યા (માતા) મેલડી થઇ છે, મુવા ! 'હું'ય માતા થઇશ

એ અરવિ દાનું રક્ષણ કરનાર ઇંદ્ર, વરુણ, વા કુબેર હોય, વા સાક્ષાત્
રાંધર હોય, તોપણ તે યમપુરીના માર્ગસ્થળ માનવા જોઈએ. (ઠ)

શ્લોક.

પ્રકેડાટ કરી ગદા મારી આ જો,
છૂટે છેલડી તો સુરો મારીઆ જો;
બલે જૂત પ્રેતો ! હવે હામ મેલો,
બગાડે જગાડે બલો જુદ મેલો.

(ઠ) પાંડુનાં દનવાણું દ્રૌપદીનું વચન બીમના મર્મસ્થળને લાગ્યું
છે તે જુલાણું નથી, એમ બતાવવાને બીમનું તે સંબંધી ભાષણ વર્ણુ છે
અહા ! ઇ—અહા ! શું હું બીમમડ કાઈનેય ક્ષમા કરું એવો છું !
અર્થાત્ નહિજ પણ આજ મેં દ્રૌપદીને એના અપરાધની ક્ષમા કરી ! એજ
વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે : કૃષ્ણા ઇ. કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. બીમના મનમાં
આવે ક્રોધ જામી રહ્યો હોય તોજ તેના આવેશમાં દૈવી ક્રમજ લાવવા
જેટલી હિંમત અને સાહસ થાય, એવા હેતુથી બીમનો ક્રોધ વર્ણુ છે.
બીમનો ગર્વ વર્ણુ છે. અરે ઇ—અર્થાત્ દેવના રક્ષકો પણ દેવ હોવાથી
તેમણે મારા મનની ઇચ્છા જાણવી જોઈએ, અને મારા પરાક્રમને પણ
જાણવું જોઈએ એમ છતાં તેઓ ક્રમજ મને નથી આપી જતા એ શું
આશ્ચર્ય છે ! ! કદાચિત્ તેઓ પોતાના દૈવીજ્વળના ગર્વથી નહિ આપી
જતા હોય એમ તર્ક કરીને કહે છે : બલે ઇ. યમપુરીના માર્ગસ્થ—જમપુ-
રીને રસ્તે પડેલા.

૮ શ્લોક—શુનગી. કરી—કરતી છૂટે ઇ—એ છેલડી (અર્થાત્
શોભિતી ગદા) જો મારા હાથમાંથી છૂટે તો તેણે જધા સુરો (દેવો) ને
મારીઆ (માર્યા) એમ જો. પેહેલા ચરણનો છેલ્લો ' જો ' અવ્યય છે.
બલે ઇ—બલે તે સ્થળનું રક્ષણ કરનાર જૂત અને પ્રેતો હોય, તો હું
તેમને પણ કહું કે તમે હવે હામ મેલો—છાડી દો; કારણ કે આ બીમ
પુદ્ગળી બલો મેલો જગાડે અને તમને બગાડે. આ કવિતામાં દરેક ચર-

(“ભૂતપ્રેતો” છેત્યાદિ બીમના બયાનક શબ્દો અવશ્ય કરી બહારાક્ષસ પૃથ્વીમા સમાધ જાય છે અને અવગતિક બહુકો ઘર્ષ અંતરિક્ષમાં ઊડી જાય છે તથા ઝાપડોઝાપડી પડતા આખડતા ખૂણે વચ્ચાત્રે સ તાઇ જાય છે)

ભીમ—શું મને અઘાપિ કોઇ કમળ આણી નથી આપીજ-
તું ! ! શું દેવો તમને ગર્વ થયા છે નહિ વાડું ? ઠીક, હવે હુંજ આ
વાસ આવે છે તે પરથી તે સ્થળ શોધી કાઢી તેના રક્ષકોના સમાચાર
સેઢછુ લેઉં છું. (એમ બોલતો બોલતો ચાલ્યો જાય છે) (ઘ)

(આવતો માણસ જોઇ મહિષાદિ પશુઓ તથા વ્યાધ બહુકાદિ અનેક
શિકારી પ્રાણીઓ તેને મારી ખાવાના લેખથી દોડી આવે છે)

ભીમ—(વ્યાધને જોઇ) અરે ફર ! શું તું મને મારવાની ઇચ્છા-
થી આમ તેમ સંતાઇ રહી લાગ તપાશ્યા કરે છે ? અરે તું વ્યાધ છું કે
શ્વાન ? જો તું વ્યાધની જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેયો હોજ તો સામેા થા
સામેા થા ! ગભરાયલા જેવો આમ તેમ નાસે છે કેમ ? (એટલું કહી વા-
ધને પકડી સૂકર પર નાખે છે તેથી બચ પામી જાને પડતા આખડતા નાશી
જાય છે). અરે ! આ એકદમ પાણી ક્યાંથી ઉઠ્યું ? હાં હાં ઠીક, જો તો
આ બહુક મને ગભરાવવા ઇચ્છે ■ વાડુ લાવ્ય ત્યારે એની પણ ખ-
બર લઇ નાખું ! (એમ વિચાર કરી બેચાર રીછને સામટાં પકડી પૃથ્વી
પર પહોડે છે) અહા ! યેવો મત્ત માતગ મને મારવા દોડી આવતો
દેખાય છે ! (મદાને તોળી જોઇ) (ઘ)

જુના છેલ્લા પ્રાસાનુપ્રાસ એક જાતના શબ્દથી બનેલા છે મારે પાદાંત-
યમકાલંકાર.

(ઘ) લેઉ છુ લેઉ છુ —(અતિશય ક્રોધથી થયેલી ત્વરા બતાવવાને
હિરકિત કરી છે).

(ઘ) મહિષાદિ—પાડા વગેરે. બહુકાદિ—રીછ વગેરે. શિકારી

શ્લોક.

ગદા હવે તું હરખી વિચારું હું;
 મને ગમ્યું સ્થાન નને ન વાડ હું,
 સદા સુખી થા ન તુંને વિચારું હું;
 અરે ન મારું મનમાન્યું ધારું હું.

(એટલું બોલી વેગથી દોડી આવતા હાથીને એક ગદાધાત કરે છે)

પ્રાણી—ખીજાં પ્રાણીનો શિકાર કરી જીવનારાં. બીમનું નિર્ભયપણું તથા બળવાનપણું વર્ણે છે: અરે ઇં કૂર—(વાધનું સંબોધન), સૂકર—વરાહ વનમાનાં રીછ મુખમાળી પ્રાણી ઉરાડી પોતાના શિકારને ગભરાવી નાખે છે અને પછી મારી ખાય છે, તેના જેવો પ્રસંગ વર્ણે છે: અરે આ એકદમ ઇં મતમાતંગ—મદોન્મત્ત હાથી

૯ શ્લોક—ઉપેદ્યગુણ. ગદા ઇં—હે ગદા ! હવે તું હરખ પામી છે એમ હું વિચારું છું. (તને ઉપયોગી થવાનું સ્થાન મળ્યું માટે) વાધ, રીછ, અને સૂકર જેવાં પ્રાણીઓને તો હલકાં ગણતો હતો એટલે તેના ઉપર ગદાનો આધાત કરવો ઉચિત નહોતો; પણ હવે આ મોટા દેહવાળો હાથી છે માટે ગદાનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે, એમ ધારીને તું હરખી છે, એમ હું ધારું છું. મને ઇં—(તારા) મને (મનમાં) સ્થાન (હાથીના દેહરૂપી) ગમ્યું તો હું તને વારતો નથી—બલે તું જઈને એના ઉપર પડ અથવા, મને પણ એ સ્થાન ગમ્યું છે માટે તને હું વારતો નથી. ગદાને આશિર્વાદ દે છે: સદા ઇં—તું સદા સુખી થા; હું તને વીસારતો નથી. અર્થાત્ તને હાથી રૂપી ભક્ષ મળ્યું તો તું તેને ખાધને રાજી થાય તેથી હું તને એકલપેટી ભણી તાન પર મુસે યધને તને બૂલી જઈશ એમ તું ન ધારતી. પણ અરે ! (જેહનો અભિનય) મારું મન માન્યું (આ સ્થળ છે એમ) હું ધારતો નથી—જેનાપર વારંવાર ગદાધાત કરવાનો મને ઉત્સાહ થાય એવું આ સ્થળ નથી તેનો મને જેદ થાય છે. આ હાથી એક વનદેવતાનું વાદન છે, એમ અલ્પગણ વર્ણારો. બીમ હવે પછી જે પરાક્રમ કરશે, તેને સંબંધિત કરવાને આ તેનું અદ્ભુત પરાક્રમ વર્ણુ છે.

તેથી કારમી ચીમ પાડી જીવ તે લઈ નાશી જાય છે.) અરે વળી આ ઉન્મ-
ત મહિષ શા મોક્ષ જમવા માશ ભાગી દોડી આવતો હશે ! વાડ
એની તો ઇચ્છા પૂરાવા દેવી તેજ હીક છે. (એવો વિચાર કરી ઉભા
રહે છે અને પાડો આવી ભેટી મારે છે તેથી બીમ કંઈ પણ ચકાવમાન
ન થતાં ઉપટો પાડોજ પૃથ્વીપર પડી તરફડવા કરે છે) અરે શું ધૌન્યાદિ
મુનિઓ કહેતા હતા કે આ માર્ગે કોઈથી જવાય એવું નથી તે મારે
કેમ કરી સાચું માનવું ? હાં હાં, હીક. આ ઘાડી ઝાડી હોવાથી વ્યા-
ધાદિ તેમાં ભરાઈ રહેતા હશે અને નિર્બળ જનારને જતાં ખાજીતક
હશે વાડ લાવ્ય ત્યારે હું અર્થ મળતો પુરમાર્થ પાડું કરતો જઈ.
(એમ વિચાર કરી જળે ત્રણ ત્રણ ઝાડ જાળી જેથી નાખી આમ તેમ
નાખતો અને પથ પાડતો ચાલ્યો જાય છે. તેવામાં એકએક યોડે છેડે અ-
ગ્નિના બડકાઓ દેખાવાની સાથે બોલો રે' બોલો રે' એવો શબ્દ સંભળાય
છે અને આદારમાંથી ઉતરી જે વિકાળ રૂપ ધારી વનદેવતાઓ ભીમનો
માર્ગ રોકી ઠીમી રહે છે.) (જા),

(જા) ગદાપાત—ગદાનો પ્રહાર. મહિષ—પાડો (જીલ વનદેવ-
તાનું વાહન આ વિષે આગળ કહેવામાં આવશે) મોક્ષ જમવા—ભાડવા
ખાવા. (પકોઠિત). ઇચ્છા પૂરાવા દેવી—અર્થાત્ એને જે કંઈ હોય તે
કરવા દેવું. ભેટી મારેછે—શિગડાંનો ધડકો મારે છે આ ગધાં ભૂત
પ્રાણી વગેરેના બચને બીમ કાંઈ પણ હિસાબમાં મણતો નથી, એમ વલ્યું
છે. અરે હાં. ધૌન્યાદિ મુનિઓ—ધૌન્ય, લેમગ, વગેરે. કેમ કરી સાચું
માનવું ? —અર્થાત્ આ માર્ગે કંઈ ભય નથી એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઉં છું.—
માત્ર બિચારાં વાધ, રોજ, સૂકર, દાથી, પાડા, એવાં નિર્બળ પ્રાણીઓજ
અહીં જોવામાં આવેછે, ત્યારે શામાટે એને દુર્ગમ માર્ગ જણાવો ! ! ભીમનો
વિતર્ક વલ્યું છે. હાં હાં, ઈ. અહીં અને પાછળ ભીમનું અપાર જગ વલ્યું-
વાને અતિશયોક્તિથી ચોતાઓના વિરમયને જાગત કરી જુદાજુદા પ્રસંગ-
દારા તેનું પોષણ કરી અદ્ભુતરસ વધ્યો છે.

નવમહિ—વચ્ચા વક્રવહિ ! તારા આ વનના મધ્યમ રક્ષક પ્ર-
હરાક્ષસાદિ પણ આને જોઈ નાશી ગયા એમ અનુચરીએ આવી
સમાચાર કહ્યા એ વાત શુ ખરી હશે ? (તા)

વક્રવહિ—અહિ ! તું કેમ ભૂલે છે એટલું જ જાણતી નથી કે
“હુંડાથી તો જૂતો, ત્રાસે.” માફ વાહન માત્ર અને તારું વાહન
મહિષ કંઈ આજા જોરાજા હતા ? પરંતુ તેય આના વીર્ય આગળ પાછા
પડ્યા, તો બિચારા જૂતડાંના તે શા હિસાબ ! (યા)

નવમહિ—હા ! ખરૂં ખરૂં ! ! જોને મુઝો મોટા મોટા જાડને
એકજ હાથે મૂળમુઢા જેવી નાખી વીર હાકે વગાડતો આવ્યો આવે
છે ! સખી આપણને આવતા જરા વાર લાગી હોત તો એ જરૂર વા)
વટાવી જત (એવે જીમે સમૂળ જેવી નાખી દીધેલા એ જાડ વનદેવતાઓ
પર પડે છે અને તે તેડ મહાપાને શસ્ત્રથી નિવારણ કરી યોડેક આપે ખરી
મુઆની મસ્તીએ ક્યા માય. છે ! ! (ઘા)

વક્રવહિ—સખી આને તે આપણે શી રીતે પો'વી શકીશું ?

(તા) નવમહિ—એ નામની વનદેવતા વક્રવહિ—એ નામની વન-
દેવતા અનુચરીએ—દાસીએ.

(યા) હુંડાથી ઇ—અર્થાત આ (બીમ) જુડો (કપરો) છે માટે
એનાથી જૂત પણ નાહા ! માત્ર—દાથી

(ઘા) વાટ વટાવી જત—આગળ આવ્યો ગયો હોત શસ્ત્રથી ઇ—હ-
યિયારવડે તે જાડને વનદેવતાઓ દૂર કરેછે અર્થાત જોમા બીમને શસ્ત્રની
જરૂર પડતી નથીતેનું નિવારણ કરવાને વનદેવતાઓને શસ્ત્ર વાપરવાં પડે
છે, માટે બીમ વનદેવતાઓ કરતાં અધિક બળવાન છે એ દર્શન.

જે એની એકાદ ગદાનો ઝપાટો લાગી ગયો તો સદાને માટે વનદેવતા-
પાણુજ મૂકવા વારો પ્રાપ્ત થયો. (ધા)

નવમંદિલ—એમ ગભરાય છે કે ? “ તેલ જો, તેલની ધાર
જો ” આપણુ કરતાં એનું વીર્ય વધારે જણાશે તો અલોપ થઈ જતાં
શી વાર થાય તેમ છે ? (ના)

વક્રવદિલ—ત્યારે સખિ ! તું તારે એને અટકાવજે, જો એ
તને છતી જશે તો પછી હું છુંજ. સખિ ! સાવધ થા સાવધ થા !
જો એ હવે તો છેક કને આવી પો'ચ્યો. (બીમ બેમાંથી એકના બણી ન
જેતો નીડરપણે ચાલ્યો જાય છે. તેને જોતા અટકાવવાની હામ ન ચાલ્યાથી
ખંને જણીએ આ પ્રભાણે પૂછે છે.) (ધા)

શ્લોક.

વનદેવતાએ—(સંકપ)

મૂઠ મતિ ગતિ ગૂઠ, ન જાયે છતો,

(ધા) સદાને માટે છ—અર્ધાત્ મૃત્યુ પામીશું. (ના) તેલ
છ—અર્ધાત્ એનામા કેટલું પરાક્રમ છે તે જોતો ખરી. આ બે વનદેવતા-
એમાં નવમંદિલ કરતા વક્રવદિલી વધારે બીહીકથુ છે, તેમ છતાં બડાઈ
ખેાર છે, એમ પણ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં જણાશે આવી રીતે અધમ
અને પ્રાસંગિક પાત્રનાં પણ લક્ષણની વ્યવજના કરવી, એ કવિની ઉચ્ચ
પ્રકારની ચતુરાઈ છે.

(ધા) જો એ તને છ—વક્રવદિલ બીમને અટકાવવા જેટલી હિ-
મ્મત તો કરી શકતી નથી, તેમ છતાં પોતાની-સખીને કહે છે કે “ એ
તને છતી જશે તો પછી હું છુંજ ” એથી તેની મિથ્યા બડાઈ વ્યંગિત
થાય છે.

ભીમ—(સકોપ)

માધુર્ય યમ કોણ ? બચે નવ સિવતો;

તિ

વનદેવતાઓ—(અત્યંત સકોપ)

૨૨૨ ગર્વ વિસારય વનદેવતા અમે,

ભીમ—(દત્ત દગાવી સકોપ)

મૂઠ કહ્યાં જો માટ, પૂજા કરવી ગમે ।

૧૦

વક્રવક્ત્રિ—પણ અપરાધીનો પૂજા કોણ સ્વીકારનાર છે ?

ભીમ—(ખભે મૂકેલી ગદા હાથમાં લઈ મોટેથી) આ મારી ગદા સ્વીકારાવશે સ્વીકારવીજ જોઈએ (દત્ત દગા) પૂજા પૂજા કર છુ છું પૂજા । (જોટણ બોની ગદામાંત કરવા જાય છે અને કપતી કપતી બને વનદેવતાઓ અસોપ થઈ જાય છે) (પા.)

તૃતીયાંકસમાપ્ત.

૧૦ શ્લોક—પ્રથમગમછંદ સકોપ—ધ્રુજતી ધ્રુજતી અહીં ધ્રુજનાને અભિનય કરતા છતાં શરની પેઠે મોને છે એમ સમજવું મદમતિ ઈ—આ મદમતિવાળો અને મૂઠ મતિવાળો (જેનું બળ સમજી શકાય નથી એવો) જીવનો ન જાય । (એમ આપણે તેને શેઠવો) ભીમ તેને જોનાતા સામળીને કહે છે પ્રાધૂર્ય ઈ—આરે ! આ યમનો પ્રાધૂર્ય (પરોણો) પ્રાણ ધાય છે અર્થાત્ કોણ મરવાનું થયું છે કે ને મને મદમતિ કહીને નિદે છે ? બચે ? ઈ—જો મારા સામે સાક્ષાત્ શિવ યુદ્ધ કરવા આવે તો તે મરુ બચે નહિ ।

(પા.) પણ ઈ—પણ તારા સરખા અપરાધીએ (અમારાં વાહન મારીને તથા બીજો ઉપદ્રવ કરીને) કરેલી પૂજા કોણ સ્વીકારનાર છે ?

અંક ૪ થો.

(વાયુદેવ પ્રવેશ કરીને)

વાયુદેવ—અહા ! મોહમંથિ બાંધતાં બંધાઈ તો પછે તે છોડવી મહાકઠિન છે. ક્ષેત્ર પારકું અને તેમાંનું ધાન્ય કૃષી ધન પણ મનાય પણયું સત્તાં સ્વામિત્વપાણીની ચિંતા રાખી સુખભોગ તનનારને કવો કહેવો જોઈએ ? “ હાથનું કંકણ જોવા દર્પણની રીતે આ-વરવકતા ! ” કવો ક'વા જોઈએ એવી શકાનું સમાધાન એજ કે તેને મારા જોવો માનવો. અરે ! ત્યારે શું હું દેવ યદ્ય આમ મોહના પાશમાં આવી પડું છું એ હચિત છે ! કિંવા એ તો એમ થતુંજ આવ્યું છે. (મ)

(બ) પ્રવેશ ૧ લો—હિમાલય ઉપરના દેવોને દરવાના પ્રદેશમાંના કોઈ પ્રદેશનો દેખાવ. બીમ વાયુનો પુત્ર છે માટે તેનું રક્ષણ કરવાનો વાયુનો સ્વાભાવિક વિચાર વર્ણ છે. અહા ઇ. મોહમંથિ—મોહરૂપી ગાંઠ અવ્ય-ત્પને અસાધ્ય, પારકાને પારકું, અને ખોટાને ખોટું જાણવા છતાં તે ન તણ શકવાના, કારણ ૩૫ મનોવૃત્તિને મોહ કહે છે. બીમ પાંડુનો પુત્ર છતાં વાઙ્મયી ઉત્પન્ન થયેલો દોષાથી વાયુ તેને પોતાનો પુત્ર માને છે એ વાયુ-દેવનો મોહ છે. બંધાઈ ઇ—અથવા એકવાર બીમ ગારો પુત્ર છે એમ મનાઈ ગયું, એટલે તેને હવે ‘મારો નથી’ એમ મનાવું મહાકઠણ છે ! અહીં “ મોહમંથિ બાંધતા બંધાઈ એટલે છોડવી કઠણ છે ” એવી સામાન્ય વાત કહીને પછી એ વાત વાયુદેવને લાગુ પાડી છે, માટે અર્થાન્તરન્યાસ અણ કાર. ક્ષેત્ર ઇ—બીમ જોમા ઉત્પન્ન થયો તે ક્ષેત્ર (કુંતી રૂપી) પારકું (પાંડુનું), અને તેમાંનું ધાન્યરૂપી ધન (બીમ) પણ પગલું (પાં-કુંડું). સ્વામિત્વપાણી—મારું છે એવા ધર્મીપણાની. હાથનું કંકણ ઇ—અર્થાત તેને કેવો કહેવો, એ નક્કી કરવાને દૂર જવું પડે એમ નથી; હું પ્રત્યક્ષ તેવા મોહવાળો છું. અહીં એકજ વાક્યમાં લૌકિક કહેવત અને દૃષ્ટાંત વર્ણનમાં દોષાથી લોકીકૃતિ તથા દૃષ્ટાંતાલંકાર, આવશ્યક—જરૂર. ઉચિત—ચરિત.

શ્લોક.

ભીષ્મને કાજ આઠે વસુ ઉચ્ચરું,
 પાર્થને કાજ પુરંદરે શું કર્યું;
 કર્ણુને શર્મદા કુંડળો આર્પિયાં,
 આચરે એમ સૌ અંગ આ તર્પિયાં.

૧

જો એમજ છે તો મારે પણ જઈ વૃકોદરનો નાશ ન થાય તેવા ઉપાયની ચોજના કરવી જોઈએ. (વિચાર કરી) અરે ! પણ એ એવો ઉદ્ધત અને સ્વપરાક્રમના વર્ગવાળો છે કે હું તેને ભય બતાવી ને માર્ગે જવા ના કહીશ તો તે તેજ માર્ગે જવા સજ થશે. અરે એમાં હું વિચાર શોના કરું છું? જો એવો પુત્ર છે તોજ હું મારાં સર્વ કાર્ય તણ તેનું રક્ષણ જમ થાય તેમ કરવા એકે પદે થઈ રહ્યો છું. શાસ્ત્રની સાક્ષી જોઈશું તો તે પણ એવીજ નીકળશે કે પુત્ર જોઈએ તો એવોજ જોઈએ જમ કંઃ—(આ)

૧ શ્લોક—સગ્વિણીહૃદ. ભીષ્મને ઈન્—વાયુ મનમાં વિચારે છે કે, હું એકસોજ એવા ગોદમાં પડેલો નથી; બીજા દેવ પણ એમજ કરતા આવેલા છે. વસુ નામના આઠ દેવોને શાપ થવાથી તેઓ મગાને પેટે શત્રુથી જન્મ પામ્યા હતા. આઠમે વસુ તે ભીષ્મ હતો. ભીષ્મનું રક્ષણ વસુઓ કરતા હતા, એવી વાત ભારતાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ પુરંદરે (ઇન્દ્રે) પાર્થ(અર્જુન)ને કાળે શુ કર્યું? અર્પાતુ ઇન્દ્ર પણ અર્જુનને ધણી વાર સાહાય આપતો હતો, એ ગારતાદિકમાં પ્રમિદ્ધ છે. તેમજ કર્ણ, સૂર્યનો પુત્ર હોવાથી સૂર્યે તેને શર્મદા (સુખદાયક) કુંડળો આપ્યાં હતાં, જેના યોગથી તે ભારતયુદ્ધમાં વિજય પામે એમ ધાર્યું હતું. એમ સૌ દેવો આચરે છે—પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો ઉપર પ્રેમરૂપી મોહ રાખે છે ત્યારે હું પણ બીજા ઉપર પ્રેમ રાખું એમાં કાંઈ ખોટું નથી, એવી રીતે આ મારા અંગ મેં તમ્હાં (સંતુષ્ટ થયો) છે—હું મનમાં સંતોષ પામું છું.

(આ) જો એવો પુત્ર છે ઈન્—અર્પાતુ એવો પરાક્રમી છે. એક પદે—એક પગે—આતુર. એવોજ—આપના કરતાં પરાક્રમી.

શ્લોક.

વક્ષભ પ્રાણુચક્રી પણ વક્ષભ સુક્ષ્મપુત્ર પિતા શું કમાયો ?
આપ તને નવ તાપ કરે તન તાપ નિવારણુ તેજ વ'વાયો;
આપથી આપ ઝગે જગ ભીંતર ધન્ય પિતા સહુ કામ મનાયો,
ભીષણુ ભીમ મહાભક મા'વર ધન્ય હું' ધન્ય હું' સુત સવાયો. ૨

એ સંભંધ જોતાં તો હું' સર્વે મકારે ભાગ્યશાળીજ અને નિશ્ચિ-
તજ છું. તથાપિ જેમ નેત્રનું રક્ષણ પોપચું ચક્ષુને કાંઈ પણ ન જાણા-
વતાં કર્યા કરે છે તેમજ મારે પણ એ ન જાણું તેવી રીતે. એનું રક્ષણ
કરવું ઉચિત છે. (નિઃશ્વાસનાખ્યા) મારે ! પણ હું' કિંયા પ્રકાર યોજું
કે એ મદાનંમત માતંગ સ્વતત્તુથી બંધન કરી શકાય ? જો ઉન્માર્ગે
જઈ ચઢયો તો અવશ્ય એના નાશ થશે અને આ મા'ઉન્માર્ગે જો તેમ
ભયવાળો છે એવું એને કોઈ કહેશે તો તે અવશ્ય તે માર્ગે ગયા વિના

૨ શ્લોક—ઈદ્રવિજય વક્ષભ ઈન્—સર્વેને પોતાના પ્રાણુ વક્ષભ
(વાહાલા) હોય છે, એ પ્રાણુ કરતાં પણ વક્ષભ (વાહાલો) પુત્ર સુત્રભ
(સહેજ પ્રાપ્ત થયેલો) હોય, તોપણુ તેથી તેના પિતા શું કમાયો ?—
તેના બાપને તેથી શું ફળ ? કેમ પિતા ન કમાયો તેનું કારણુ કહે છે.
બાપ તને ઇન્—જે તન—તનય (પુત્ર) પોતાના પ્રતાપથી બાપના તને
(શરીરે) તાપ ન કરે—આપથી વધારે પરાક્રમી થઈને બાપને હઠાવે
નહિ તો પોતાના તાપ નિવારણુ રૂપ કાર્યમા (શાંતિ મેળવવામાં) તે
બાપ વ'વાયો—છેતરણુ, એમ જાણવું. ત્યારે કયા બાપને ન છેવરાયો ?
માનવો ? તે કહે છે આપથી ઇન્—જે પિતાને પુત્ર આપથી (રૂપપરાક-
્રમથી) આપ (પોતે) જગજીતર ઝગે (પ્રકાશે), તે પિતા સહુ કામે
ધન્ય મનાયો છે. ઉપર પ્રમાણે સામાન્ય વાત કહીને હવે વિશેષ વાત
કહે છે બીષણુ ઇન્. બીષણુ—ખીહામણો. સામાન્ય અર્થવડે વિશેષ અર્થનું
કથન કર્યું જો માટે અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર.

રે'શે નહિ. (સાંભરી આવવાથી) હાં ! હાં ! ઠીક; જો આમ કહ્યું હોય તો લોહકાર ને લોહ મળ્યે જયપરાજયના સંશય દૂર થાય ખરો અને કદી એકએકમાં હારય જીત થાય તો તેના વિધિનિષેધ પણ ગણાય નહિ ખરો. લાભને ત્યારે એમજ કરૂં. (એવે કાણુ છે કાણુ એ ? એવી બીમનીગર્જના અવણ કરી અને તે ધણો દૂર જઈ પો'એ હોય એવું જણી પોતે સત્વર ચાલી જાય છે.) (૬)

(બે વનદેવતાઓ પ્રવેશ કરી)

વક્રવહ્નિ—(સખેદ) સખિ નવમલ્લિકા ! મને આ અવસરે આ અવાસાદિ કિંચિત માત્ર પણ સુખકર બાસતાં નથી. તેમ મારા મનની સ્થિતિ પણ તોફાની સાગર મધ્યેની નૌકા જેવી થઈ રહી છે. એક તો રૂવ થઈ નરથી હારી નાસકું પડ્યું તે અને બીજું જો તે ધનહની તલાવડીમાં જઈ કમજો તોડશે તો તેના શાપનું કષ્ટ ન સહન થાય તેવું

(૬) એ સંબંધ જોતાં—બીમ સ્વપરાક્રમી છે અને તેથી તેના પિતાને હર્ષ આવે એવો છે, એવો વિચાર કરતાં. ક્રિયો પ્રકાર થોળું—શી મુક્તિ કરે. મહોન્મત્ત માતંગ—મદ્યથી ગાડો થયેલો દાથી (બીમ રૂપી). સૂતતંત્રથી—સૂતરના તાંતણાથી (વગર પ્રયાસની સહેલી મુક્તિથી). બંધન કરી શકાય—અર્થાત્ બીમને ઉન્માર્ગે જતાં રોકી તેને સીધે રસ્તે બાળી શકાય. બીમની ઉદ્ધતતા વર્ણ છે. જો ઉન્માર્ગે ઇ. આમ કહ્યું હોય તો—હનુમાનને એના રસ્તામાં અટકાવવા મોકલ્યો હોય તો. (હનુમાન પણ વાયુનો પુત્ર છે, માટે નેને બીમની સામે મોકલવાનો વિચાર વાયુ કરે, એ ઠીક સંભવે છે). લોહકાર ને લોહ—લવાર ને લોહું. જયપરાજયનો—કાણુ હારશે અને કાણુ જીતશે તેનો. સંશય કેમ દૂર થાય તેવું કા-કારણુ કહે છે: જો કદી ઇ. વિધિનિષેધ ઇ—અર્થાત્ તેમાં કાંઈ અડચણ નથી (બન્ને ભાષ્યો હોવાથી ગમે તે એક જો તેમાં હારનારું માન જવાતું નથી).

સે'તુ પડશે ! ખલુ કરે તે માયાપર ! " પડય પડય તો કે સધા
વડી ! ! " (ફ)

નવમલિ—(આશાસનપૂર્વક) સખી એમ સતાપ કરવાથી
શુ ? મારા વનના જટાસુરને એણે જે માર્યો તે ઘા મને હજીએ રૂ
આયો નથી સખિ ! મારા સુખ અગાડી તારૂં સુખ તો સોમા ભાગતુય
નથી વનખલિ કરો એ દાનવ મને જે બોજન અર્પતો હતો તેવા બો
જનતુ તો તને સ્વપ્ન પાશુ નહિ આવ્યું હોય ! કિતુ કેમ કરીએ ?
" અશક્તિમાનુ મહેવ સાધુ " (ઇ)

વક્રવંતિ—હુ સખિ ! જટાસુરને મારનારો એજ કે ? હાથ હા-
થ ! ઠીક થયું કે આપણે નારી છૂટીઓ પાશુ બેની ! એ મુઝો કમળ
લેવા ન જાય તેમ તો ગમે તેમ કરી કરવું જોઈએ હો ! ને તુ મને
કહ્યું હોય નહિ બનાવે તો પછે યક્ષરાજના શાપાગ્નિથી દબ્ધ ન
થતાં એ વિકાળ વ્યાધનાજ સુખમ્મ જઈ પડીશ ! (ડ)

(ફ) પ્રવેશ ૨ જે—વનનો દેખાવ અવાસાદિ—ધર રંગે નૌકા
જીવી—અર્થાત્ ગામાડોળ—અરિયર પોતાનો બીમથી યગેનો પરાજય
સભારી શોક કરેછે એક તો ઇન્ નરથી—પુરવથી (બીમથી) ધનદ—
કુમેર તેના—કુમેરના

(ડ) જટાસુરને માર્યો તેમા વનદેવતા નવમલિ સામાટે શોક કરે
તેનું કારણ કહેછે સખિ ઇન્—અર્થાત્ જટાસુરો લીધે મને મણુ સુખ
હતું, તે જટાસુરના મરવાથી ગયું શુ સુખ તે વણુવે છે વનમલિ ઇન્
વનખલિ—વનદેવતા નિમિત્ત બલિદાન અશક્તિમાનુ ઇન્—બીજાનું બૂઝું
કરવાની શક્તિ ન હોય ત્યારે એમ કહે કે હુ તો સાધુ (સજ્જન) છું, મારે
બીજાએ કરેલા અપકાર મહન કરીને બેસી રહીશ એમ જે કહે તેને આ
કહેવત લાગુ પાડવામા આવેછે

(ડ) યક્ષરાજના—યક્ષોના રાગી કુમેરના શાપાગ્નિથી—શાપ

નવમ હલ—(વિચાર કરી) સખી એ તલાવડી ભણી જવાનો માર્ગજ બંધ કરી દીધો હોય તો કેમ ? આખું વિશ્વ પથે પળનારું છે એટલે જો પથજ પૂરી દેઈએ તો પછે એ કેમ કરી જઈ શકે ? (ક)

વક્રવહિલ—(સાબરી આવ્યા જેવો અભિનય કરી) હાં હા, હલા ઠીક ! એ તો મુજો નેમ પાણી પાણીના પથ કરે તેમ કરે તેવા છે પણ તલાવડી ભણી વળતાં એ માર્ગ આવે છે એટલે જો તલાવડીના માર્ગ બંધ કર્યો હોય તો એ સીધે રસ્તે ચાલ્યો જાય. અને જો (તાળી આપી) એ પથે પળે તો તે પૂરોજ થઈ જાય. સખિ ! “ ટાઢે પાણીએ ખસ જવાનો ” તે સેલાસટ ઉપાય ઠીક શોધી કાઢ્યો ! ધન્ય છે, મિય સખિ ધન્ય છે ! (ક)

૨૫ી અગ્નિથી. વિકાળ બ્રાહ્મ—(જીમ ૨૫ી) અર્યાત એને દાવેજ મરણ્ય પામીશ

(ક) પથે ધ—સા કોઈ બ્રા મારગ દેખે લા જાય, મારગ પૂરી દીધો હોય તો એની મેળે પાછો વળે. પથ—માર્ગ

(ક) સાબરી આવ્યા જેવો અભિનય—તર્જની આમળા જાતી 'કરી એ ત્રણવાર લગાર નીચી નમાવવી, અને તે વખતે હાં હા, એમ બોલવું. હલા—સખી નવમહિએ સૂચવેલી યુક્તિ તો નકામી છે, પણ તે ઉપરથી 'મને બીજી યુક્તિ સમજી આવી તે સારી છે એમ વક્રવહિ જતાવે છે એ તો ધ—હું કહે છે કે માર્ગજ પૂરી દેઈએ, પણ નેમ પાણી પાણીનો માર્ગ ગમે તેમ કરીને કરે છે તેમ એ પણ પાછો ન વળતા પોતાનો માર્ગ કરશે; અને તેથી તારી સૂચવેલી યુક્તિ રદ જશે પણ હું જે યુક્તિ બતાવું તે જરૂર કાર્યસિદ્ધ કરે એવી છે તે યુક્તિ કહે છે. પણ ધન. પૂરોજ થઈ જાય—એ માર્ગ કોઈએ ન જવું, એવો દેવોનો પ્રતિજ્ઞા હોવાથી (એનો વિરોધ ખુલાસો આગળ કરવામાં આવશે). પોતાને વિચાર સૂચી

નવમહિલ—સખિ ! તું આરે જીવપર આદરી જોડી ત્યારે મારે ખરે ઉપાય બતાવવો પડ્યો. સખિ ! “ક્યાં કેળ ને ક્યાં કહ્ય” તારાથી તે એના સામું શી રીતે ઉભી રાકાય ? (એવે ઉતાવળે દોડતી અનુચરી પ્રવેશ કરે છે.) (જ)

અનુચરી—(નમન કરી) અહો માતા ! કૂર માનવે આપણા આખા કદલીવનનો નિમિષ માત્રમાં નાશ કરી નાખ્યો. અરે યક્ષમર ! રક્ષણ કરો રક્ષણ કરો. (જ)

વક્રવદ્ધિલ—(નિઃસ્વાસ નાખી) શું કદલીવન ! મારું મિથ કદલીવન ! તેનો નાશ ! ! હા દૈવ ! (એટલું બોલી બેથુધ્ધ ધઈ નીચ છે).

આખો ખરો પણ તેની પ્રથમ સૂચના કરનાર નવમહિ છે માટે એ શુદ્ધિની શોધનું ગાન વક્રવદ્ધિ તેને આપે છે: સખિ ૪૦.

• (જ) નવમહિલએ સૂચવેલો ઉપાય તો પ્રથમજ વક્રવદ્ધિએ રદ કર્યો છે તથાપિ જ્યારે વક્રવદ્ધિ તેને એ ઉપાયની શોધનું ગાન આપે છે ત્યારે પોતે સ્વીકારીને પાડ પણ ચક્રાવે છે. સખિ ૪૦. કવિએ આ વર્ણન કરીને જનુધ્ધના એક દોડતી પંક્તિના પણ સાધારણ સ્વભાવનું ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યું છે. આવો સ્વભાવ ધણુ કરીને સ્વાત્મપ્રસંસી મનુષ્યોમાં હોયછે. નવમહિલ પણ સ્વાત્મ પ્રસંસા કરનારી હતી તે એના વાક્યથી સૂચવેછે: સખિ ૪૦—અર્થાત્ હું તો કેળ જેવી છું અને તું તો કહ્ય જેવી છે ઉત્તમ પણ નાજુક ગુણોનો અધમ અને કઠોર ગુણો સાથે પડછો બતાવવાને આ. કહેવત લોકોમાં વપરાય છે પણ શનુ સાથે ટકી રહેવા ન ટકી રહેવાની ! બાબતમાં એનો ઉપયોગ થતો નથી. એમ છતાં કવિએ નવમહિલને સુખે આ કહેવત બોલાવી છે, તે ઉપરથી એમ સમજવું કે નવમહિલ ગમે તે રીતે પોતાની સખિ કરતાં પોતાને ઉત્તમ કહેવા ઈચ્છેછે, પણ ચોખ્ખાચોખ્ખ દૃષ્ટાંત આપી શકતી નથી, તેથી એની અધમ પાતતા સિદ્ધ થાયછે અથવા કેળ જેવી તું ક્યાં અને કહ્ય જેવો તે દીર્ઘકાલ (બીમ) ક્યાં ? અનુચરી —દાસી (જ) માનવે—બીમે. કદલીવન—કેળોનું વન.

નવમહિલ—(આશ્વાસન કરી) સખિ ! આ સમય શોક કરી સધ રે'વાના નથી. જો વાર થઈ તો ધારેલી ધારણુ ધૂન થશે. પાણીના પૂરનો વેગે એ ઝુઝાના વેગને પો'ચી શકે તેવો નથી. (એ)

વૃકવહિલ—(સત્તર સારથ થઈ) સખી તારું કે'વું થયાર્ય છે. માટે આહ્ય; હવે “લુટાયા પછે શો ભય છે ?” (એ)

અનુચરી—જેવી દલીની આજ્ઞા. (માર્ગ બતાવી) એ માર્ગ કરતા આ માર્ગ સે'લો પડશે.

(અનુચરીને બતાવેલે માર્ગે સરે આહ્યા ભય છે).

(ગાઠ ગિરિકરાડમાં બેઠેના હનુમાન્ તથા વાયુદેવ પ્રવેશ કરે છે)

વાયુદેવ—વત્સ વાનરવર્ધ ! તારું મને પ્રસન્ન કરવા એટલું કાર્ય અવશ્ય કરવું. અધુના એ આ માર્ગે જવા આવશે જોડા, જો અહ્ય અસાવધપણું રાખીશ તો તે નિશ્ચે આ નાકપથના માકાને વટાવી જશે ! મે શું કહ્યું, અને કોને કેમ અટકાવેલો, એ સર્વ તું સારી પેઠે સમજ્યોકની ! (બી)

(એ) વેગે—વેગ પછુ (એ) લુટાયા પછે ઇ—અર્થાત્ આપણુ બગડવાનું તો બગડી ચૂક્યું ત્યારે હવે આપણુ જે કરવું જોઈએ તે કરવામા શું કરવા ભય રાખવો જોઈએ ?

(બી) પ્ર ૩ જો—સ્થળ પરંતની કરાડ ગાઠ ગિરિકરાડ—ઝાડીથી વ્યાપ્ત હિમી પરંતની કરાડ. વાનરવર્ધ—વાનરમા શ્રે'ઈ—હનુમાન્ એટલું કાર્ય—બીમને બોકવાપી કાર્ય (વાયુ તથા હનુમાન્ની કેટલીક વાત આલી ગઈ છે, એમ આ વાક્યથી માનવાનું છે, અને શીષ્યાત આલી ગઈ તે

બીમ—અરે કમળવન હજી કેટલે આધે છે ? કને કેમ આવતું નથી ? હાં હાં ! તું દેવલોકો મારા કાર્યના અંતરાયભૂત થાય છે? અસ્તુ. તેમણે આ મારી યુધ્ધવધાઈ શ્રવણ કરી સાવધ થવું ! (ઇત્યાદિ વીર વચન બોલી જોરથી શંખ ધ્વજ છે અને પછી સિંહગર્જના કરી સ્વર્ગધાતુ આગ્રેહાટન કરેછે) (ગ)

હનુમાન્—(સિંહનાદ શ્રવણ કરી તથા તેથી નિપજેલું પરિણામ જોઈ) ધન્ય છે ! માનવ પ્રાતા ધન્ય છે ! તારો સિંહનાદ દશીય દિશામાં પૂર્ણપણે પ્રસરી ગયોછે અને તેના મતિધ્વનિથી ગિરિની શુક્રામાં નિશ્ચિંત સૂઈ રહેલા સિંહ બયગ્રસ્ત થઈ પીડિત પોકાર કરતા આમ તેમ નાનાનાસ કરી રહ્યા છે ! અને એ પંચાનનોના ઘોર શબ્દ શ્રવણ કરી મતમાતંગો પાણુ ચીસો નાખના અને નાસતા જણાય છે. અરે શાખા-મૃગો, મૃગો અને બાબલ એવાંજ અલ્પ વીર્ય માણીઆતી તો અવદ-

યુગમાં અને બીમ કાપરના અતમાં જન્મેલા હોવાથી હનુમાન્ કેરતાં બીમ નાનો વર્ણો છે. નાના બાઈને બેટવાતું કારણ તેનું પરાક્રમ છે એમ વર્ણે છે: અમળ ઈન્— માનવી છતાં દેવનાં અમળ (નિર્મળ) કમળ સેવાને આવે છે માટે તેને ધન્ય છે ! ! પોતાના દર્વનું બીજું કારણ કહે છે: પ્રિય ઈન્—જો સુખકર અને પ્રિય એવો સંબંધી બાઈ હોય અને વળી તેને જગત્ પ્રમળ માનવું હોય તો એવી બાઈ રૂપી કમાઈ (બાઈના મેળાપના લાભ)ને ધન્ય છે.

(ગ) અંતરાયભૂત થાય છે ? —આડા આવે છે ? કમળ દેવલોકોના તળાવમાં છે અને હું તેની નજીક આવ્યો છું માટે આ દેવભૂમિ હોવી જોઈએ. દેવભૂમિમાં મને જે અંતરાય થાય તે દેવકૃત હોવો જોઈએ એમ જોઈએ એમ માનીને બીમે આ વાક્ય કહેવું છે અસ્તુ—ગમે. અંતરાય ભૂત થાયો ! યુધ્ધવધાઈ—(વીરપુરોને મન યુદ્ધની ખબર એ વધામણી જેવી છે માટે) આગ્રેહાટન કરેછે—થામડે

શાન્ત બેઠી છે ! રે કેવાં એ વૃક્ષ પરથી પડે છે ! કેવાં મરે છે ! અને કેવાં તરફડે છે ! ! ધન્ય છે વીર ! ધન્ય છે ! ! તારા સિંહનાદને ધન્ય છે ! ! ! કિંતુ આ તારા અગ્રજનો અલ્પ પુત્રછપ્પદાર હવે તું શ્રવણ કર્ય શ્રવણ કર્ય ! ! (એમ કહી હુપકાર શબ્દ સાથે પૃથ્વી પર પુત્રછપ્પદાર કરે છે). (ઘ)

ભીમ—(શરથી ચીંધાયલા સિંહ જેવો કાંપ કરી) અરે હા ! આ વૃક્ષોદર વીર સતાં વસુંધરા કેમ નિર્વાર્ધિ થઈ નથી. (ગદાને બોધ) ' હો ગદા, આ શબ્દ કરનાર અવશ્ય તને તથા મને સંતોષ પ્રાપ્ત કરશે ! માટે સાવધ રે' સાવધ. (ઙ)

હેનુમાન્—(ભીમને ઉતાવળે આવતો બોધ) હવે મારે આ સ્વં-

(ઘ) પરિણામ—(આ બાળણમાં હનુમાન્ જલ્દીથી તે). પ્રતિધ્વનિ-થી—પડયાથી. બવથસ્ત—બવમાં ગદાક થઈ ગયેલા. પંચાનનોના-સિંહોના. શાખામૃગો—વાનર. મૃગો—હરણાં અસ્પર્શીય—નિર્બળ. અગ્રજનો—(અગ્રજ—પ્રથમ જન્મેસો) મોટાભાઈનો અલ્પ પુત્રછપ્પદાર—પૂછકું ધોડુંક અધૂળાવાથી થયેસો શબ્દ. આ ભાવણમાં ભીમના શબ્દથી સિંહનો શબ્દ, અને સિંહના શબ્દથી હાથીઓનો શબ્દ, એમ ગૃહીતમુક્તરીતિથી બ્રહ્મા વર્ણી છે માટે એકાવલીઅલંકાર.

(ઙ) શર—બાણ. સતાં—છતાં. આ શબ્દ સંસ્કૃત અર્થ ધાતુ સત્ત એવા કૃદંતના રૂપ ઉપરથી થયેસો છે. સ નો ઉચ્ચાર પ્રાકૃતમાં છ થાય છે, એ ઉપર વિચાર કરતાં શ્રીમન્મહાકવિ ત્રિમાનંદના વખતમાં પછી ' છતાં ' બોલાતા હશે એમ અનુમાન થાયછે; તેમ છતાં એ કવિએ સર્વેત્ર ('સતાં' લખ્યા છે, તે ઉપરથી પ્રાકૃત બાષાના શબ્દોને તેના મૂળ તરફ ખેંચી જવાનું વલણ જેમ હમણાના કેટલાક વિદ્વાનોનું છે તેમ આ કવિનું' પણ હોય એમ લાગેછે. વસુંધરા—પૃથ્વી. નિર્વાર્ધિ—બગદીન. ભીમનો અતિ-શય ગર્વ ધ્વનિત થયો છે.

ગંતા માર્ગને રૂંધી રાખવો જોઈએ. જો એ આ માર્ગે જશે તો અવશ્ય એને શાપ થશે અથવા મહાઅપમાન થશે. આ માર્ગે મનુષ્યો ન જઈ શકે એવું એ જાણતો નથી, માટે મારે હવે અહીં આમ કરવું જોઈએ. (એમ વિચાર કરી ગાઢ કદલી વનના તે માર્ગની મધ્યોમધ્ય નિદ્રાયુક્ત થઈ તે સૂઈ જાય છે). (ચ)

ભીમ—અરે એ શબ્દ કિયી દિશામાં થયો એ મારા લક્ષ્યમાં રહ્યું નહિ તો હવે મારે તે શબ્દ કરનારને ક્યાં જઈ શોધવો ? (વિચાર કરી) પણ મારે શોધવાની જી આવશ્યકતા છે ? જો તે સિંહનાઢ કરનાર સિંહ હશે તો મારી સાથે આવી યુદ્ધ કરશે અને પિંડપોષક શૃગાલ હશે તો સુતાઈ પેસશે. (છ)

હનુમાન્—(અંકુશે હથેલા દાથીની પેઠે ભીમના તે શબ્દ ન સદન થવાથી) અરે શુ ? એ મારીએ અવગણના કરવા લાગ્યો કે ? (એમ કોપ કરી ઈદ્રધ્વજ સરખા પોતાના પુચ્છનો પુનરપિ પૃથ્વી પર દીર્ઘ પ્રહાર કરે છે). (જ)

ભીમ—(સાવધ થઈ) હાં દેખાય છે તો સિંહ; શૃગાલ નથી આહા ! શી એની ગર્જના ! ધન્ય છે વીર ધન્ય છે ! ! તારા આ ઝોંક

(ચ) ગાઢકદલીવનના ઇન્—અર્થાત્ જે માર્ગમાં જંગલી કેળોની સળક ઝાડી છે એવા વનના.

(છ) હનુમાન્ના પુચ્છપ્રહારનો તથા હુપકારનો શબ્દ સાંભળીને ભીમ પોતાના મન સાથે કહે છે: અરે ઇન્ પિંડપોષક—શરીરનું પોષણ કરી, બેથી રહેનાર—જાતરખો. શૃગાલ—શિયાળ.

(જ) અવગણના—તિરસ્કાર. ઈદ્રધ્વજ—ઈદ્રની ધ્વજ. પુનરપિ—ફરીને પણ. દીર્ઘ—અર્થાત્ મોટે શબ્દ થાય એવો.

શબ્દથી એકે કાળે આટલાં વાનાં થયેલાં આજ હું પ્રથમજ જોઉં.
જેમકે—(૪)

શ્લોક.

જ્યમ ગાય મુણી સ્વય વચ્છતજો સ્વર, સન્મુખ શબ્દ કરે નેત્રો,
ત્યમ ગિરિસુદા આ પડયા પકડી, હા પૂરે છે રવ તેવો;
શા શબ્દે પર્યંત સિધિલ કરયા છે, સિખરો તૂટયાં સ્વર કવો ।।
હા ધન્ય તું ધન્ય તું । વીર । મકટ યા, લાખેલો લાખો લેવો ।। ૪

(એટલુ બોલી હર્ષયુક્ત થઇ તે શબ્દ કરનારને શોધતો આમ તેમ
કરે છે).

હનુમાન્—(મંદસ્વરે) અહો મહાકાય । તારું શું જોવાઇ
ગયું છે ? તું શું શોધે છે ? આવ્યું અહીં આવ્યું, હું તારું કુખ દૂર
કરીશું, અને તારું જે જોવાયું હશે તે તને જોજી, આપીશ તું

(૬) હનુમાન્ની ગર્જનાને બીમ વખાણે છે, પણ ભય પામતો નથી.
બીમની વીરતા ધ્વનિત થાય છે બીમનો ઉત્સાહ વર્ણુઓ છે માટે વીરસ
સ્થાપિભાય ઉત્સાહની વર્ણના.

૪ શ્લોક—દુઃખલાઇંદ (માત્રામેળ). જ્યમ ઇન્—જેમ ગાય સ્વયં
(પોતાના) વત્સ (વાછરડા)નો સ્વર સુણીને સન્મુખ (સામે) શબ્દ
કરે છે, તેમ આ (હનુમાને પૂંછડું અશ્ણી કરેલા) પડયાને પકડીને—
એ પડયા તેમાં અથડાવાથી ગિરિની ગુફાઓ પણ, તેવો રવ (પ્રતિધ્વનિરૂપ
અવાજ) પૂરે છે. લાખેલો ઇન્—તારી સાથે યુદ્ધ કરવા રૂપ જોડે લાભ અને
પ્રાપ્ત થશે ।

ઐટલુંય નથી. જાણતો કે “ ઘેડાજ ગાડાંવાળો ” કે “ ઘેડા વિના ગાડાં,
નજ વળે. ” (જ)

ભીમ—(સઆશ્ચર્ય) અરે તું કોણ છે ? સુ વાનર ! અને તેને
વાચા ! ! અહો શાખામૃગ ! કે' કે' આવા વર્ણનીય સ્વરૂપવાળો તું
કોણ છે ? કોણ છે ? (ટ)

શ્લોક.

વીજળી સમાન છે પ્રકાર તાહરો હરિ,
વીજળી સમાન અંગરંગ ફેર ના જરી;
વીજપાતના સમાન વાણી વીર તાહરી,
ચંચળાઇ ચંચળા સમાન તાહરી ખરી.

અપિચ—

સાચિયા સમાન ભ્રુજ જે' મહાન ગોઠવી,
તે પરે રહ્યો છું પો'તું નાતું મુખ ઝોઠવી;
સ્કંધ દીર્ઘ ને હૃદય વિશાળ તારૂં વાનરા !
રક્ત વક્ત્ર કોણ છે તું કોણ ? શે પડ્યો ધરા ?

(જ) મંદરવર—(જલ્લતાનો અભિનય). મહાકાય—મોટા શરીર-
વાળા ! (ટ) વર્ણનીય—વર્ણન કરવા જેવા. અર્થાત્ અસાધારણ.

૫ શ્લોક—આમરજલ. હરિ—વાનર (સંબોધન). પ્રકાર—કાતિ—
તેજ. અંગરંગ—શરીરનો વર્ણ. વીજપાતના સમાન—વીજળી પડતાં
જેવો શબ્દ યાવ છે તેવી, ચંચળા સમાન—વીજળી જેવી (ચંચળા—
ચપળા—વીજળી).

૬ વાનર કેવી રીતે બેઠો છે તે વર્ણ છે: સાચિયાં છં—એક દામ

(આ પ્રકારે તેને પૂછ્યા સતાં જ્યારે તેણે કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો કે આંખ સરખીએ ન ઉઘાડી ત્યારે બીએ એકદમ ક્રોધાવેશમાં આવી હાથે સિંહનાદ કયો જોયો અનેક પશુ પક્ષી તરફથી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં તે જોઈ હનુમાને પોતાની ખીળા રંગની એ આંખો કિંચિત્ ઉઘાડી, તેના પર દૂર દૃષ્ટિ કરી આ પ્રમાણે કહ્યું :—)

હનુમાન્—અરે ભલા માણસા તુ કોણુ છે ? હું મારી વેદનાથી વ્યાકૃત થઈ હવડાં જરા સૂઈ રહ્યોં તો તે મને તેં શા કાને જગાડ્યો ? શું તું માનવ છે ? માનવો તો સર્વ માણી પર દયાવાન હોય છે તે આમ બૂમો પાડી નિરપરાધી માણીઓનો ઘાત કેમ કરે ? અમે પશુ જાતિ કદાપિ ધર્મને ન જાણીએ, કિંતુ તારા સમાન મહાન મતિમાન મનુષ્ય આંતું દૂષિત અને પ્રહુળને હરનાર દૂર કર્મ કેમ આવરે ? હાં હાં ઠીક, જે કરવાનું છે તે તે કર્જુજ નથી. અવાણુ કરય અવાણુ કરય ! (૪)

શ્લોક.

✓ વૃક્ષોત્પત્તી નવ કરી, નર ! સેવના તેં,
ધર્મો ન ધ્યાન ધરિયા, મતિના વના તેં,
ગર્વિષ્ટ સિદ્ધ ! થઈ તેં, મૃગ આદિ માર્યા,
પાપિષ્ઠ ! ઇદ્ર મજિથું ! વધ અર્થ સાર્યા !

અપિચ—

કે' કેમ માનવવના, વનમાં તું આવ્યો ?

આ દેવલોકપથ શે, મનમાં તું લાવ્યો ?

નિશ્ચે મરે ન ઉગરે, ખરો વાત મારી,

વિશ્વાસ રાખ્ય વળી જા, મનમાં વિચારી.

કે' કે' તારે કંઈ બક્ષણ કરવું છે ? ને એમ હોય તો હું તને સ્વાદિષ્ટ ફળ આપું તે બક્ષણ કરી ચાલ્યો જા. મૃત્યુને વશ મા થા મા થા ! અરે દીન માનવ ! મને તારી ક્યા આવે છે ! કે' તું કોણ છે કોણ ? (૬)

ભીમ—(સકાષ) એશ્ય ધર્મિષ્ઠના હીકરા ! કે' તું કોણ છે ? શા કારણથી વાનરનું સ્વરૂપ ધારી મોટો ધર્મવેત્તા થઈ બેઠો છે ? કોણ છું, તે તારે જાણવાની જાણાસા છે તો શ્રવણ કરચ શ્રવણ કરચ—(૬)

હે પાપિષ્ઠ ! તેથી તને તારું ઈષ્ટ (ઇચ્છેયુ) મળ્યું છે શું ? અથવા તે તારા અર્થ સાધો છે શું ? શાસ્ત્રને અનુમરીને હનુમાને ભીમને ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદિષ્ટ નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણવ્યું છે.

૮ કે' ઈન્દ્રે, તું આ માનવ વિનાના વનમાં કેમ—શા અર્થે આવ્યો ? અને આ દેવલોકના પથ (માર્ગ) ને શે (શામાટે) મનમાં લાવ્યો ? — શામાટે દેવલોકને માર્ગે આવ્યો ? હવે તું નિઃશય મરે, પ્રણ ઉગરે નહિ, એ મારી ખરેખરી વાત છે માટે મારા કહેતા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્ય અને મનમાં વિચારીને પાછો વળી જા—ધર તરફ પાડો જા.

(૮) મા થા—ન થકસ અર્થાત્ એ માર્ગે જતા તું જરૂર મૃત્યુ પામીશ.

(૮) જાણાસા—જાણવાની દૃષ્ટિ (અહીં દૃષ્ટાના અર્થમાં વપરાયો છે).

શ્લોક.

સત્રિય જાતિ, કડ કલ માફ,
હુ ચંદ્રવ રી, વીરહાક માફ;
વાયુ પિતા, માતળ કુતિ વાફ ?
ફે' વાનરા । કેમ મુને તુ વાફ ?

અપિચ—

છે ભીમ તો નામ ભવા । અમાફ,
■ દ્રોણનો શિષ્ય તને વિસાફ;
જો વીર તુ ધીર હવે ન હાફ,
તો તો ખરેખાત તુ ને હું માફ.

૧૦

હુભાન્—પું તું તને પોતાનેજ બલિષ્ઠ માને છે ? તો તું
મારી, જાતિ અને મારા ધારણા વિચાર શ્રવણ કરચ —

શ્લોક.

વાનરાની જાત મારી જાણ તું,

■ શ્લોક—ઈન્દ્રવન્ વીર ધ્રુ—હુ વીરહાક માફ (વીરપુરપને ધટે
તેવી મર્જના કર) વાફ—સારી(કુંતી માત) અથવા વાફ—(અભય)
વાફ—અટકાવું—અટકાવી સહુ ? ખાદાંતથમક.

૧૦ તને બૂલી જાઉં—અર્થાત્ તું મારા આગળ એવો તું નથી કે
તું મને મળ્યો હતો કે નહિ તે પણ હું સમાફ નહિ જો ધ્રુ—હે વીર ।
જો હવે તુ ધીરજ મૂકી દે નહિ તો તો હું તને ખરેખાત પ્રહાર કર.
અર્થાત્ મારો પ્રહાર થતા તારી ધીરજ રહેશે કે નહિ, એ વાતનો મને
સંશય છે.

માન્ય મારું ને બચાવ્ય માણુ તું;
ના હુંથી વિરોધ વાત આણુ તુ,
ના કરી શકે કહું પ્રયાણુ તું.

૧૧

ભીમ—હું મને પોતાનેજ બલિષ્ઠ શિષ્ટ કે વરિષ્ઠ માનું છું તે
પ્રસંગવશાત્ જણાશે, કિંતુ અધુના તો તારે આટલુંજ કરવું જો-
ઈએ :—(જ)

શ્લોક.

જો વિરોધ તુજથી કરી યશે,
ના ભયી અભયી ભીમ આ હુંજે;
હિંચ તું પથયકી હવે અવ્યા !
જય હવ નવ શિવ છે ભક્ષા.

૧૨

હંતુમાનુ—

શ્લોક.

વ્યાધિયે કરો કવેશયુક્તજ થયો માટે ન છોડી શકું,
જો જવાની જરૂર હોય બળિયા ! તો હું ન રૂઠી શકું !

૧૧ શ્લોક—સેનિકાજ્ઞ ના ઇન્—મારી સાથે વિરોધ કરવાનો
મગ તું આણીશ નહિ, હું તને નિશ્ચય કહું છું કે તું અહીંથી આગમ
યાણુ કરી શકાના નથી

(જ) વરિષ્ઠ—શ્રેષ્ઠ પ્રસંગવશાત્—પ્રસંગ પડતા—વખત આવ્યે

૧૨ શ્લોક—રથોદ્ધતા ના ઇન્—તો આ અભયી (ભયગદિત) ભીમ
ભયી ભયવાળો યને નહિ અવ્યા નાનગી તું હવે પથયકી (માર્ગમાયી)
હિંચ નહિ બહુ તો રૂ થશે તે મ્હેં જય ઇન્—તારો હવ નવ, છે
ભગવાનર ! એમા શિવ (કથાણુ—ભગુ) નવ છે (નથી)

ઉલ્લંઘી મુજને સુખે પરવરો શુ રૂઠી તૂટી શકું ?

આ તો વૃદ્ધ અમે કહ્યું સહુ ખરું બોડી ન લૂટી શકું । ૧૩

ભીમ—

શ્લોક.

જો નિર્ગુણ મહામણે સરવના અંગે રહ્યા વ્યાપિને,
વિજ્ઞાને કરી જાણું રૂપ વિભુતું માપે લક્ષ્યા માપીને,
જો ના જાણું તદા જરૂર જરૂરે માણતિરૂપે કરી,

ઉલ્લંઘું ગિરિના સમેત તુજને શંકા કરું છું પરી. ૧૪

૧૩ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત હનુમાન રસ્તામાંથી ન બેઠવાનું કારણ બતાવે છે. વ્યાધિને ઇ. જો ઈ. —હે બળિયા ! જો તારે જવાની જરૂર હોય તો તું બસે જા; તેથી હું કાઈ રીતે શકવાનો નથી—મારે તારા ઉપર ગુસ્સે થવાનું કાંઈ કારણ નથી ! પણ તું વચમાં આડો પડ્યો છે, તો હું શી રીતે જાઉં ? એવી ભીમની શંકાનું નિવારણ કરે છે ઉલ્લંઘી ઇ. — મને ઉલ્લંઘી (જ્યોત્સ્ના) તમે સુખે પરવરો (જાઓ) ; હું તેમાં શું રીતે કે તૂટી શકું એમ છે ? —મારે તેમાં હરખ મોકળાતો ? ત્યારે તમે પેહેલાં મને આગળ જવાની ના કેમ કહેતા હતા ? એવી ભીમની શંકાનું સમાધાન આપે છે આ તો ઇ. —આ તો અમે વૃદ્ધ મારે જો ખરું હતું તે સહુ કહ્યું : “ અવૃષ્ટોષિ કિંતં ત્રૂણાયસ્ય નેચ્છેત્ પરમવયમ્ ” —જેનો પરાભવ થયેલો જોવાની ઇચ્છા ન હોય તે આપણને ન પૂછે તોપણ ત્રેતું જોયો દિત હોય તે તેને કંઈ દેતું એવું સાચતું વચન છે મારે તને ખરું હતું તે જણાવ્યું— વૃદ્ધોના ધર્મે ■ કે પોનાથી નાનાને દિતવચન કહેતું. અથવા, અમે વૃદ્ધ છીએ મારે જો ખરું હતું તે કહ્યું, કે હું બોડી શકેનો નથી કે લૂટી (ગરબડી) શકેનો નથી !

૧૪ હનુમાન વાનર ભીમને ૧૩ માં શ્લોકમાં પોતાને ઉલ્લંઘીને જવાનું કહે છે, પણ કોઈને ઉલ્લંઘીને જવું એ વાત સાચમર્ધાદ વિરુદ્ધ છે

હનુમાન્—

શ્લોક.

હનુમાને બાળે, ઉદધિ ગણિયો ગોપદ મમો,
અનુમાને ના'વે, સમસ્થ હરિ એહ વસગો;
કદા તું જાણે જો, ચરિત બળ સૌ માડતીતણુ,
તદા તુ ક' મુને, નરવર ગણુ ભાવયેી જાણુ.

૧૫

એમ બીમ ઉપપત્તિ સહિત પ્રતિપાદન કરે છે જો છું—સર્વના અગ્રમા
ચૈતન્યરૂપ નિર્ગુણ મહાપ્રભુ વ્યાપી રહ્યા છે શી રીતે જાણ્યું ? એમ
કહેજો તો રિશાને છું—વિશુ (વ્યાપક પરમાત્માનું) રૂપ હું વિજ્ઞાને
કરીને જાણુ છું વિજ્ઞાન એ પરમાત્માનું લક્ષણ છે, માટે જ્યાં જ્યાં વિજ્ઞાન
જોવામા આવે છે ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા છે એમ હું જાણુ છું જાણ્યું એટ-
લું જ નહિ, પણ દીરાય ખરા શી રીતે ? માટે છું—તુલ્લિરૂપ માપ
(ભરતરી કરવાનું સાધન)થી માપીને લઘા—તુલ્લિથી જાણ્યા
અર્થાત્ તારામા પણ અર્થાતર્થાથી હરિ વિરાજે છે અને તું વૃંધ તપા
અશક્ત છે, એમ જાણી તારી ક્યા આવવાથી હું તારું ઉક્ત ધન કરતો
નથી તુ એમ ન જાણે તો તું કરે ? તે કહે છે જો છું—જો હું એમ ન
જાણુ તો હું મારતિરૂપેરી (હનુમાનનું રૂપ લેખને—હનુમાનની પેઠે)
આં ગિરિ (પર્વત)ના સમેત તને ઉક્તધી જાઉં હું કેવો છું તેની તને
સકા હોય તો તે આ પ્રમાણે કહીને તે પરી (દૂર) કરે છું

૧૫ શ્લોક—ગિરિનિહી બીમ પોને હનુમાન જોવે મમથ છે, એમ
છે તે વાન ખરી છે કે નહિ તેનું બીમને બાન કરાવનાને હનુમાન પોતાના
પિયે તેને પ્રશ્ન કરે હનુમાને છું—લોચ એમ બાળે છે કે હનુમાને
ઉદધિ (સમુદ્ર) નો ગોપ મમો (ગા. ૧૧ પમના સરગો) ગણ્યો હતો
ગાયન પગનું પકડાવી પડેના અગ્રમા બરાબર પાળી ઉલધી નહુ જેટલું
મેહેનું છે, તેનું જ સમુદ્રને ઉલધી નહુ પણ હનુમાનને એટલું હતું માટે
એવ સમર્થ અને અગ્રમા હરિ (ગા. ૧૨) અનુમાનમા આવતો નથી—

ભીમ—

પ્રલોક.

પ્રશંસા પામેલો, મતિ બળ વિષે મારૂંતિ હરિ,

ઉદ્ધંધ્યો અખિંધ હા, નમન ગણના યોજન ધરી;

નહી કોઇ એવો, દશરથકુળે કીર્તિ અરપી,

હરિ ! હું તેનો છું, વડવીર ભરો ઊઠ્ય કરપી !

૧૬

હનુમાન કેટલો સમર્થ હતો તેનું અનુમાન પણ કરી શકાતું નથી કદા
 ઇ—હું ભાવથી બહુ છું કે કદાપિ તું એ મારૂંતિનું બળ અને ચરિત
 (ચરિત્ર) સૌ જાણતો હોય તદા (ત્યારે તો) તે મને કહે, કે જેથી હું
 તને નરવર (પુરૂષમાં એક) ગણું. અમે જેના બળનું અનુમાન સુદ્ધા કરી
 શકતા નથી, તેનું બળ કેટલું છે એ તું જાણી શકે તો અમે તને તેના
 જેવે કે તેના કરતાં પણ બળવાન માનીએ.

૧૬ ભીમ હનુમાનના બળનું વર્ણન કરે છે: પ્રશંસા પામેલો છે—
 તેની શુદ્ધિ અને બળ બન્ને, વખાણાયલાં છે. હા (હર્ષવાચક કે સ્વીકાર—
 વાચક અભય) તેણે અખિંધ (સમુદ્ર) ઉદ્ધંધ્યો અને યોજનની ગણના
 મનમાં ધરી નહિ—અનેક યોજન વિસ્તારવાળો સમુદ્ર તે ઝાળાંગી ગયેલ
 હનુમાને એવું પરાક્રમ કર્યું તે પોતાનાજ સામર્થ્યથી કર્યું હતું, તથાપિ
 તેણે એ કાંઈની કીર્તિ દશરથકુળે (દશરથના પુત્ર રામને વિષે) અર્પણ
 કરી—રામના પ્રતાપથી હું સમુદ્ર ઉદ્ધંધી ગયો, એમ કહ્યું; એવો ઉદ્ધર
 મતિવાળો બીજો કોઇ છે નહિ. એવી રીતે અતુકમે હનુમાંદના બળની
 તથા મતિની પ્રશંસા ઉદાહરણથી સિદ્ધ કરીને, પછી પોતાની પ્રશંસા
 કરે છે. હે હરિ (વાનર) ! હું તેનો વડ (વડો—એક) મને ખરો વીર
 છું મારે હે કરપી (કૃપણ—દીન) તું ઊઠ્ય—રસ્તો આપ્ય.

હનુમાન્—

શ્લોક.

અરે ક્યાં મારૂંતિ ! વદન વદિયો કામ કરવા,
 અરે શેના ધૂલે ? નવ મન મને કોની પરવા !
 હશે બ્રાતા તારો, બળધર મહાશુણ ગરવા,
 વળ્યુ તારૂં તેમાં, કશું નવ દિસે ધ્યાન ધરવા.

૧૭

બીમ—

મતાપી મા'તાપી, વદન વડુંહું, કોપજ ઘણું,
 અમો બ્રાતા જેવા, અધિક મનમાં શે નવ ચૂણું ?
 હવે આવી પો'ચું, સ્મરણ કર્યું તું શંભુતું સદા,
 ઉઠો કે ના ઊઠો, મરણ ન મૂકે હું ચકો કદા.

૧૮

૧૭ શ્લોક—શિખરીણિવ્રત. અરે ધૃ—અરે તે મારૂંતિ ક્યાં અને
 તું ક્યા ? જેથી તેના જેવું કામ કરવાતું તું તારા વદનથી વરો ?
 અરે ! તુ એટલો બધો શાનો ધૂલે છે ? મારા મનમાં કોઈની પરવા નથી—
 મી કદાચ હનુમાન્ છે એમ માતું તોપણ મને તારી દરકાર નથી—હું
 તને ગણતો નથી હશે ધૃ—કદાપિ તારો બાઈ મહાબળધર (મોટા
 બળવાળો) હશે અને તેના ગુણ ગરવા હશે, તોપણ તેમાં તારે કશું
 (શું) વળ્યું ? કેમકે તારામાં તેના જેવું કાંઈ ધ્યાન ધરવા (ધ્યાનમાં
 લેના) જોગ દીસતું નથી

૧૮ હનુમાને તિરસ્કાર ક્યો તે જોઈને બીમ પોતાનાં વખાણ કરીને
 દહે છે. પ્રતાપી ધૃ—હું પ્રતાપી તથા મહાતાપ કરનારો બીમ બધા
 કોપથી મારે મોટે કદું છું. અર્થાત્ હું સામાન્ય માણસ હોત અને એવું

હનુમાન્—

શ્લોક.

વીરા ! તારે વેણુ, કંપે કાયા કહું ખર તુજને;

શક્તિહીન થયો છું, માટ ખસેડી ભલે મળો યુજને. . . ૧૯

ભીમ—(સકોપ) શું ત્યારે તું તારી પોતાની મેળે નહિજ ખસે, એમ તારું કહેવું છે ? હું તારું આ લાંગૂલ પકડી તને ખસેડી, બાદ્યો જઈ ? માણીને નીપજવનાર પરમેષ્ઠિ જેટલા માનપ્રાપ્ત મનાય છે તેટલાજ કે તેથી વધારે માણીનો સંહાર કરનાર શંકરદેવ પાણુ મનાય છે (ઇત્યાદિ બોલી તે વાનરને નિર્ભય ધારી તારા કરવાના હેતુથી ડાબે હાથે તેવું પૂછું પકડી એવવા માંડ્યું પરંતુ તે સેરા માત્ર હાથ નહિ). (ત)

બોલ્યો હોત તો તારે ડરવાનું નહિતું, પણ હું તો પ્રતાપી છું. એકસો પ્રતાપી હોત તો કદાચ મારો પ્રતાપ તું સહન કરી શકત, પણ તેની સાથે મહાતાપી પણ છું, એટલે તારે એ પરિતાપથી ડરવું જોઈએ. કદાચ હું પ્રતાપી અને મહાતાપી છું એ વાત કોઈને મોટે તે સાંભળી હોત તો તારે ભય રાખવાનું કારણ નહોતું, પણ આ તો હું મારે મોટેજ કહું છું એટલે તારે ખીહીવાનું ખરેખર કારણ છે: અને એમ છતાં પણ જો મેં શાંતિથી કે દુષાર્દભાવથી તે કહ્યું હોત તું ભલે ભય ન રાખે; પણ આ તો મેં ધણા કોપથી કહ્યું છે માટે જરૂર ભય રાખવોજ જોઈએ. અધિક ઇ—અરે અમારા બાતા (હનુમાન્) કરતાં અમને અધિક શી મોટે નથી અણતો ? હુંચકી ઇ—અર્થાત્ મારાથી નીપજવાનું તારું મરણ તને કદાપિ મૂકે નહિ—હવે હું તને જીવતો મૂકનાર નથી.

૧૯ ભીમનાં અભિમાનયુક્ત વચન સાંભળીને હનુમાન્ પકોડિતથી તેની મરઠરી કરેછે: વીરા ! ઇ. શ્લોક—ગીતિ.

(ત) લાંગૂલ—પૂછું. અસ્થા ર મુખી તો જૂત દયાને લીધે હું તારા

હનુમાન્—અહો મહાવીર ! રણધીર ! શૂરવીર ! જરા સા-
ચીને મને ખસેડજે ! હું ઘણાજ શક્તિહીન થયો છું ! ભાઈ તું કાં-
પછે કેમ ? શું લાંગૂલ તારાથી નથી હાથકાતું ? ના ના એમ હોય
નહિ ! ! આ કાળમાં તારા જેવો ચોદો અમે સાંભળ્યો નથી ! તેતું
બળ અટિહું કેમ હોય ? (ઘ)

ભીમ—(ભુકુટિ આદિ ચઢાવી અત્યંત કાપકરો) મૂઠ મર્કટ !
ઉપહાસ કરી લે; અને જેતું ધ્યાન ધરતું હોય તેતું ધરી લે, ધરી લે.
(એટલું બોલી બે હાથેથી તેતું પૂંછડું પકડી અત્યંત બળવડે ખેંચવાનો
યત્ન કરેછે અને તે જ્યારે રજમાન પથ્થુ હાલતું નથી ત્યારે નિઃશ્વાસ
નાખી તે વાનરની પ્રશંસા કરેછે). અહો ધીરવીર ! તું સાક્ષાત્ શંકર,
બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ પણ નથી. ઈંદ્રાદિ દેવાનો પરાભવ તો અમે કરેલોજ છે
એટલે તું તે છે એમ પણ મારાથી કહેવાતું નથી. (નમન કરી) મારું
માન મર્દન કરે એવો માત્ર મારો જ્ઞાતા કપિરાજ કહેવાયલો છે, માટે

છવને હાનિ કરવા નહોતો ઇચ્છતો. પણ હવે તારું વાંકાપથું જોઈને મને
તેવો પણ વિચાર થઈ આવેછે: પ્રાણીને ઇં. પરમેષ્ઠિ—બ્રહ્મદેવ. અર્થાત્
ઉત્પન્ન કરનાર અને સંહાર કરનાર બન્નેને સરખું માન મળે છે ત્યારે હું
સંહાર કરવાતું માન લેવાતુંજ હવે ઠીક માતું છું. ડાબે હાથે—(તેને છેક
તુચ્છ માનીને). 'ડાબે હાથે ધણુંકરીને જમણા હાથ જેટલું જોર કરી
શૂકાતું નથી, માટે ચોહું જોર કરવાતું હોય ત્યાંજ ડાબો હાથ વપરાય છે.
મતલબ કે આ વાનરને ખેંચી નાખવો એમાં કાંઈ મહત્વની વાત નથી,
એમ ધારીને ડાબે હાથે પૂંછડું પકડી ખેંચવા માંડ્યું.

(ઘ) ભીમથી પૂંછડું ખસતું નથી તે જોઈને હનુમાન્ તેને વક્રોક્તિથી
કહેછે: અહો ઇં.

કે તમે ચિરંજીવ સાથી થયા ? તમારા ઇષ્ટદેવની અયોધ્યાપુરી તણ
આવી આવે વસવાનુ કારણ કિયું ? (ન)

હનુમાન્—(પ્રસન્ન થઈ) વત્સ ! રાજિવતોચને મને દશ
કધર મારી અયોધ્યામા આવી રાજ્યાસને ઝેડા પછી વરદાન માગવા
કહ્યું, ત્યારે મેં અત્યાગ્રહે માત્ર ઐટલુજ માગી લીધું કે જ્યાં સુધી
જગતીમા રામના ગુણાનુવાદ ગવાય ત્યાં સુધી હું નાશ ન પામું અને
અહોરાત્ર રામગુણ શ્રવણ કર્યા કરું, ઐટલુજ ને પ્રભુ પ્રસન્ન થયા
હો તો આપો એ મારી મનસા પ્રભુએ પૂરી કરી જેથી મારી ઇચ્છામા
આવે ત્યાં હું નિવાસ કરી રહું છું, સતા, અહીં અપ્સરાદિ આવો નિ
રતર રામગુણગાન કર્યા કરે છે ઐટલે મારે સર્વ ભૂમિ સમાન માનવાને
બાધ જેવું નથી (પ)

લીમ—(ખાત્રી હવેક પોતાના બાપ હનુમાન્ છે એમ જાણી તેને)

(ન) એ વરદાન આપના તત્પર થયેનો વાનર હનુમાન્ છે કે કોઈ
માયાવી રાક્ષસ છે, તે જાણી લેનાને હનુમાન્ને લીમ બે રક્ષ કરે છે
પ્રથમ તો ઈં. ઇષ્ટદેવની—રામની

(પ) હનુમાન્ પેહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કરે છે વત્સ ઇં. રાજિવતોચનને
(રાજિવ—કમળ અને લૌચન—નેત્ર)—કમળ સમાન નેત્રવાળા રામે
દશકધર (દશ+ઈ—માયુ+ધર—ધારણકરનાર)—દશ માયાને ધારણ
કરનાર—રામણ અત્યાગ્રહે—રામનો વરદાન આપનાનો અતિશય આગ્રહ
બોધને જગતીમા—પૃથ્વીમા ગુણાનુવાદ (ગુણ+ગનુવાદ—કીર્તન)—
રામના ગુણોનુ કીર્તન નાશ ન પામું—જ્યારે ૨૦ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર
કરે છે અને ઈં. અહોરાત્ર (દિવસરાત) મનસા—ઈચ્છા ઇચ્છામા
આવે ત્યાં—જ્યાં રામગુણાનુવાદનું શ્રવણ થાય ત્યાં પણ અહીં રામગુણા
નુવાદ તમે શી રીતે શ્રવણ કરી શકો એ ? તે વિષે કહે છે સતા ઈં. સર્વ
ભૂમિ સમાન—અયોધ્યાની ભૂમિ અને આ ભૂમિ

પગમાં ગાયું મૂકી) હે આતા ! હું મને પોતાને ધન્ય માનું છું કે આજ હું આપનું અત્રોક્તિક દર્શન કરી શક્યાં । હવેવડે સર્વ હૃદય ભરાઈ ગયું છે એટલે વરદાન માગવાની જગાજ ળાકી રહી નથી । માત્ર મારી કમળ લેવાની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય એટલુંજ જો મનુષ્ય રચે તો કરવા કૃપા કરશે. (ક)

હનુમાન્— (તેને ગાયે કાય મૂકી) વત્સ ! હું તને પ્રમન્ય મધ વરદાન આપું છું કે તું જ્યારે સિંહનોદ કર્દાશ ત્યારે હું તેની સાથે મારો શબ્દ સંયુક્ત કરીશ જેથી સર્વ સૂરવીરોના તેજનો કાય થશે. જો તારી ઇચ્છા હોય તો તે દિવસ કમળ તને હુંજ લાપી આપું.

ભીમ— (નમન કરી) જ્યેષ્ઠ આતા ! જેમ તમે મને વરદાન આપી પ્રસન્ન કર્યો, તેમજ પાર્થને એક વાર દર્શન દઈ તેને સ્વેચ્છિત

“ (ક) અર્થાત્તિક—સર્વ લોકોને સમાન્ય નદિ એવું. (હનુમાન્ ચેતા-મુગમાં ધયેષા ચિરંજીવ દોવાથી કસિમુગના આરંભમાં તેમનું દર્શન પોકા-ને નજ થાય એ ઉપાહુંજ છે.) વરદાન ન માગવાનું કારણ કહેલું. દર્પે વડે ઇ—(આ વાક્ય એવું છે કે જો એક વાક્ય છતાં તે વડે એ જુદા જુદા અર્થે બીજે હનુમાન્ને કહી જતાવ્યા છે; એક તો મારે તમારી પાસે કંઈ વરદાન નોંધવું નથી, એ અર્થ; અને તમને મળવાથી મને અત્યંત દર્પ થયો છે એ બીજો અર્થ.) એમાં વરદાનની અનિચ્છા એ પ્રમુખ અર્થ છે અને દર્પે જતાવે એ પહેલા અર્થની અપેક્ષાએ ગૌણ દોવાથી અપ્રસ્તુત અર્થ છે. એમ એક જ વાક્યમાં પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત અર્થનો સમાવેશ થયેલો દોવાથી સમા-રોક્તિઅર્થકાર. મદાન્ પુરવની મુલાકાત નિષ્ફળ ન દોવી જોઈએ તથા હનુમાને વરદાન આપવાની માગણી કરી તેનું અવમાન ન થવું જોઈએ, એવા પ્રિયારથી પોતાની ઇચ્છા જણાવે છે: માત્ર ઇ.”

વરદાન આપવા કૃપા કરશે; અને દિવ્ય કમળ કિંકરજ માત્ર કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરશે. (૬)

હનુમાન્—સમય આવ્યે હું અર્જુનને મળી તે જમ પ્રસન્ન થશે તેમ કરીશ. જો તારે દિવ્ય કમળ સ્વપરાક્રમથીજ લેવાં હોય તો જટાસુર જેને તેં હણ્યો છે તેનો જાતા ઘટાસુર વનદેવતાઓની શીખવણીથી કમળવનમા જવાનો માર્ગ બંધ કરી બેસી-રહ્યો છે તેનો ખાસ કરી ઉત્તરમાં આવજો વળી કુબેરના અનુચરોનો પરાભવ કરી કમળ લેઇ જશે કિંતુ જાતા ! તને ગમે તે કષ્ટ કરે તથાપિ વનદેવતાઓ જે સ્તીજાતિ મનાય છે તેમનો તું નાશ કરીશ નહિ (૭)

બીમ—(નમન કરી) હું આપના કહેવા પ્રમાણે સર્વ કરીશ.

હનુમાન્—(બીમને વનદેવતાઓએ પૂરી દીધેલો માર્ગ બતાવી) વત્સ ! એ માર્ગે થઇ જવાશે. (એટલું કહી હનુમાન્ અંતર્ધાન થઇ ગયો.) (૮)

(૬) રેવિચિત્ર—અર્જુને પોને ઇચ્છેયું. ‘ કમળ હુંજ આબી આપું ’ એમ જે હનુમાને કહ્યું, તે વિષે બીમ કહે છે: દિવ્યકમળ ઇન્દ્ર-કિંકર—સેવક—બીમ, અર્થાત્ તેમ થાય તોજ સ્વપરાક્રમથી મારી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરી એમ કહેવાય.

(૭) ઉત્તરમાં આવજો વળી—અર્થાત્ અહીંથી પાછો વળી દક્ષિણ તરફ જ, એટલે વનદેવતાઓએ બંધ કરેલો માર્ગ આવશે. અને તે માર્ગે જટાસુરને મારવાથી પ્રુક્તો થશે એટલે પાછો ઉત્તર તરફ વળજો. વનદેવતાઓને ન મારવાનું કારણ કહે છે: સ્ત્રી જાતિ ઇન્દ્ર.

(૮) હનુમાનનું દેવપણું વર્ણવે છે: અંતર્ધાન ઇન્દ્ર. અંતર્ધાન ગણાની ક્ષિત્ર દેવ વિના બીજાઓમા હોતી નથી, માટે અહીં અંતર્ધાન થતું એ હનુમાનના દેવપણાનું ઉપલક્ષ્ય છે.

ભીમ—(સુઆશ્ચર્ય) અહાહા ! મારા જેવો આ બ્રહ્મિમાં કો-
ણ ભાગ્યશાળી છે ! (રૂંધી ગયેલો માર્ગ જોઈ) હા કીક; મારે આજ
સ્થળે માર્ગ પાડી જવાનું છે. (ઝોમ નિચાડ કરી જુદાદિને તોડીકોડી જવા
જેટલો માર્ગ કતો કતો ચાલ્યો જાયછે) (ય)

અતુર્યાંકસમાપ્ત.

(ય) હર્ય નામે સત્ચારીભાવ વધું છે અહાહા ! ૬૦

અંક ૫ મો.

(ચિ તાતુર પાયાતી, યુધિષ્ઠિર નકુન, મહદેવ, સ્મરવર્દક અને રસ
તિકા પ્રવેશ કરે છે)

યુધિષ્ઠિર—પ્રિયા ! આજ તુ કેમ શોકસાગરમાં ડૂબી ગયેલા
નેરી દેખાઈ છે ? તુ તને માતપિનાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું છે ? કે
માતા કેતી સાભરી આવ્યા છે ? અથવા પૂર્વસુખનાં સ્મૃતિએ તને ચિ
તાવ્યત કરી છે ? પ્રિયા ! કે' કે', કોઈ દિવસ નહિ, અને આજ આટલી
અધી શોકપીડિત કેમ જણાય છે ? (અ)

પાંચાલી—(મહદેવ) ના ના જોવું તો કંઈ નથી પણ—
(એવે ગમરાખે વેશે ધૌમ્યનોગરા પ્રવેશ કરે છે)

ધૌમ્ય—અહો ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર ! સાવધ સાવધ ! ! અવશ્ય
યુદ્ધપ્રસંગ નિકટ આવે જોવું શાકુનસામ્રપરથી મિહ થાય છે જો
જો —(આ)

૨. સ્તોક.

ઊડે કોગર મારા ગજ ઘણી, હલકાતે પાન જો,

(અ) પ્ર ૧ સ્તો—અર્થ—પાડવોનો આશ્રમ બીમ કયા મો છે
એ વાતની પાડવોને ખબર નથી તથા ટ્રોપીડો બીમે તે વાત જાની
રુખાની કહી છે, તેમ છતાં ત્યાં ત્યાં અકમા નિર્દયમધિકર્યાવાનો
દોષાથી નાટકમાં વર્ણવના બિ ન બિ ન દનિષ્ટ ગોચર કર્મમાં પરિણમ
પામવા જોઈએ, માટે અહીં યુધિષ્ઠિર પાડવાને બીમના સાદમ પી જાણ
કરી તેમને બીમ પામે પોતનાનો રમ ગ વ ડે યુધિષ્ઠિર ઈ

(આ) નિદ્રા—પામે શાકુન પામ—પછી આગિના બોલવા વગેરે
થી બનિયની મૂચના કન્યાર નામ પડી સંસ્કૃતમાં શકુનિ કહે છે,
શકુનિના મળ થવાનું સામ્ર માટે ને શાકુનસામ્ર કહેવાય છે

શાં વળે પડતાં તુંટી નબચકી, સૂર્યાન્ત મખ્યાત જ્ઞે,
કાળી રાત્રિથી અધકાર વધિયો, વાંકી સહુ વાત જ્ઞે !
આહા પૃથ્વી ચલાયમાન થઈ શી ! ગાઢો લહો ઘાત જ્ઞે ! ! ૧

લોભશ—વત્સ ! ધૌમ્યઝ્યાર્વ સત્ય કહે છે. પરય પરય—

શ્લોક.

દિશાઓ થઈ રકત વર્ણુ સઘળો, પક્ષી પર્યુ શાં રૂએ !
ઉલૂકો ગોંધ શા ભયંકર રવે, પોકારો ભારી જુએ !
અંધારં મસરયે ન કોઈ દિસતુ, સર્વેસ ખોદું ખૂએ !
થાઓ સાવધ જાગતા રહી સદા, શત્રુ નિવારો કુએ. ૨

૧ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીડિત યુદ્ધ પ્રસંગ પાસે આવ્યો છે એમ સૂચવનારા અપશુકન વર્ણુ છે જોડે ઈંઠ કારણ—તોફાની પરનથી દિશાઓમાં ઉઝે ઉડતી ધૂળ ઉલૂકા—જાગૃત આકાશમાથી જાગતા પદાર્થો પૃથ્વીપર પડવા તેને ‘ઉલૂકાપાત’ કહે છે. વજ્ર ઇંઠ—હવર્ત હથિયાર વજ્ર કહેવાય છે આકાશમાથી જે વજ્ર પડે છે એમ વર્ણુ છે તે વીજળીના પડવાને ઉદ્દેશીને જખ્યુ હોય એમ સમજાય છે. સસ્કૃત મથોમા ‘ગર્જનાના મોટા કડકા સાથે વજ્રપાત થાય છે’ એમ વર્ણુ હોય છે, તે ઉપરથી પણ એ વિદ્યુતપાતનું વર્ણુ હોય એમજ સમજાય છે સૂર્યાસ્ત ઇંઠ—દિવસ છતાં ‘સૂર્યનો અસ્ત પ્રખ્યાત છે—પ્રસિદ્ધ છે તેને જો અંધકાર—(આકાશ ધૂળથી ‘છનાઈ’ભરેલું હોવાને લીધે) વાકી ઇંઠ—માટે સર્વ વાત વાકી છે એમ જ્ઞે—સમજ અર્થાત્ જો બચની સૂચના છે આહા ઇંઠ—અર્થાત્ આ હમણા બૂઝું પાળુ કેવો થયો ! જો સર્વ અપશુકનથી શું થયે તે કહે છે ગાઢો ઇંઠ ગાઢો—અર્થાત્ ભારે મોટો ઘાત—(મ આમમા પ્રાણીઓનો)

૨ પરય પરય—જે જે શ્લોક—શાર્દૂલવિકીડિત લોભશ ખીન્ત વધારે ઉત્પાત દેખાડે છે દિશાઓ ઇંઠ, રકતવર્ણુ—રાત્રી. શા રૂએ—કેવા ભયાનક—રવરે રૂએ છે ! ઉલૂકા ઇંઠ—ઉલૂકા (ધૂડ) અને ગીધ શા (કેવા

પુ(ધિષ્ઠિર—(મહર્ષિએ કહેલા ઉત્પાત થતા આગ તેમ જોઇ)
 અહો બાંધવો ! આપણને અવશ્ય કોઇ પરાભવ પમાડવા આવ્યો છે
 માટે યુદ્ધમાં દુર્મદવાળા સર્વે જણે શસ્ત્રાસ્ત્ર સજ્જ સાવધ રહેવું જોઇએ.
 પછે જોઇએ જોઈએ કે આપણા સન્નુખ આવનાર કોણ છે ? (એટલું
 બોલી અમ્ભસનુ આગ તેમ જીમને જોવા લાગ્યા અને તેને ત્યાં ન જોવાથી
 ગાબરા જોવા બની ગયા તેને જોઇ) (૬)

૮ નકુલ—મહાવીર ધર્માત્મા ! આવા ભયને સમયે તો આપને
 જોવાએ અગો સર્વને નિભયતા રાખવાનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ.
 જોમકે:—(૬)

શ્લોક.

સુરશા સૂર લાયક જો રાત તો,
 નવ તે સુખદાયક છે ગત તો;
 નર એકજ નાયકહિમ્મત તો,
 સખકારી મવાયક છે ગત તો.

યુધિષ્ઠિર—(સાવધ થઈ) બ્રાતા ! હું આ હિંપાતથી ગભરાયો છું એમ તમારે માનવાનું કંઈ પણ કાગણું નથી, કિંતુ આપણા આધાર-રૂપ ભીમને હું આટલામા જોઈ શકતો નથી એ-૪ મારા ગભરાટનું કારણ છે (૪)

સહદેવ—હા બ્રાતા ! મહાત્મા ભીમ ઘણા કાળથી જોઈ માંજ આવ્યા નથી. (નિઃશ્વાસ નાખી) અરે મણુ ! એ ક્યા ગયા હશે ? આવે સમયે કેમ અહીં જણાતા નથી ?

યુધિષ્ઠિર—મિયા પાંચાલી ! ભીમ કંઈ ગયો છે એ વિષે તારા કંઈ જાણવામા છે ? તે ક્યા છે ? તે શું કુચ્છે છે ? અથવા એ કોઈ સાહસ કર્મનો આરભ તો નથી કરી બેઠો ! ! મિયા ! એ વિષે તારા કંઈ જાણવામા હોય તો તું મને મત્વર કે' મત્વર કે' હું જાણુ છું કે એને સાહસ કર્મ ઘણું પ્રિય છે, એ એનો નાદ એને મારો માઠો સમય પણ નથી જોવા દેતો, નથી જોવા રતો ! ! (૫)

ચર (ચરવીર) શત (મો) હોય, પણ તે જો ગત (ગમેલા—હિંમત-રક્તિ થઇને મુદ્ધગાથી બાગી ગયેલા) હોય તો તે સુખ વાચક નથી પણ જો હિંમત હોય તો એજ નર તે મરેનો નાચક (દોગ્ધાર—અગ્રેમર) થનાને વાચક છે જાન સુખકારી પણ છે એવું ગત (ગમેના પ્રરેખાનું—પૂર્વના સામકર્તાઓનું) વાચક છે ' સુખમૂર્તી ' ગમ્મને ' વાચક ' નું વિશેષણ મણીને પણ અન્ય યદ્ય શકે, પણ પૂર્વાર્ધના ' સુખતાપ ' નો અન્યથ ' ચર ' સાથે કરેલો છે તે જોતા અહીં પણ ' સુખકારી ' નો અન્યથ નર સાથે કરેલો ગો-૫ બારો છે

(૩) આ નાટકમા નાચકરૂપે વર્ણવેલા ભીમનો બીજા પાત્રો પ્રતા ઉત્કર્ષ વર્ણ છે કિન્તુ ઈ- " આધારરૂપ " સમ્બંધા ભીમનો મરે પાટવોગી અધિક બળવાનપણના અર્થનો દ્યનિ ઉત્પન્ન થાર છે

(૫) સત્વર કે', નત્વર કે', દલ દિ વાગ્યોની દિરિગિ યુધિષ્ઠિ.

પાંચાલી—(સજેદ) આર્યપુત્ર ! અપરાધ ક્ષમા કરશે હું
 વૃકોદર માથે સરિતાતટે વિહાર કરતી હતી એવામા વાયુથી આ કમળ
 (બતાવી) ડયાયકી ઉડી આવ્યું અને તેવા ઘણા કમળ લાવવા મેં તે-
 મને વિનવ્યા. તેપરથી તેઓ તે કમળ લેવા ઇશાન દિશા ભણી
 ગયા છે (ક)

યુધિષ્ઠિર—(અલત નિ શ્વાસ નાખી) બ્રાતા નકુલ ! અહો
 સહદેવ ! તમે જાન જાવ ! ! ઉતાવળે જઈ વત્સ ઘટોત્કચને તેના અ-
 નુચર રાક્ષસો સહિત અહીં સત્વર યોલાવરી લાવો. આપણે અપરાધ
 ત્યાં જવું જોઈએ અને યુદ્ધાર બનોજ આ પરિણામ આપણા અ-
 નુભવમાં ભય કરે રૂપ ધારી દેખાય છે. (ઉતાવળે દોડતા નકુલ સહદેવ
 ઘટોત્કચને તેડવા જાય છે) (ક)

ધૌમ્ય—તસા પાચાલી ! શાંત થા, શાંત થા, આમા તારો દાખ
 નથી જ્યારે દૈત્ય મનિફૂળ હોય છે ત્યારે અનુકૂળ અવા સર્વ કાર્યને પ્ર-
 તિફૂળતાજી આપી કરાવે છે

યુધિષ્ઠિર—(નિ શ્વાસપૂર્ણ) મણુ ! સત્ય છે નીકર અર્જુન
 જેનો નર અપાધ આનો રહ્યો છે સતા અમને આપો ન મળે અમ

ગભગટની બાજુ છે કપિએ અહીં એકાએક પાડવાનો મહારાટ વડ્યો છે
 માટે એ વર્ણુન આરભીટીવૃત્તિથી થયેનું છે એમ જાણવું

(ક) સન્નિતાતટે— નદીકિનારે વિહાર કરતી હતી—રમનમમત
 કરતી હતી કે આનંદમા રૂંતી હતી નાચકી—કેઈકે અમલ ની જગોએથી

(ક) એના ઈન્— આપણા અનુભવમા જે આ ભય કરે રૂપનાળા
 અપશુકન આવે છે તે એના યુધ્ધના આ- બનોજ પરિણામ હશે ! !

ક્રમજ અને ૧ અહા ! અર્જુન ! અને તે હોય તો મને સતાપતુ સ્વપ્ન
પણ શાનુ આવે ! મહર્ષિ ! દૈવની ગહન ગતિ છે ! ! (એવે નકુલ
સહદેવ, ધટોલક્ય અને તેના ધણા અનુચર રાક્ષસો પ્રવેશ કરી નૃપાળને
નમન કરી ઉભા રહે છે) (૮)

ધટોલક્ય—(હસ્ત જોડી) તાત ! આજ્ઞાનુસાર વર્તિશ્ચ આ
સેવકે સજ થઈ ઉભેલો છે (૯)

ધૃષ્ટિકિંકર—વત્સ ! તારૂં કલ્યાણ થાવ તુજ અમારો આ પ્ર-
સંગે આધારભૂત થયેલો છું. તારા પિતા ઇશાન દિશા લાણી દિવ્ય
ક્રમજ લેવા ગયા છે અને ત્યાં યુદ્ધ આરભાયુ હોય એમ સકારણ અનુ-
માન કરી રાકાય છે, માટે તુ પાચાલીને વહન કરથ અને બીજા દાન-
યો અમને તથા સર્વ બ્રાહ્મણોને વહન કરી ત્યાં સત્વર લઈ જાય એવી
સર્વેને આજ્ઞા કરથ (૧૦)

ધટોલક્ય—(નમન કરી) જેવી પિતાશ્રીની આજ્ઞા (એટલું
જોક્ષી પાચાલીને પોતે રકથ પર બેસાડે છે અને બીજા તેના રાક્ષસ અનુચરો
એકેકને ખભે બેસાડી આકાશપથે આલવા માડે છે) (૧૧)

(૮) અવધિ—મર્યાદા અર્જુન સ્વર્ગપોકમા ગયો હતો, તેણે આવ-
વાનો જે વાયદો કર્યો હતો તે પણ પૂરો થયો છે, એમ છતાં તે પણ આબો
નથી, તેથી દૈવ પ્રતિકૂળ હોય એમજ ભાસે છે અર્જુનનું સ્મરણ થવાનું
કારણ કહે છે અહા ઇં (૮) આજ્ઞાનુસાર—આજ્ઞા પ્રમાણે

(૧૦) આધારભૂત—આધાર આપનારો સકારણ અપશુકનરૂપી
કારણ સહિત ' અનુમાન સકારણ છે માટે તે સત્તજ હોતુ જોઈએ, અને
તેથી નિશ્ચય યુદ્ધ ચાલે છે, એમ જાણી તારે ઉપેક્ષા કરવાનો આ સમય
નથી, ' એમ કહેવાની મતનય છે વહન કરથ—જીવંતીને ત્યાં લેઈ જા.
(૧૧) રકથપર—ખજાપર.

(સૌગંધિક વનના માર્ગ વચ્ચે પર્વત જેવડું રૂપ ધરી બેઠેલો ઘટાસુર અને ભીમ પ્રવેશ કરે છે.)

ઘટાસુર—(ભીમને આવતો જોઈ) અવ્વધ અવ્વધ મહિષ અવ્વધ. વિવ્યામ મહિષ બલિ પેખ્યધ આનંદિત હુવ્વધ તદ્વત્ મયા મોદ અવતી હુવધ મયા ન ઉચ્ચરધ. (એવે ભીમ કને આવી પહોંચે છે.) (ઓ)

ભીમ—(બંધ કરેલો માર્ગ જોઈ) પડેલા ઘમારા પરથી નાશાય છે કે માર્ગ તો આજ હોવો જોઈએ, અને જો એજ પથ છે એમ નિર્ણય થાય તો પછે તેને કે ધનાર ઘટાસુરજી માનવાને કોઈ પણ પ્રકારનો બાંધ નથી (વિચાર કરી) મારે ઘટાસુરે કે પટાસુરે રસ્તો રોક્યો છે એમ માનવાની શી આવશ્યકતા છે ? જેમ નાકાપરનાં વૃક્ષોનું છેદન-છેદન કરી માર્ગ કરી લીધો તેમજ આ પર્વતને પાણી ત્રોડીતાડી પથ પાડી લેવો એજ ઠીક છે. (એમ વિચાર કરી હાથમા મદા લઈ આડ રૂપ ઊભેલા ઘટાસુરને અતિ બળવડે પ્રહાર કરે છે.) (ઓ)

પ્ર ૨ જો—(સ્થલ) કમળવાળી તલ્લાવડીનો માર્ગ. મૌગંધિક વન—જે વનમાં કમળવાળી તલ્લાવડી છે તે વન. ઘટાસુર—ઘટાસુરનો ભાઈ.

(ઓ) પાછળ ઘટાસુરની જેવી અગુદ્ધ મંરૂતમિત્ર પ્રાકૃત ભાયા વર્ણી છે, તેવીજ આ ઘટાસુરની પણ ભાયા છે અવ્વધ ઈં—આવ્ય આવ્ય મહિષ (ભીમને હષ્ટપુદ દેખી તેને મહિષ—પાડો કલે છે) આવ્ય. દેવી મહિષનું બલિ (બળિદાન) પેજે છે અને તે આનંદિત થાય છે તદ્વત્ (તે પ્રમાણે) મને મોદ (હર્ષ) થાય છે. હવે હું નહિ ઉચ્ચાર (બોલુ)

(ઓ) ઘસારાપરથી—જમીનપર પડેલા જવા આવવાના ઘમારા પરથી ઘટાસુર પર્વત જેવો ચડ પડેલો છે તેને પર્વતરૂપ માનીને ભીમ દેહેલે આ પર્વતને ઈં.

ઘટાસુર—(બામે કરેલો પ્રહાર મર્મખ્યાનમાં વાગવાથી)
વનદેવ્યા વનદેવ્યા મયા પ્રાણુ ગતવા ગતવા. અસ મહાર મયા કદાચિત્
ન હગધ ! રક્ષસી રક્ષસી. (શસ્ત્ર અસજી જન્ને વનદેવતાઓ દોડી આ-
વેછે.) (ક)

વનદેવતા—વત્સ ઘટાસુર ! હવડાં એ દુષ્ટ મહિષને મર્દન ક-
ર્યો એમ તુ જાણ્ય. કેમ રે મૂઠ ! અમારા ઉપવન જેવા વનને વેરાન
કરી તેના રક્ષકોને મારનાર તું જ કે ? (લ)

ભીમ—(સક્રોધ) કાણુ શસ્ત્રાસ્ર સજેલી સ્ત્રીઓ ! અને તે
વૃકોદરનો તિરસ્કાર કરનારીઓ ! ! અરે વનમાતાઓ ! શ્રવણ કરો .
શ્રવણ કરો :—

શ્લોક.

ચંડને યોજિયો, ચુંડને રોજિયો,
ત્રિશિરા ત્રોડિયો શો કરી કોજિયો !
ના'ય તે દાનવો દલિ ! આ માનવો,
રૂદ્ર છે આ નવો નાસ આ માનવો.

૪

(ક) વનદેવ્યા ઇ—વનદેવિ વનદેવિ ! મારો પ્રાણુ જમ છે જમ
છે ! (અસ—અ—આ) આવો પ્રહાર મને કદાચિત્ (કોઈ વાર પશુ)
નથી નાખ્યો રક્ષણ કર, રક્ષણ કર.

(લ) મહિષને—પાડને (પાડા જેવા ભીમને). ઉપવન જેવા—
માગ જેવા.

૪ શ્લોક—સન્ધિભૂમિ ચંડને ઇ—દેવીએ ચંડનામના દૈત્યને યોજી-
નાખ્યો—મારીનાખ્યો છે અને ચુંડ નામના દૈત્યને પણ રોજી નાખ્યો છે
(રણુમુખિમાં) તેમજ ત્રિશિરા(ત્રણ માથાવાળા દૈત્ય)નો પણ શો

સુ તમારી દૃષ્ટા મને સૌગંધિક વન પ્રત્યે જતાં રોકવાની છે ?
અથવા આ મૂઠ ઘટાસુરને જટાસુરનું પૈર લેવું છે ? (સ્વાસોચ્છવાસે) હવે
ત્યારે આ માફ બાણ (કમ્પાનમા ચઢાવવાનો અભિનય કરી) તમારા
ઉભયના અર્થથી પ્રાપ્તિ કરાવશે ! (એમ બોલી બાણ તકાવે છે અને
ઘટાસુર તથા દેવીઓ આમથી તેમ નાસાનાસ કરે છે) (ગ)

વનદેવીઓ—વત્સ ઘટાસુર ! તુ હં ગડાતો ચાલે છે તેપરથી
તૂને ઘણું વાગ્યું હોય એમ લાગે છે ! માટે ચાલ્ય મુઆને મૂકી જતા
નહીએ વળી પછે જોઇ લેવાશે (ઘ)

ઘટાસુર—સત્ય સત્ય, મહામલિષ્ટ માનવઇ અસઇ. (એમ
માહોમાહે વાતો કરતા ત્રણે જણુ અનોપ થઇ જાય છે) (જ)

(કેવો) કાળિઓ કરીને તેને તોડી નાખ્યો છે ! ! હે દેવિ ! (વનદેવિ !)
તે દાનવો (ચક્ર વગેરે દેવો) આ (બીમ) ન રોય, ત્યારે તુ કાણ છે ?
તે વિષે કહે છે આ તો માનવો (માણસ જાતનો પુરુષ) છે માણસ છે
ત્યારે તો ચક્રાદિક કરતા નિર્બળ હોનાથી તેનો ઝટ નાશ થશે, એમ માનશે
નહિ કેમકે રૂદ્ર ઇં—આ તો નવો રૂદ્ર છે (જગતનો સદાર કરવાની
શક્તિવાળા અગિયાર રૂદ્ર તો જૂના વખતથી જાણેલા છે, પણ આ તો
પ્રાર્થા રૂદ્ર છે, માટે આને તો નાશ(નાશરૂપ)જ માનવો રૂદ્ર સાથે
અભેદપણે બીમનું વર્ણન કર્યું છે માટે અભેદતાદૂષ્યરૂપકાસ કાર.

(ગ) સ્વાસોચ્છવાસ લેઇ—કોધનો અભિનય કરી ઉભયના ઇં—
વનદેવતાઓને મને સૌગંધિક વનમાં જતા રોકવાનો અર્થ સિદ્ધ થશે અને
ઘટાસુરનો પોતાના બાઈનું પૈર લેવાનો અર્થ પણ સિદ્ધ થશે વક્રોક્તિ.

(ઘ) વનદેવિઓ ઘટાસુર આગળ પોતાના જળનું અભિમાન રાખ-
વા ઘટાસુરની સારવાર કરવાનું બાહ્યનું કાઢે છે વત્સ ઘટાસુર ઇં (ઢ)
સત્ય ઇં—સાચુ સાચુ, મહામલિષ્ટ માનવ છે

ભીમ—“ દંશ ન કરતાં કુંકવાડાથી કાર્ય થયું. ” વડબ્રાતાની આજ્ઞા પણ એવીજ છે કે વનદેવતાઓને હણવી નહિ. નીકર આ યજ્ઞનારાયણના નેત્રપથરૂપી મુખમાં હોમાયજ્ઞ બલિદાન સીરીતે બચી જાય. (આમ તેમ જોઈ) આહા આ વનની શોભા કેવી રમણિક લાગે છે !—(ચ)

શ્લોક:

આ અખળે ઉડી આવ્યાં મુપરણુ સરખી, કાંતિવાગાં રૂપાળાં,
હુંસા કારંડવો શા મધુર રવ કરે, ચક્રવાકો રસાળાં;
જાણે માળાસમી આ રમણિક રચના, લાગિયાં જો ન બાળ્યાં,
પાંચાલી તું ન પાસે. ધિક વિધિ તુજને, ખાતરી સુંખ ખાળ્યાં । પ

(ચ) દંશ ઇ—અર્થાત્ વનદેવતાઓને પ્રદાર ન કરતાં બીલીવરા-
વવા માત્રથીજ કાર્ય થઈ ગયું । વડબ્રાતાની—દતુમાનલી. યજ્ઞનારાયણના
ઈ—યજ્ઞનારાયણ અગ્નિરૂપા નેત્રથી વિશ્વને જુએ છે, માટે અગ્નિને
યજ્ઞનારાયણનો નેત્રપથ (માર્ગ) કહેા છે. અગ્નિમાં હોમાયજ્ઞ બલિદાન
દેવોને પોહાએ છે માટે અગ્નિને મુખની ઉપમા પણ ધરે છે સીમનાં બાણ
અગ્નિ જેવાં છે માટે બાણને યજ્ઞનારાયણના નેત્રપથરૂપી મુખનું રૂપ
આપીને વર્ણવે છે. અર્થાત્ મારા બાણનાં લક્ષ્ય થયેલાં વનદેવતા વગેરે,
બધી જગાં એ કાણ છે. અહીં બાણને મુખનું, મુખને અગ્નિનું અને
અગ્નિને યજ્ઞનારાયણના નેત્રપથનું રૂપ આપ્યું છે માટે રૂપિતરૂપકા-
લંકાર.

પ શ્લોક—અખરા. અખળે—કમળો કારંડવો—એક જાતનાં જળ-
ચર પક્ષી. શા—કેવા । રવ—રાખ્દ. ચક્રવાકો ઇ—રસાળાં (મુંદર) ચક્રવા-
કો પણ શા મધુર રવ કરે છે । એમ હંસ અને કારંડવની સમાનતામાં
સંક્રાન્તને માખીને અન્ય કરવો. જાણે ઇ—દંસારિક શ્વેતવર્ણનાં પક્ષીઓ
જેવાં છે તેથી જાણે એક માળા (દાર) બની હોય એવી આ રમણિક

(સહા) અરે હવે તો આવતી સુગંધી પરથી સિંધ થાય છે કે
સૌગંધિક વનની અતિ નિકટજ હું આવી પોહોત્યો છું અહાહા ! શુ
રમણિક અને મનોહર સ્થળ છે —

શ્લોક.

મધુર મધુર બોલે, કોકિલા ફૂંડુ ફૂંડુ,
પ્રતિધ્વનિ રવ કેવો, રે ! કરે છું હું છું હું,
સુરસ સરલ મેના, શુકનું હાસ્ય કર્તો,
પ્રણત પ્રણયક્રોધે દહિ રી નીચી ધર્તી !

રચના થઈ રહી છે જે પક્ષી ભૂમિપર કદી પણ બાળ્યા નથી, તે પક્ષી
અહીં બાળવામાં આવે છે । (વર્તમાનાયે જૂત) પક્ષીઓની પક્તિની
માળા રૂપે સંભાળના કરોછે માટે ઉત્પ્રેક્ષાસ્થ કાર. આ જ્ઞાન દ અનુભવ
વાના સમયમાં પોતાની વાલાલી દ્રોપદી હાંજર હોત તો તેને ખુશી થતી
દેખી અધિક જ્ઞાન દ થાત પણ તે નથી તેનો શોક કરે છે પાચાલી ઈં

૧ શ્લોક—માલિની કોકિલા—કોયલ પ્રતિધ્વનિ—સામે આવજા—

પડ્યા કોયલાના ' ફૂંડુ અવાજના પડ્યામાંથી એવો ઉચ્ચાર નીકળે છે કે
' ફૂંડુ હું હું હું ! જાણે પડ્યા એમ કહતો હોય કે ' તારો અવાજ સાંભ
ળનારો હું છું સુરસ ધન—સારા (શુ મારાં રસવાળી અને સરલ (સી
ધા સ્વભાવવાળી) મેના શુકનું (પોપટનું) હાસ્ય કરતી (કરેછે) તથા પ્રણય
ક્રોધ (પ્રેમની રીસથી) પ્રણત (નમેલી) થઈને પોતાની દૃષ્ટિને થી નીચી
ધરતી (ધરેછે) । —મેના જાણે પોપટને હસતી હોય અને પક્ષી તેની
સાથે રીસાળેખીયું જોતી હોય, તેવી દેખાય છે । અહીં ભીમના મનપર
આ વનની સુગંધી કોયલાના શબ્દ પોપટ અને મેના વગેરે પક્ષીઓનો
દેખાવ એ આદિ શુ મારના ઉદોપને ની અસર થયેલી વર્ણવી છે અને
' પાચાલી પાસે નથી ' એમ પણ વર્ણવ્યું છે માટે વિગત બા શુ માર વર્ણુ
યા છે આવી રીતે શુ મા ના ભાવ વર્ણુને કવિએ બતાવી આપ્યું છે કે

(કાન દઈ) વાહ ! ઘણા જાણ વાતો કરતા હોય એમ સંભળાય છે. ત્યારે તો આદ્ય હું તેમને જઈ મળી કુબેરની કમળવાળી તલાવડી ક્યાં છે તે પૂછી નક્કી કરું. (એટલું બોલી આદ્યો ગમ્યછે.)

(તલાવડીની પાછળ બેઠેલા અસંખ્યાત યક્ષેશ્વરના અનુચરો અને પાછળથી સ્વેચ્છિત કમળો જોઈ ખુશી થતો બીમ પ્રવેશ કરે છે). (છ)

ઈંદ્રદુમ્ન—અહો મણિગ્રીવ ! પેલા જટામુરના બ્રાતા ઘટામુરને કોઈ ઉન્મત્ત માનવે એવો માર્યો છે કે ભીડી પણ શકતો નથી. (જ)

કિન્નરેશ્વર—અહ્યા મણિગ્રીવ ! આપણા વનનું રક્ષણ કરનારી વનદેવી તારી સાથે જે વાતચીત કરતી હતી તે આજ વાત હતી કે ? (ઘ)

નીલધોત—હા હા, એ નહિ ત્યારે બીજું શું ? એ તો પં-

બીમનું મન રોદ્રના સ્થાપિભાવ કોષથી તપી ગયેલું નથી, પણ પીરના સ્થાપિભાવ ઉત્સાહથી સ્વચ્છ અને બળવાન છે. અર્થાત્ બીમના કોષનું પાછળ ધયેલું વર્ણન જોઈને દાહ એમ ધારે કે અહીં કવિએ રોદ્રસ વર્ણનો છે, તો તેની તે બૂલ આથી દૂર થાય છે દ્રૌપદીને અર્થે કમળ લાવી આપીને તેને ખુશ કરના રૂપ બીમનો ઉત્સાહ દહી મદ નથી પડતો, એવી બ્યંજના પણ દ્રૌપદીનું સ્મરણ કરાવીને કવિએ ઉત્પન્ન કરી છે.

(છ) પ્રવેશ ૩ જો—કમળવાળી તલાવડીનો દેખાવ. અસંખ્યાત—સંખ્યા વગરના—ઘણા. યક્ષેશ્વર—કુબેર. અનુચરો—સેવકોઃ સ્વેચ્છિત—ચોતે ઇચ્છેલાં.

(જ) ઈંદ્રદુમ્ન—કુબેરના એક અનુચરનું નામ. મણિગ્રીવ—કુબેરના એક અનુચરનું નામ. (ઘ) કિન્નરેશ્વર—કુબેરના એક કિન્નર નાનિના અનુચરનું નામ.

હી આપણા અધ્યક્ષ પાસે ગઈ અને કહ્યું કે યક્ષેશ્વરના વિહાર સ્થાનમાંથી કમળ લેવા એક વિદ્વાન અને દીર્ઘકાય પુરુષ આવે છે જે મારાથી સર્વ પ્રકારનું યત્ન કરવા સતા રોકાયો નહિ અને મારા ઘટામુરને પણ મરણુતોલ માર માવા, માટે માર રક્ષણ કરે અને તેમ તમાર સાથે (જ)

કિન્નરેશ્વર—ત્યારે આપણા અધ્યક્ષે તેનું શું કહ્યું ?

વિદ્યુન્માલિ—અરે એ શું જાણે છે ? લેને હું જ કહું અધ્યક્ષે તેને કહ્યું કે તું તારું સભાજનને અમારી ચિંતા તારે કરવી નહિ, માત્ર ગની માટી કાપા જોઈ સિંહને કંઈ શોધવાનું કારણ છે ? કિંતુ શૃંગાલને તો શોધ શાય ખરો (ટ)

સર્વે—વાહવા ! વાહ ! શો સરસ ઉત્તર આપ્યો છે !

કોકિલદેશ્વર—યજ્ઞ હવે અટકી આ પ્રાણની માળાઓ પૂરી કરો, નીકર હવડા યક્ષેશ્વર માટે ખાતુણા આવી કામુકા કેશ કે લાવો.

(જ) નીનદોત—કુબેરના એક અનુચરનું નામ વિહારસ્થાનમાંથી—વિહાર કરવાના સ્થાન રૂપ તનાનડીમાંથી તેમ—તેની જ રીતે જેવી રીતે તમારે માર એ વિકાસ અને દીર્ઘમય પુરુષથી રક્ષણ કરવું ધટે છે તેમ તમારી તનાનડી તમારે માગવની પણ ધટે છે અથાત્ એ તમને પણ ભય ઉત્પન્ન કરે એવો બળવાન છે એ દનનિ.

(ટ) વિદ્યુન્માની—એક યક્ષ (કુબેરનો અનુચર) માત્ર ગની ઇ—અથાત્ અમે સિંહ જેવા મનનારુઢિરે માટે અમને તે દીર્ઘમય પુરુષનો ભય નથી પણ તારા જેવી (વનદેવતા જેવી) બીહીકણુ શિશુને સમાવનાર છે માત્ર મ—હાથી સુમાન—સિંહાળ

કિનારા મણિના કરમતી કર્યા, શોભા ન આવી લહી ! !
આ શુ પર્વત મોઢ ઝૂમી ઝઝૂમી, દહાંત વિચારતા !
વાયુ સ્વચ્છ કરે ન કદંભ દિસે, શો લોભ તે ધારતા. ૮

અરે આ પર્વતની સપાટી પર રહેલી અદ્ભુત દેખાવવાળી પદ્મિ-
નીને જોઈ કિયો માનવ મોહ ન પામે ! આખા સુગંધીવન વિંટલાયલી
હસ, કાર ડવ, ચક્રવાકાદિએ સેવેલી અને જલપ્રિય પક્ષીઓએ ગીત
કરી કમલની રજ જેમા નામેલી એવી તલાવડીના ઉપભોગ /
કુખેર અથવા નરેશ્વર ભીમ વિના બીજે કોણ કરે ? (એવે
સંખ્યાત રક્ષકોને જોઈ) હા ડીક; અહીં યુદ્ધમસંગ
માટે હું મથમ જલપાન કરી લઉં (તલાવડીમા જીતરી)
આહાહા ! શુ જળ છે !—(૮)

શ્લોક.

શીતળ નિર્મળ હૃદયકં, કેવુ સ્વાદિષ્ઠ ઇંદ્ર જળ
ધન્ય તું ધન્ય ધનેશ્વર, ઇંદ્રાદિકે નવ તુંજયકી

૮ શ્લોક—શાદૂલવિકીડિત, કલ્પ-અભ્યક્ત અને મધુર
મતવાળા શોભા ઇન્દ્ર—આવી શોભા મે કોઈ જગોએ
ઇન્દ્ર—શુ આ પર્વતો પોતેજ તલાવડીથી ખુશ થઇ ઝૂં
ઇન્દ્ર છે ! ! વાયુ ઇન્દ્ર—વાયુ આ સ્થળને અથવા
સ્વચ્છ કરે છે, તથા તેમા કાદવ દેખાતો નથી, માટે એ
સોમ ધારતા હશે ! અર્થાત્ જાણે કાંઈ લાભ થવાની
પૂરક સ્વચ્છતા રાખી હોય તેમ વાયુ આ સ્થળને સ્વ

(૮) નરેશ્વર—મહાધન્યો ઇશ્વર—નરપતિ. ૯
ના શુષ્ક વર્ણ છે શીતળ ઇન્દ્ર ઇન્દ્રિ—વાહન—ગ્રી

(આ પ્રકારે અનેક સુખના અભિનયદર્શક વ્યવસ્થામાં કરી તેનું પુનઃ પુનઃ પાન કરી રત્ના પછે પદ્મ મંદળ કરવાની ઇચ્છાવાળો તે ધરો, તે સમયે તેને કુબેરના અનુચરો આ પ્રમાણે તિરસ્કારપૂર્વક વચનો કહી અટકાવવા દોડી આવ્યા.) (૮)

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(એકાએક પ્રવેશ કરી, જોઈ) , અરે મૂઢ યક્ષા ! તથા કેાધવશા નામક દાનવો ! અને કિન્નરો ! તમે આજીવંત નનર રાખ્યા વગરન કામ કરનારા છો કે કેમ ? તમારું મુખ્ય કર્તવ્ય તો એ છે કે તમારે આ પદ્મિનીનું રક્ષણ કરવું. તે લૂછી નહ કં'વાતા, નિરોગીના બપોળ રૂપ શું દર્શાવે મુખો છો ? કે કંઈ બીજાએ સરન રાખી છો ? (૯)

અનુચરો—(સંગતી માળાઓ બધી નનર દોવાળી) અધિક ! અહીં બીજું શું આવરણા જોગ કાર્ય અમે ન આવશ્યક કે દર્શાવે.

* (૮) અનેક સુખના ઇન્દ્રિયની પ્રગટા એવી રીતે કરી કે જ્યાં અનેક પ્રકારના સુખના અભિનય લેવામાં આવે. પદ્મ—ક્રમશઃ તે સમયે ઇન્દ્રિય—(હવે પછી પદ્મિનીયક્ષા યક્ષ અને તેના દાસ નીચેના પદ્મિની-યક્ષક અનુચરોનો સવાદ વર્ણવશે. એ સંવાદની અંતે બીજા ક્રમશઃ લેવાની ઇચ્છાવાળો ધરો તથા અનુચરો તેને અટકાવવા દોડ્યા, એમ મળેલ યોગ્યતા).

(૯) પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—તમારડીનું રક્ષણ કરનારા ધરોનો નામક કેાધવશા—એ નામના કુબેરના એક તમારડીના રક્ષક દાનવો. કં'વાતા ઇન્દ્રિય—જેને કંઈ કામકાજ ન હોય તે જૂનાં મૂલ્યે, એમ લોકો કહે છે આપણ તૂ જૂનાં મૂલ્યનાં એ નિરોગીનો ધરો દોવાળો તેવા ભાવનું જણાય છે. એમ જનાં અર્થ લેનાં જૂનાં મૂલ્યનાં એ પણ એક ઉદ્યોગજ છે અને રૂપ-યોગી છે, માટે જૂના મૂલ્યનારને નિરોગી નામ આપવું અડિન નથી. તેથી યક્ષાધ્યક્ષ કહે છે, કહેવાનો નિરોગીના બપોળ રૂપ ઇન્દ્રિય.

ડિનારા મણિના કરામતીં કર્યાં, શોભા ન આવી લહી । ।

આ શું પર્વત મૌઠ ઝૂમીં ઝૂમી, દહાત વિચારતા ।

વાયુ સ્વચ્છ કરે ન કર્મ દિસે, શો લોભ તે ધારતા. ૮

અરે આ પર્વતની સપાટી પર રહેલી અદ્ભુત દેખાવવાળી પદ્મિ-
નીને જોઈ કિયા માનવ મોહ ન પામે ! આખા સુગંધીવને વિંટલાવણી
હસ, કાર કવ, ચક્રવાકાદિએ સેવેલી અને જલમિથ પક્ષીઓએ ફીડા
કરી કમલની રજ જેમા નામેઝીં એવી તલાવડીના ઉપભોગ મક્ષેશ્વર
કુખેર અથવા નરેશ્વર ભીમ વિના બીજે કોણ કરે ! (એવે ખેઠેલા આ
સંખ્યાત રક્ષકોને જોઈ) હા ઠીક; અહીં યુદ્ધમસગ અવશ્ય આવશે
માટે હું મથમ જલપાન કરી લઈ (તલાવડીમા બેતરી પાણી પીએ છે)
આહાહા ! શું જળ છે !:—(૬)

શ્લોક.

શીતળ નિર્મેળ હાક, કેવુ સ્વાદિષ્ટ ઇંટ જળ આ છે; •

ધન્ય તુ ધન્ય ધનેશ્વર, ઇંદ્રાદિક નવ તુ જથકીં સુખિયા છે । ૯

૮ શ્લોક—શાદૂલવિકીડિત કવ—અવ્યક્ત અને મધુર કરામતી—કરા-
મતનાળા શોભા છં—આરી શોભા મે કોઈ જગોએ ફીડી નથી । દેહાત
છં—શું આ પર્વતો પોતેજ તલાવડીથી ખુશ થઈ ઝૂમી તેમાં પડી દેહાત
• ઇચ્છે છે । વાયુ છં—વાયુ આ સ્થળને અથવા તલાવડીમા જળને
સ્વચ્છ કરે છે, તથા તેમા કાદવ દેખાતો નથી, માટે એમ કરવામા વાયુ શો
લોભ ધારતા હશે । અર્થાત્ જલે કામ લાભ થવાની આરાધી ઉત્સાહ-
પૂર્વક સ્વચ્છતા રાખી દોષ તેમ વાયુ આ સ્થળને સ્વચ્છ કરે છે । ।

(૬) નરેશ્વર—મનુષ્યનો ઇશ્વર—નરપતિ ૯ શ્લોક—ગીતિ જળ-
ના ગુણ વર્ણે છે શીતળ છં ઇંટ—વાહાવુ—પ્રીતિકર.

(આ પ્રકારે અનેક સુખના અગ્નિનયદરેકે જલપ્રસારા કરી તેનું પુનઃ પુનઃ પાન કરી રવા પછે પદ્મ મંદળ કરવાની ઇચ્છાવાળો તે થયો, તે સમયે તેને કુબેરના અનુચરો આ પ્રમાણે તિરસ્કારપૂર્વક વચનો કહી આટકાવવા દોડી આવ્યા.) (૮)

પદ્મિનીયદ્વાધ્યક્ષ—(એકાએક પ્રવેશ કરી, જોઈ) અરે મૂક થઈો ! તથા ક્રોધવશા નામકે દાનવો ! અને કિન્નરો ! તમે આવનુગાવનુ નજર રાખ્યા વગરજ કામ કરનારા છો કે કેમ ? તમારું મુખ્ય કર્તવ્ય તો એ છે કે તમારે આ પદ્મિનીનું રક્ષણ કરવું. તે ભૂલી જઈ કે'વાતા નિરંદોગીના બાણ રૂપ શું ફાંજ ગુ થો છો ? કે કંઈ બીજાએ સ્વરત શખો છો ? (૭)

અનુચરો—(ઝૂંઘાતી માગાઓ બહી નજર દોવાથી) અધ્યક્ષ ! અહીં બીજું શું આવરવા જોગ કાર્ય અમે ન આવશ્યું કે ફાંજ

• (૮) અનેક સુખના ઇ—જળની પ્રસારા એવી રીતે કરી કે જ્યાં અનેક પ્રકારના સુખના અગ્નિનય જોવામાં આવે. પદ્મ—કમળ. તે સમયે ઇ—(હવે પછી પદ્મિનીયદ્વાધ્યક્ષ અને તેના દાસ નીચેના પદ્મિની-રક્ષક અનુચરોનો સંવાદ વર્ણવશે. એ સંવાદની અંતે બીજા કમળ સેવાની ઇચ્છાવાળો થયો તથા અનુચરો તેને આટકાવવા દોડ્યા, એમ સર્વથા યોજવો).

(૯) પદ્મિનીયદ્વાધ્યક્ષ—તમાવડીનું રક્ષણ કરનાર થયોનો નામક ક્રોધવશા—એ નામના કુબેરના મેવક તમાવડીના રક્ષક દાનવો. કે'વાતા ઇ—જોને કાંઈ કામકાજ ન હોય તે જૂલાં ગૂંથે, એમ લોકો કહે છે અર્થાત્ જૂલાં ગૂંથવાં એ નિરંદોગીના ધંધો દોવાથી તેવા એમનું બાણ છે. એમ છતાં અરે જોનાં જૂલાં ગૂંથવાં એ પણ એક ઉદ્યોગજ છે અને ઉપયોગી છે, માટે જૂલા ગૂંથનારને નિરંદોગી નામ આપવું પ્રદિત નથી. તેથી મદ્યધ્વજ કહે છે કે, કહેવાળો નિરંદોગીના બાણ રૂપ ઇ.

ગુપ્તો છો કહી કપકો દેવા લાગ્યા છો ! આય કામ આપનીજ આજ્ઞાનું
છે કે અમે અમારા મનથી કરવા બેઠા છીએ ? પરમેશ્વર માથે રાખી
કાંક તો વિચાર કરો ! (ત)

પદ્મિનીયક્ષાદ્યક્ષ—(સકોપ) અરે શો વિચાર કરાવો છો ?
જરા ઉત્તુ જોઈને બોલશો કે એમને એમજ ! જુઓ પક્ષો મૃગ-
ચર્મવાળો સતાં સુવર્ણ બાજુગ ધ્વ ધારણ કરેલો, શસ્ત્રાશ્ર સજેલો,
અર્થકર પરાક્રમવાળો, શૂરવીર અને શંકાવિનાનો યદ્ય તથા તમે સર્વને
તૃપ્તિપ્રદ લેખી, પદ્મિનીના જળનું પુનઃ પુનઃ પાન કરી રહ્યો છે; અરે
ઐટલાધીએ કો ક્યાં નિવૃત્તિ પામે છે ! ! જુઓ જુઓ કમળ તોડવા
લાગ્યા ! તમે એને સત્વર પૂછો કે એ અહીં શામાટે આવ્યો છે ? (ધ)

અનુચરો—(બીમને જોઈ તેની કને દોડી જઈ) અહો મહા-
બાહુ ! મહાતેજસ્વી ! મહામતિમાન મુનિસમાન વેપવાળા ! અને
શસ્ત્રાશ્ર સજેલો ! તમે કોણ છો ? કોણ છો ? અને અહીં શા કાને આ-
વ્યા છો ? (ર)

ભીમ—ભીમ નામનો પાંડવ અને ધર્મરાજનો અનુજ કરેલી
પ્રતિજ્ઞા પાળવા બદરીવનમાં આવી રહેલો મને માનો. અહીં આવવાનું
પ્રયોજન આ પક્ષ લઈ જઈ મિથ્યાને પ્રસન્ન કરવી ઐટલુંજ છે. (ધ)

(ત) મનથી—મનથી કદીને—અમારી સ્વેચ્છાથીજ. (ધ) બીમને
જણાવીને કહે છે: જુઓ ધૃ.

(ર) અનુચરો બીમને જોઈ એકએક તેના તેજમાં દબાઈને તેને
વિનયપૂર્વક પૂછે છે, એમ જણાવવાને આ જાપણુમાં મહાતેજસ્વી આદિ
રાષ્ટ્રો અનુચરોના મુખથી કદાવ્યા છે.

(ધ) અનુચર—નાનો જાણ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા—(કમળ લેવારૂપ)
બદરીવનમાં—એ નામની દિગ્ગામ્યપરની જગ્યામાં.

અનુચરો—અહો નરવર ! આ યક્ષેશ્વરને કીડા કરવાનું અતિ પ્રિય અથળ છે. આમાં માનવ વિહાર કરના મમર્થ નથી. યક્ષો, ગંધર્વો અપ્સરાઓ, સુનિઓ અને દેવતાઓ પણ કુખેરની આસા વિના આ જળનું પાન કરવા કે એમાં કીડા કરવા શકિતમાન નથી (ન)

ભીમ—અને કંદાપિ કોઇ શકિતમાનુષ્યો તો તેનું શું થાય તેય બેજે બેગું કહીજ દોને ! (વ)

અનુચરો—(સદાપ) અરે ભક્ષાં માણસ ! એમાં તે કે'વાનું શું છે ? ધનદની અવગણના કરી આમાં વિહાર કરનાર નાશ પામે નાશ ! અદ્યા ! અમારી સાથે વાત કરતો જાય છે અને કમળ તોડતો જાય છે કેમ ! વાહરે વાહ ! ! (જ)

ભીમ—અરે મેં તમને કહ્યુંકની કે હું ધર્મરાજનો ભાઈ ભીમ-સેન છું ! ! શુ તમે તે વૃકોદરને નથી જાણતા કે અદ્યા પેલા કહી જવવા ઇચ્છો છો ? (ઘ)

અનુચરો—વાહરે અદ્યા ! કે'છે કે હું ધર્મરાજનો જ્ઞાતા છું અને કુખેરનો અનાદર કરી જાગાતકારે બિસપ્રસૂન લેવા ઇચ્છે છે ! ! (ઙ)

(ન) નરવર—ઉત્તમ પુરુષ. તક્ષાવડીની મહત્તા તથા ભીમની તેમાં પેસવાની અપોગ્યતા વર્ણુ છે. આ યક્ષેશ્વરને ઇ.

(વ) ભીમનો હિંદત જ્ઞાન વર્ણુ છે. અને ઇ. (જ) ભીમનો અનુચરોએ કરેલો તિરસ્કાર વર્ણુ છે. અરે ઇ.

(ઘ) અનુચરોએ કરેલો તિરસ્કાર સાંભળી ભીમને થયેલો ક્રોધ બાજિત કરે છે. શુ તમે ઇ. (ઙ) બિસપ્રસૂન—કમળનાં ફલ.

ભીમ—કેમ, ધર્મરાજનો પ્રાતા આ કમળ ન લઇ શકે ?

અનુચરો—અરે ધર્મરાજનો લાઇ તો શું પણ સાક્ષાત્ પુરંદરનો પુત્ર પણ ધનેશ્વરની આજ્ઞા વિના અમો સતાં આ સ્થળના સામું જોવાનેય સમર્થ નજ થઇ શકે ! ! (મ)

ભીમ—ખરું લાઇ ખરું ! તમારું કે'વું ખરું છે, પરંતુ હું અહીં આટલામાં તમારા કુબેરને જોતો નથી અને કદાપિ જોઈ તથાપિ આ કમળ લેવા તેની યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી ! !

અનુચરો—કેમ નથી ઇચ્છતો ? ઇચ્છવું પડશે.

ભીમ—ઇચ્છવું પડશે ત્યારે જોઈ લઇશું. પરંતુ તમે જોઈશું નથી જાણતા કે રાજા કોઇની યાચના કરતા નથી. અને ક્ષત્રિયનો વિશેષ ધર્મ પણ છે કે કોઇની યાચના કરવી નહિ. ત્યારે શું તમે યક્ષેશ્વરના અનુચર થઇ ક્ષત્રિયનો ધર્મ ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છો છો ? (ધ)

અનુચરો—અરે ક્ષત્રીધર્મધારી ! કે' કે', તુજ કે' કે' ક્ષત્રી-જો પારકું લેવાની ઇચ્છાવાળા ત્યારે હોય છે ? (ર)

ભીમ—સત્ય છે, તમારું કે'વું સત્ય છે, ક્ષત્રીજો એવાજ હોય છે અને હું પણ એવાજ છું. (ળ)

(મ) પુરંદરનો પુત્ર—ઇન્દ્રનો પુત્ર જયંત. (ધ) વિરોધ—ખામ—બીજી વર્ણને લાગુ ન પડે એવો. યાચના કરવા રૂપ આશ્ચર્ય મારી પાતે કરાવવા ઇચ્છનારા તમે અન્યાયી છો, એમ સૂચવનારું વાક્ય કહે છે ત્યારે છં.

(ર) ક્ષત્રીધર્મધારી—(વહેલકિત). અર્થાત્ તું ક્ષત્રિયધર્મ ધારણ કરવાનું હોજી માત્ર કહે છે, નહિતો આવી પારકી વસ્તુ લેવાની ઇચ્છા કેમ કરે ? (ળ) એવાજ—પારકું લેવાની ઇચ્છા ન કરે એવા.

અનુચરો—અત્યા ! કેમ કરી એવો છું ? પારકી પદ્મિનીમાં વિના પૂછ્યે વિહાર કરેછે અને “સદ્કાઇમાંથી તો હાથ કાઢતો નથી !”

ભીમ—(સરિમત) અનુચરો ! આ પદ્મિની મહાત્મા કુબેરની ક્યારે છે ? આ તો નગજરાણી ઉત્પન્ન થયેલી છે, કંઈ કુબેરની કરામતથી કે તેના સ્થાનકથી ઉપજેલી નથી !

અનુચરો—તે પૂછવાનો તારો શું અધિકાર છે :

ભીમ—શાંત પાપ. ગિરિના જરાણી ઉત્પન્ન થયેલી તલાવહીનો ઉપભોગ કરવાને સર્વભૂત પ્રાણીઓનો એક સરખો અધિકાર છે. એટલે પછે કોઇને કોઇની ચાચના કરવાની રે'તીજ નથી. (એમ કહી થણું કમળ તોડી બગલમાં મારેછે.) (૪)

અનુચરો—અરે મરણધર્મવાળા માનવ ! શું તું અમારી અવગણના કરેછે ? ત્યારે તો લે, લે તો જા ! (એટલું બોલી સર્વે જથ્થા ભીમ પ્રેર ચઢી આવેછે અને તેના પર ખર્જૂ, તોમર, પદ્મિણી, બાણ, પાંચ, આદિક અનેક શસ્ત્રોનો વરસાદ કરેછે; અને ભીમ તે કશાને ન મથુકારતાં કમળ તોડી એકઠાંજ કર્યા કરેછે. તે જોઈ)

અધ્યક્ષ—(સકોપ) અરે મૂઠ માનવ ! શું તું સર્વેની અવગણના કરેછે ? (એટલું બોલી ભીમને અનેક બાણથી વીંધેછે અને તેથી અરયાને લાગેલા ધાયો જેમ મિલ જમણો બનિષ્ટ અને કોપાવિષ્ટ થાયછે તેમ થઈ તે સિંહનાદ કરેછે અને તે શબ્દમા દનુમાન પોતાનો શબ્દ પૂરેછે તથા નિકટ આવી પહોંચેલા ઘટોત્કચ પોતાના પિતાનો ગ્વર ઓળખી પોતે પોતાના અનુચરો સહિત સિંહનાદ કરેછે જેથી અસંખ્યાત યજ્ઞો પૃથ્વી પર પડી

(૪) શાંત પાપ—શિવ શિવ !—અર્થાત્ તમે એ શુ અચ્ચુરું બોલ્યા ! ભૂત—ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થ

જાય છે અને તેમનો અધ્યક્ષ મહાજય પામી આકાશ ગાગે યદ્ય કુબેરને સ
આચાર કે'વા જાય છે) (જ)

ઘટોત્કચ—(ખજો બેસાડેની કૃષ્ણા સહ પ્રવેશ કરી આવતા
યુધિષ્ઠિર સામું જોઈ) અહો મહારાજાધિરાજ ! મારા પિતાશ્રીએ આ
(પડેલા બિહોને બતાવી) અનેક શૂરવીરોને મારી પોતાનું કામ કરી કીધું
જાણાય છે ! અરે ! મને ધિ કાર છે કે હું સાથે છતાં તેમને આવે મસગે
કંઈ પણ સાહાય કરી શક્યો નહિ ! !

શ્લોક.

મૃત હું શે થયો ઉત્પન્ન,
નવ જનની કરીજ પ્રસન્ન;
જન કે જાણિયો ના શૂર,
જન કે' ગૂમાવ્યુ સૌ નૂર.

૧૦

અપ્પા મને ઉત્પન્ન કરનાર આવા પણ કેન ન હોય—

શ્લોક.

શે કાળ કરતાજ કાળ મા'ય,

(જ) અરથાને—કૃષ્ણાએ—મર્મમ્થજમા કોપાવિષ્ટ—કોપમુક્ત
પૃથ્વીપર પડી જાતે—(નાદના બચથી ભૂંઠિત યદ્યને) હનુમાન, ઘટોત્ક
ચ, યુધિષ્ઠિર, વગેરે પાતકારા વેરલા બીજને અહીં એજ કાર્ય (કમળ
સેના રૂપ) કરવામા ઉપયોગી કર્યા છે માટે નિર્વહણ સધિ વર્ણાયો છે

૧૦ શ્લોક—ઉદ્યોરછદ જનની—માતા—ક્રોધદી જનક—પિતાએ
—બીમે જનક—અને તેથી મે સૌ નર ગુમાવ્યુ એમ સૌ જન કે—
દર્શો

માગે કહોજ કિયે ઉપાય ?

જે કાળ તેતણી સાગ્ય થાય,

કો' કયમ કરી તે કરતા મનાય ?

૧૧

ગુ(ધ)ઉઠર— (મરણ પામી પડેલા યક્ષને જોઈ સમેદ) અરે સા-
હસકર્મપ્રિયજ્ઞાતા ! આ યક્ષોને હણી તે યક્ષશ્વરના કેવો મંહૂં અ-
પરાધ કર્યો છે ! (જે હાથ જોડી નમન કરી) અહો ધનશ્વર ! અમારો
અપરાધ ક્ષમા કરો ક્ષમા કરો. (૫)

શ્લોક.

મતાપી કુબેર પિતાશ્ર સમાન,

ક્ષમાધર યક્ષપતિ મતિમાન;

સુતે કરિયા અપરાધ મહાન,

પિતા ન ગણે ગણુના ગુણવાન

૧૨

૧૧ શ્લોક— યક્ષધરી ૭૬ શી ૫૦—જે કાળના પશુ કર્તા (ઉત્પન્ન
કરનાર) હોય તે કાળની સાદાય કિયા ઉપાયથી માગે ? અર્થાત્ નજ
માગે હું ધરેલકય કાળરૂપ છું અને મારા પિતા બીમ કાળના કર્તારૂપ
છે, માટે તે મારી સાદાય શું કરવા માગે ? જે ૫૦—જે કાળના કર્તાને
કાળ સાદાય થાય તો પછી તે (કાળકર્તા) પુરૂષ કાળના કર્તા શી રીતે
મનાય ? ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુ કરતા ઉત્પન્ન કરનાર સહ સમર્થજ હોવો
જોઈએ, એ સામાન્ય વાતનું અવગણન કરીને વિશેષ વાત કહી છે માટે
વિકસ્વરસકાર. (૫) સાહસકર્મપ્રિય—સાહમ કર્મ જોને વાહાનુ છે
એવો.

૧૨ શ્લોક— મોતીદામ ક્ષમાધર—ક્ષમાર્ણવિવાળા અયચા પૃદી
ધોરણ કરનારા—રાજ (કુબેરને રાજ કહેવામાં આવે છે) હે પ્રતાપી
ક્ષમાધર મતિમાન યક્ષપતિ કુબેર ! તમે પિતાશ્ર સમાન છો પિતા સમાન

(એવે પાચાલી, નકુલ, સહદેવ, વસંતિકા, રમરવર્ધનક, ધૌમ્ય, લોમશ અને બીજા કેટલાક આલ્લેખો રાક્ષસાગ્રહ થઈ એક પછી એક એમ અતુકને પ્રવેશ કરેછે) (સ)

પાંચાલી—(યથેલો યક્ષધાત જોઈ) હાય હાય ! શું અજાત-

શત્રુ મહારોકાગ્રસ્ત દેખાયછે તેથી એમ તો કાંઈ નહિ થયું હોય કે મારા પતિએ મારું પ્રિય કરવા આ કર્મ આચર્યું હોય ! ! (નિશ્વાસના-બી) હરહર ! મહુ ! જો એમ થયું હોય તો પછે આ પાપ કર્મ કરાવનારી હું જ મનાઉં ! ! (એટલું બોલી માથે હાથ દઈ બેસી જાયછે). (હ)

નકુલસહદેવ—(આમ તેમ શોધ કરતાં જીમને કમળ તોડતો

છે માટે અમો પુત્રના અપરાધ ક્ષમા કરો. કાંતી પેટે તે દૃષ્ટાંતથી કહેછે સુતે ઈં. અહીં કુબેર અને પાડવો તથા પિતા અને પુત્ર એ બન્ને વચ્ચે બિબપ્રતિબિબ ભાવ વર્ણાયો છે માટે દૃષ્ટાંતાલંકાર. ક્ષમાધર શબ્દ બે અર્થવાળો છે માટે શ્લેષાલંકાર. ક્ષમાધર છે માટે ક્ષમા કરશો, એના અભિપ્રાયથી ક્ષમાધર કહ્યા છે માટે પરિકરણાંકુરાલંકાર. આ કર્મિતાની અર્થ સ્ફુટ અદણ કરી શકાય છે માટે પ્રસાદ નામે ગુણ વર્ણાયો છે. વળી એમાં વ, ક્ષ, મળ, વગેરે અક્ષરોની પુનરુક્તિથી કવિતા સુદર લાગે છે માટે આધુર્ય નામે ગુણ છે ઉપર પ્રમાણે અવકાર અને ગુણનો યોગ થયો છે માટે શૌભા નામે નાટકવક્ષણ વર્ણાયું છે કુધિષ્ઠિરે આ શ્લોકથી કુબેરની આરાધના કરી છે માટે નિર્દયસધિનુ પ્રસાદ નામે અગ વર્ણાયું છે.

(સ) રાક્ષસાગ્રહ—રાક્ષસપર બેઠેલા. (હ) પાપ કર્મ કરાવનારી હું જ મનાઉં—એ વાક્યથી કમળ લાવના રૂપ બીજાનું ફરી કથન થયું છે માટે નિર્દયજન્ય વિનું અધિ નામે અગ વર્ણાયું છે.

અને તેને વારંવાર ગજુતો જોવાથી યુધિષ્ઠિર કને જઈ) અહો જયેન્દ્ર
પ્રાતા ! મહાત્મા ભીમસેન જુઓ પેલી પદ્મિનીમાયી પદ્મ ઉપાડતા લીલા
કરી રહ્યા છે ! (યુધિષ્ઠિર, દ્રૌપદી, ધૌમ્યસોમશ આદિ સર્વે જણ તમાવડી
બણી ઉંચાં ડોકાં કરી જુઓ છે અને ભીમને ઝોળખી ધૌમ્યાચાર્ય તેને આ
પ્રભાણે કહે છે). (૧૪)

ધૌમ્ય — અહો વત્સ જુકોદર ! હવે નિવૃત્તિ પામ્ય નિવૃત્તિ ! !
જે કહ્યું છે કે :—

શ્લોક.

“ અતિશે લોભ તે જાણો, પાપનું મૂળ ” પૃથ્વીમાં;
માન ઘોકે ઘણું તેને, સૌ અનુકૂળ પૃથ્વીમાં. ૧૩

ભીમ — (તેના સાથે ન જોતાં) હવે શું માયા રચી મારા આ-
ચાર્ય ધૌમ્યને શીખામણે દેવા લાગ્યા કે ! વાઈ કીક છે ! માયા કરનારની
કાયા ક્યાં મુધી અચળ રહે ! (ભીમનું સામે ન જોતાં એવું બોલવું
સામળી કંપતા કંપતા ધૌમ્ય ધર્મરાજ કને જતા રહે છે.) (૧૫)

લોમશ — (યુધિષ્ઠિરને ચિંતાતુર જોઈ) વત્સ ! હવે ચિંતા કુશ-
વાતું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

(૧૬) ગજુતો — આ સંજ્ઞથી ભીમ પોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે દમ્ભર
કમળ પૂરાં લેતે, એમ બહિષ્કૃત કરું છે લીલા — ગમ્ભત. ૧૩. શ્લોક —
અનુકૂળ અતિશે છે — લોકોસ્તિ અવકાર.

(૧૭) ધૌમ્યનું વચન સામળી ભીમ તેને બક્ષોની માયા સમજી કહે
છે : દવે શું ઈન્દ્ર. કંપતા કંપતા — (રખેને અને માયાવી જ્ઞા સમજી ભીમ
મારી નાખે ! એવા બયથી).

યુધિષ્ઠિર—મહર્ષિ ! એમ કેમ બોલોછો ? આ શું અને યક્ષેશ્વરનો આંછો અપરાધ કયો છે ?

લોમશ—વત્સ અજાતરાત્રુ ! જ્યારે મુદૈવ શાયછે ત્યારે સર્વ અવળી કૃતિ પાણી સવળી ચઈ કુળેછે. એ મારા વચન પર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો જો જો:—

શ્લોક.

ધરણીતલ વિધે જો, યાનમાં બેસી આવે,
(તુજ) ધનક મન મનાવા, પાર્યંત સાથ લાવે;
ધરમ શરમ તારો, બીક સોને બતાવે,
અધિક અધિક આપી, સુખ એ ઉપજાવે. ૧૪

યુધિષ્ઠિર—(આત્મંત હર્ષ સહિત) શું શું મહારાજ ! મહાત્મા યક્ષેશ્વર અમારા પર અનુગ્રહ કરવા છૂટેછે ! અને તેમની સાથે શું મારો અર્જુન અર્જુન પાણી આવેછે. મહર્ષિ ! તે ક્યાં છે ક્યાં છે ? (ગા)

૧૪ શ્લોક—માલિની. ધરણીતલ વિધે—પૃથ્વી ઉપર. યાનમાં—વાહનમાં કે વિમાનમાં. ધરમ છ—હે ધર્મ ! તારો ધર્મરૂપી શરમ (શ્રમ) સોને બીક બતાવે છે—તારા ધર્માચરણથી શકુ તને બપ પામીને નમે છે. અથવા તારો ધર્મરૂપી શરમ (શર્મ—શાંતતા) સોને બીક બતાવે છે અને આપી (તારા ધરમશરમથી) એ (કુળેર) તને અધિક અધિક સુખ ઉપજાવે છે ! યુધિષ્ઠિરના કુઃખની નિવૃત્તિ વણી છે માટે નિર્વહણસંધિનું સમય નામે અગા.

(ગા) યુધિષ્ઠિરનો આત્મંત હર્ષ બતાવવાને અર્જુન રાખેલી દિશકિત કરી છે.

લોમશ—પતાપી પૃથ્વીરા ! તમારા પર અનુગ્રહ કરવાને
પદ્મેશ્વર નથી આવતા પરંતુ તમારા ધર્મ દેવથી તમારું મન સર્વ મકારે
શાંત કરવા અને તમારી વાંચેલી યજ્ઞુને આપતાં યજ્ઞાગ્નિઆહ કરી વાર
લગાડી તેની ક્ષમા માગવા અને તે લોમ આપમે કું નહિ એવી શંકા
થતાં ધનદૈવર જાતે હૃદયોકમાં જઈ અર્જુનને સાથે લઈ તમારું મન
મનાવવા આવેછે જુઓ. આ જન્મે આવ્યા. (એવે અર્જુન તથા કુમેર
આકાશ માર્ગથી વિમાનમાં બેસી પ્રવેશ કરેછે અને સર્વ જમ્બુ દ્વર્ષિયાં થઈ,
ચિત્રવત જોવા કરેછે.) (૪)

અર્જુન—(મર્દ પોતાનાંને જોઈ વિમાનમાંથી સત્તર ઉતરી પડી
પ્રથમ ધૌમ્ય લોમશને તથા પછી કુધિષ્ઠિરને પગે લાગેછે અને પશ્ચિમીમાં
કાઈને પણ ન જોતા જામા રહેલા જીમને જોઈ તેના બધી દોડી જઈ,
જાતા ! હું સેવક અર્જુન તમને નમન કરું છું. એમ બોલતો તમા-
વડીમાં જઈ જીમને પગે લાગેછે).

ભીમ—(અર્જુનને નિહાળી જોઈ તેને ચિન્તાકિંકરી ઝાળખી
સદર્પે) જાતા ! આજ અમારાં ભાગ્યોદય ! કિંતુ પાંચાલીને પ્રસન્ન
કરવા મારે મદગ્ય ક્રમજ લેવાંછે તેમાં પાંચ જાડી છે તે મને લઈ લેવા દે.
જો તું મારી દષ્ટિથી હવે આવેા જઈશ તો તે મારાથી નહિ લેવાન-
હિ લેવાય (એટલું જોડી પામ ક્રમજ તોડી લઈ અર્જુનને પાતી સરસો,
માખા અત્યંત દર્પે પામેછે) (૫)

આર્જુન—(ધીમેથી) બ્રાત ! યક્ષેશ્વર આવ્યા છે તેમને પ્રણામ કરે.

ભીમ—(આમ તેમ જોતાં યક્ષેશ્વર તથા યુધિષ્ઠિરાદિને જોઈ)
પરંતુ પાર્થ ! તુંજ કહેને કે હું કેવી રીતે પ્રણામ કરું?—

શ્લોક.

અપરાધી જો હું છું, તો તું કે' ક્યમ પ્રણામ સંભવશે;

ક્ષમા કરે તો સારું, ના કે'તાં ક્ષત્રી નામ સંભવશે ? ૧૫

કુબેર—(કને આવી) ધર્માત્મા વૃકોદર ! તમે અમારો અપરાધ કયોજ નથી. કિંતુ આ અમારા અધ્યક્ષે તમારા જેવા ધર્માત્માનો અપરાધ કયો કહેવાય.

અધ્યક્ષ—(સ્વગત) “બાંકિયા સર્પનો બે મગધી મરો” તે આતુંજ નામ (પ્રકાશ) ધનદેશ્વર સત્ય કહે છે.

ભીમ—(સત્વર તત્તાવડીમાંથી નીકળી કુબેરને પ્રણામ કરે છે.)
યક્ષેશ્વર ! આપે અહીં આવી અમને દર્શન દેવા રૂપ અપરિમિત કૃપા કરી છે. (યુધિષ્ઠિરાદિને આવેલાં જોઈ) અહો ! સર્વે જણાં અહીંજ આવી છેને ! (ચા)

પાંચાલી—જ્યાં ધનદેશ્વરનાં અનાયાસ દર્શન થવાનાં હોય,

૧૫ શ્લોક—ગીતિ. કેવી રીતે પ્રણામ કરું એ પ્રશ્નનું કારણ કહે છે :
અપરાધી છું ના ઈ—જો કુબેર મને ક્ષમા નહિ કરે તો પછી ક્ષત્રિય
યદને એવું અપમાન વેકવું એ સંભવજે વાર ? (ચા) અપરિમિત—
અત્યંત.

(સલગજ) જ્યાં પ્રિય પાર્ય પધારવાના હોય અને (સહર્ષ) જ્યાં સ્વે-
ચ્છિત મળવાનું હોય ત્યાં કોણ ન આવે ? (જા)

સ્મરવર્જક—તમે કહ્યું કે કોણ ન આવે ? ત્યારે અમે કહીએ
છીએ કે આ પડેલાં મહદાં જોઈ જી'તો હોય તે ન આવે !

અર્જુન—(સસ્મિત) અહો તમે પણ અહીં આફ્રયા છો કે
શું ? (જોઈ જોતી નકુલ, સહદેવ, ધરોતકચાદિ સર્વને યથાધૃતિ આલિંગન
પ્રેમવચનાદિમહ મળે છે).

કુળેશ્વર—(પડેલા યક્ષો પર અમી દૃષ્ટિથી જુવે છે જોઈ તે સર્વ
એકાએક સહર્ષ જોઈ જોલા યદ્ય સર્વને પ્રણામ કરી ધૃતિ અંગે જોલા રહે છે.)
દેમ મહાપ્રાન્નાશુ ! હવે તો તમારા જેવા આવા મહોત્સવમાં ન આવે
એમ નજા અનેકની ?

સ્મરવર્જક—(નમન કરી) હા ધનશ્વર ! હા. તમે આ'ય તે
કરવા સમર્થ છો.

લોભશ—ત્તરા અન્તતશત્રુ ! મેં મલવાના કહેવાથી તારું આ
મુખાણે પ્રિય કહું છે. ને શ્રવાણ કરચ —(જા)

(જા) ભીમ અને દ્રૌપદીનું પરસ્પર બાપણ છે માટે નિર્વહણ સંધિનું.
પરિબાપણ નામે અંગ વર્ણાયુ છે. અનાધાર—વગર અમે સ્વચ્છિત મળ-
વાનું ઇન્—છત્યાર્ય ધી પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે માટે નિર્વહણ સંધિનું આનંદ
નામે અંગ વર્ણાયુ છે.

(જા) મંત્રાવના—ઇન્ના અર્જુન ઉદ્વિગોકમાં ગયો ત્યારે વનમાં એક-
લા રહેલા યુધિષ્ઠિરને ગતિ મળવાને છે લોભશને તેમની પામે મોકલી
તેમને તૈય તાના કરાંતી વિનોદ પનાડવાનું કહ્યું હતું તે પૂર્વના અનુભૂત
અર્ચનું સ્મરણ કરી લોભશે આ વાચ્ય કહ્યું છે, માટે નિર્વહણ સંધિનું નિર્ણય
નામે અંગ.

શ્લોક.

તીર્થ મહીનાં સઘળા, મા'ત્મ્ય મુનિનાં પ્રણામ સહ ભાખ્યા,
દિવ્ય કમળ આ મળિયા, મિયસુરદર્શન કુકુટ નવ રાખ્યા. ૧૬

તથાપિ હે ધર્માત્મા ! તુ કે' કે' કે આથી પણ હું તારું શું
અધિક મિય કરું ? (જા)

અધિષ્ઠિત—(નમન કરી) મહર્ષિ ! આપની અનુકંપાથી મા-
ત્રે પરમાર્થિક અને આર્થિક સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થયું છે તોપણ ભરતવાક્ય
પ્રમાણ થવા આટલું વિશેષ થાવ —(જા)

શ્લોક.

ભાષા ગુર્જરો આર્યવર્ત અખિતે, ફલાય ફાક્ષી ઘણી,
સર્વે દશવિદશ ગુર્જરગિરા, સોહાય સોહામણી,

૧૭ શ્લોક—ગીતિ ત્રિયસુરદર્શન—પ્રિય (અર્જુન) અને સુર (દેવ—
કુબેર)ના દર્શન થવા મુખઆદિકની પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે માટે નિર્વહણું
સર્વથા સાપણુ નામે અગ વર્ણાયું છે.

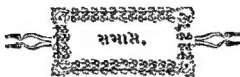
(જા) વરદાન આપવાનું સૂચન કર્યું છે માટે નિર્વહણું કાવ્યસં-
હાર નામે અગ વર્ણાયું છે

(જા) અનુકંપા—દયા પારમાર્થિક—પરમાર્થ (સુક્તિ-પરલોક)
સંબધી આર્થિક—આ લોકના વ્યાવહારિક અર્થ સંબધી ભરતવાક્ય
પ્રમાણ થવા—નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ આચાર્ય ભરતમુનિએ કહેલું વાક્ય—
અથવા ભરત (નેટ)નું વાક્ય

વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય યદ્ય છે, આ થાય સિરોમણિ,
અર્પે તો વિશ્વ એજ અર્પણ કરો, એ આરા પ્રેમીતણી.

૧૭

પંચમંડલસમાપ્ત.

૧૬ ભરતમુનિની શી ઇચ્છા છે તે કહેજો. શ્લોક— શાર્દૂલવિક્રીડિ-
ત આયૈવત્તં અખિતે—આખા આયૈવત્તેમાં—ભરતખંડમાં વાણી ઇ—
સંસ્કૃત વાણી વ્યવહારમાં વપરાતી ન હોવાથી તે મૃત્યુપ્રાય (મૃત્યુ પામ્યા-
જેવી) યદ્ય છે, માટે આ ગૂજરાતી બાપા બધી બાપાઓમાં શિરોમણિ
થાઓ. આમાં જીજ્ઞાસુ બાપાઓ કરતા સંસ્કૃત બાપાનો દરજ્જો સાચવે
એવી આ ગૂજરાતી બાપા છે પ્રેમીતણી—ગૂજરાતી બાપા ઉપર પ્રેમ
રાખનારની પ્રેમીશબ્દે પ્રેમાનંદના નમિત્તું સૂચન કર્યું છે માટે અદ્રા-
લંકાર. ગૂજરાતી બાપાના ઉત્કર્ષિતું શુભકથન કર્યું છે માટે ત્રિવંદલસૂચિત્તું
પ્રશસ્તિ નામે અંગ વર્ણાયું છે.